

LXVI. évf. 2022. 6. szám

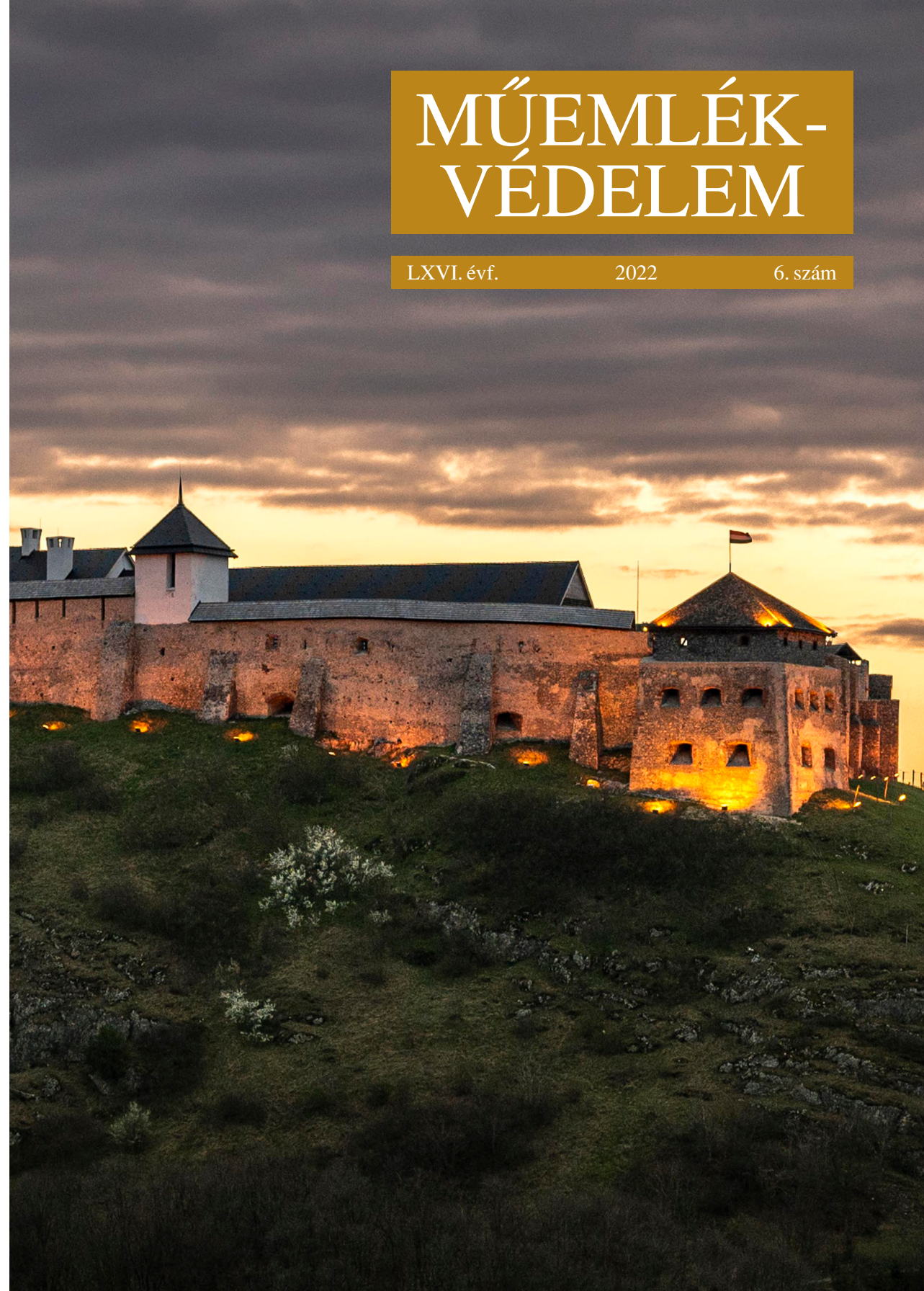
MŰEMLÉKVÉDELEM

MŰEMLÉK- VÉDELEM

LXVI. évf.

2022

6. szám

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM KIADVÁNYA
LXVI. évf. 2022 6. szám

A kiadvány megjelenéséért felel:

Építési és Közlekedési Minisztérium
Építészeti és Műemlékvédelmi Helyettes Államtitkárság

Alapította: Gerő László

Szerkesztőbizottság: Bognár Gábor, Deák Krisztina, Fejérdy Tamás, Győr Attila, Koppány András, Krähling János,
Nagy Gergely Domonkos, Rítóók Pál, Veöreös András

Főszerkesztő: Vukosavljev Zorán

A Műemlékvédelem korábban megjelent példányai az ÉTK. Kft. könyvesboltjában (1074 Budapest, Hársfa u. 21.)
megvásárolhatók, illetve megrendelhetők, a 2022. évi kiadványok megrendelhetők a könyvesbolt@etkkft.hu címen.

TARTALOMJEGYZÉK / CONTENT

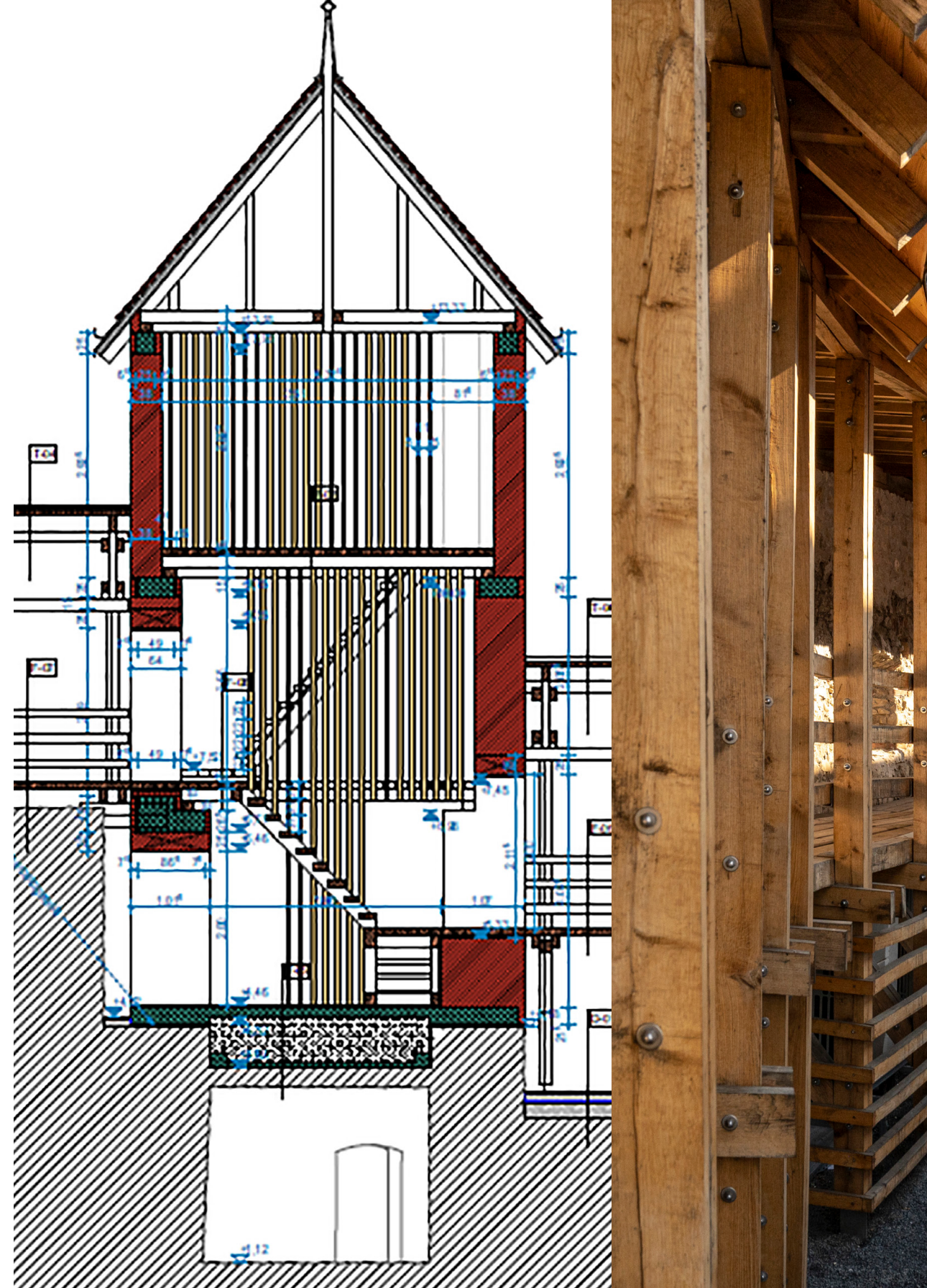
<i>Wittinger Zoltán – Jakab Attila – Nádai Zsófia: A kiskvárdai vár helyreállítása / Restoration of the Castle of Kiskvárda</i>	309
<i>Jósvainé dr. Dankó Katalin – Ráth Miklósné Tóth Ibolya: Sárospatak, a lőporotorony, városfalak és a bástyák helyreállítása / Restoration of Sárospatak, the powder tower, the city walls, and the bastions</i>	335
<i>Máté Zsuzsanna – Fülöp András: Egy történeti épülettömeg kortárs rekonstrukciója Somló várában / Contemporary reconstruction of a historical building mass at Somló Castle</i>	353
<i>Koppány András – Albert János Attila: A Sümeg vár építés-, átépítés-, pusztulás- és helyreállítás története és a Nemzeti Várprogram keretében megvalósított rekonstrukciós helyreállítása / The history of the construction, rebuilding, destruction and restoration of Sümeg Castle and its reconstruction and restoration carried out within the framework of the National Castle Program</i>	371
<i>Gál Viktor – Kelemen Bálint Zoltán: „Környezettudatos” várhelyreállítás a szögligeti Szádváron / Environmentally conscious conservation of Szádvár Castle at Szögliget</i>	391
<i>Dr. Pauler Tivadar: A m. kir. vallás- és közoktatási miniszternek 1872. apr. 7-én 5371. sz. a. kelt rendelete / Decree No. 5371 of the Hungarian Royal Minister of Religion and Public Education, dated April 7, 1872</i>	408

Vendégszerkesztő: Szabadics Anita

A kiadvány tanulmányai lektoráltak.

A címlapon a sümegi vár ábrázolásai (drónfotó: Pazirik Kft. – Gál Tamás, fotó és rajz: Albert János) szerepelnek.

Kiadásért felelős: Építési és Közlekedési Minisztérium
1055 Budapest, Alkotmány utca 5.
Nyomdai előkészítés, terjesztés: Építészeti Tájékoztatói Központ Kft.
1074 Budapest, Hársfa u. 21.
Mohr László ügyvezető
Karácsony Tiborné kiadóvezető
telefon: 06-30-278-4247, e-mail: e.karacsony@etkkft.hu
Azonosítási szám: 5/2023
Tipográfia: WOW Stúdió Kft.
Nyomdai munkák: Virtuóz Kft.
Felelős vezető: Tolonics Gergely
INDEX: 25 585; ISSN: 0541-243

A KISVÁRDAI VÁR HELYREÁLLÍTÁSA

Wittinger Zoltán

Forster Gyula-díjas építészmérnök, vezető tervező. Első diplomáját az Ybl Miklós Műszaki Főiskolán magasépítő mérnökként szerezte (1990), majd a Budapest Műszaki Egyetem, Építészmérnöki Karán diplomázott (1995). 2004-2006 között a BME Műemlékvédelmi Szakmérnöki Képzés hallgatója volt. 1995-1998 között Ekler Dezső építészirodájának volt a munkatársa. 1998 óta az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ és annak jogutódjainál dolgozik. Jelenleg a Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. építész tervezője, a NÖF Műemlékfejlesztési Főosztály Tervezési Osztályának vezetője. 2015-ben ICOMOS-díjat kapott a hatvani Grassalkovich-kastély, 2021-ben a máriapócsi Szeplőtlen Szűz Mária római katolikus templom, valamint 2022-ben a borsi Rákóczi kastély felújításának tervezőjeként. 2014-ben a Magyar érdemrend Lovagkeresztje kitüntetés, 2022-ben Forster Gyula-díjat kapott.
E-mail: zoltan.wittinger@nofnkt.hu

Jakab Attila

A Nyíregyházi Főiskola történelem-földrajz szakának elvégzését követően az ELTE régészet szakán szerez diplomát a népvándorlaskor-középkor szakirányon. 2005 óta a nyíregyházi Jósza András Múzeum régésze, fő kutatási területe: Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegye honfoglalás korának és középkori templomainak kutatása, emellett a téglaegető kemencék, valamint a tatárjárás korának környékbeli vonatkozású kincseleteivel is foglalkozik tanulmányaiban. 2020-2022-ben a BME Műemlékvédelmi Szakmérnöki képzés hallgatója.
E-mail: jakab.attila78@gmail.com

Nádai Zsófia

Régész, 2016-ban diplomázott az ELTE régészet szakán, Középkori és Kora Újkori Régészet fő- és Római Provinciális Régészet mellék szakirányon. Ezt követően régészként a Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető NKft.-nél kezdte pályáját, 2017-2020 között az intézménynél és jogutódjánál, a Várkapitányság Integrált Területfejlesztési Központ Nonprofit Zrt.-nél dolgozott. 2022-ben a Közép-európai Egyetemen védte meg a kisvárdai várral foglalkozó szakdolgozatát. Jelenleg az Eötvös Loránd Kutatóhálózat Régészeti Intézetének tudományos segédmunkatársa. Érdeklődése a kora újkori építészetre és anyagi kultúrára fókuszál.
E-mail: nadaizsofi@gmail.com

RESTORATION OF THE CASTLE OF KISVÁRDA

Kisvárdai Castle was built in the 15th century as a brick fortification with four corner towers. It was fully developed by the middle of the 18th century. Around the brick castle, an inner earth-and-wood structure and an outer fortification with a pentagonal bastion plan were built in several construction periods. From the 1780s to the 1830s, the castle was largely demolished and its stone and brick were used as construction material for Kisvárdai's buildings. The surviving southern façade wall and southeastern tower had been continuously deteriorating until the 1960s, when they underwent a significant renovation. The former contour of the castle was outlined with an elevated plane created by raising the terrain, and then the walls were further raised in the 2000s. For the summer theater festival, an auditorium and a stage were installed in the courtyard of the castle, completed with a cover against rain. A roof was built on the northern towers as a reference to the former mass of the building – being rather deceptive – and later the southwestern tower was also covered.

The renovation that began in 2016 within the framework of the National Mansion and Castle Program, aimed at significantly increasing the exhibition areas of the castle, in addition to the fact that space still had to be provided for the theater festival. Among the goals set was that the plans based on archeological and historic building research should affect the existing ruins to the smallest extent, avoiding the need to build on top of or incorporate the existing remains.

The article presents in detail the archaeological excavations performed prior to the touristic development of the castle, the excavations of the castle's inner areas done in 2017 and 2021, and

describes their results, which partially supplemented and partially enriched the construction history of the castle with new findings. The essay also describes the archaeological research of the plank system that formed the outer defense of the castle. Based on this research, it can be stated that traces of structures that have already been destroyed on the surface (often mined to their foundations) and the wooden structure of the fortifications can still be found on the site.

The article presents why the idea of reconstructing the castle in a historicizing style was discarded during the planning of the restoration. It also discusses how the architects decided on meeting the functional needs of the museum by building a new mass of contemporary architectural design following the contours and construction of the former castle. The remaining castle ruins themselves were renovated using conservative restoration methods. The blurred terrain structures of the former outer castle's defense system featuring old-Italian bastion were made perceptible with landscape architectural tools.

A kiskivárdai vár felújítás folyamata 2016-ban kezdődött meg a Nemzeti Kastély és Nemzeti Várprogram keretein belül, a Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. és Kiskivárda város együttműködésében.¹ A vár felújítása nagyobb részt az Európai Unió támogatásából, a kulturális turizmus fejlesztésre szánt pénzügyi keretből nyert forrást. Ezzel a finanszírozással önmagában a műemlék „öncélú” felújítása nem volt megvalósítható, kiinduló feltétel volt új kiállítóhely és kiállítás létrehozása.

Jelen cikk írásának idejében, 2023 tavaszán a kutatási és tervezési szakasz lezárult, a beruházás építési munkái folynak.

A KISKIVÁRDAI VÁR LEÍRÁSA (Wittinger Zoltán)

A felújítási munkák megkezdése előtt a kiskivárdai vár az 1470 körül megépült egykori zárt udvaros, négysaroktornyos épület romos maradványa volt, amelynek csupán a délkeleti saroktornya és déli falának csonkjai maradtak fenn minden tagozatát és építészeti részletét elvesztve. Látszólag nyom nélkül pusztultak el az egykori vár körítő-

falai, a keleti és északi szárnya és északi sarokbástyái.

A kiskivárdai vár három „fejlesztés” eredményeképp nyerte el a huszadik századvégi formáját. Első, jelentősebb felújítása 1961-ben kezdődött meg *Császár László* ÖMF-es építész tervei alapján.² A déli palotaszárny álló tornya és déli fala felújításra került az egykori várfalak hozzávetőleges nyomvonalán az elpusztult északi saroktornyokat és várfalakat is bemutatták. A felújítás a környező terepszintből kiemelkedő téglafalait érthető és értelmezhető kontúrt alkotott, azonban ezek nem magasodtak fel épületmeggé. A vár délkeleti tornyának három szintje a látogatók számára nyitott volt, a történeti összefüggéseit veszített terekben szerény kiállítást rendeztek be, azonban a látogathatósága igen korlátozott volt.

A várban 1972-ben a város nyári színházat alakított ki *Fodor Istvánné* tervei alapján.³ A kilencvenes években a vár romos maradványai és néhány évtizedes falak által körülhatárolt udvarba a nyári színházi fesztivál néhány hetes rendezvényét szolgáló vasbeton nézőtér épült ki.

A kétezres években megoldották a nézőtér és a színpad fedését, ehhez ponyvaborítást tartó acél oszlopokat emeltek. A színpad lefedésére acél rácsostartókból építettek vázlatot, amelyet a műemléki várfalakhoz rögzítettek. A nézőtér és a színpad lefedése a várat északi irányból, az egykori udvar felől eltakarta, csupán a legfelső szintje emelkedett ki. Az egyemeletnyi magasságra emelt külső körítőfalak és a részben rekonstruált északi bástyák már épületszerű tömegként jelentek meg, amelyet fokozott a két északi bástya historizáló hangulatot keltő faszindelyes tetőfedése (1. kép).

A várom körülméreg jól felismerhetők voltak a 16. századi ötszögletű (ólasz) bástyás külső vár földfalainak a környező terepből kiemelkedő maradványai, de a védelmi rendszer legnagyobb része már megsemmisült. Nyoma sem volt látha-

1. kép A kiskivárdai vár a felújítás előtt északról.
Fotó: Wittinger Zoltán

tó már a várat egykor körülvevő középső várnak, az ott épült palotáknak, konyháknak, kápolnáknak, istállóknak, kaszárnnyáknak, szárazmalomnak. Eltűnt a belsővárba vezető híd, az azon épült kapusház, a farkasverem és az ahhoz csatlakozó vizesárok. Mindezek helyét az ötvenes évek végén a vártól északra a külső vár területén a várnak helyet adó kiemelkedésből kivájt és elplanirozott placon zöldellő focipálya foglalta el.

A vár környezete az elmúlt néhány évben jelentősen megváltozott: az egykori mocsár, és nádas helyén elterülő beépítetlen területeken rohamosan fejlődő sporttelep kapott helyet, a helyi foci akadémiá számára stadion, öltözők, edzőpályák épültek. A vártól nyugatra egy szálloda épült strand mellé, délre a korábban itt létesített vízmű víztároló medencéinek dombjai magasodnak.

A vártól délre húzódó park az elmúlt évtizedben EU-KEOP pályázatból újult meg. A parkosított terület közepén tó helyezkedik el szigetel és a vártól nyugatra a vár lábainál az egykori külső vizesárokban is vízfelület határolja a vár földműveit.

A VÁR VÁZLATOS TÖRTÉNETE

(Wittinger Zoltán)

A kisvárdai vár építéstörténetéről több könyv, kiadvány, kézirat készült az elmúlt fél évszázadban. *Éri István*⁴, *Bóna István*⁵, *Néző István*⁶, *Simon Zoltán*⁷ publikáció átfogó képet adnak a vár és a város évszázadairól. Az alábbiakban a fenti források alapján vázolom fel a vár építéstörténetét.

A mostani tudásunk szerint a Kisvárdai határában álló, a várnak helyet adó, egykor vizenyős, mocsarakkal, nádasokkal körülvett homokos dombhát a neolitikum óta lakott hely volt. A 15. század második felében Mátyás, majd Ulászló udvari kancellárja, *Várdai István* építtetett későgótikus-reneszánsz várat, azonban 1470-ben bekövetkezett halála után az építkezés annyira lelassult, hogy még 1516-ban sem fejezték be. 1521-ben *Várdai Ferenc* erdélyi püspök arra utasította testvérét, Jánost, hogy a vár építését fából jejezze be.

Ennek a korai vármagnak a déli tornyai négy-szög alaprajzúak voltak, az északi tornyok kerekdedek. A déli tornyokat az azokkal egy időben megépült palotaszárny fogta össze egy épület-tömbbé. A déli palotaszárny alapincézett egyemeletes volt, tornyait később egy emelettel megmagasították. Az északi és a déli palotaszárny között két emeletes várfal húzódhatott. Az északi tornyok közt előbb egy kaputorony állhatott, amelyet viszonylag hamar emeletes önálló épület-

szárnyyá bővítettek. A keleti várfal mellé az 1520-as években egy emeletes, feltehetően faszervezetű palotaszárny épülhetett, ezzel a toronyok és külső falak által körülhatárolt vár három oldalról épületrészekkel körülvett belső udvaros várra formálódott.

Az itáliai iskolázottságú Várdai István által emelt épület a 15. századi észak olasz későgótikus várakhoz hasonló kialakítású lehetett, magyarországi analógia a bácsi, a délvidéki és a szatmári erdődi, valamint a varasdi vár, a selmecbányai városfal egyes szakaszai, valamint a székel- és száz vártemplomok, erődítések.

1568-tól a Kamara erődítési és bővítési munkákat végzett, talán ekkor épülhetett meg a toronyokon jól felismerhető íves pártázat. 1580-1585 között *Ottavio Baldigara* olasz hadmérnök vezetésével épült ki a külső vár ötszögletű bástyás faföld szerkezetű erődítésként. Az utolsó átalakításokat *Nyáry István* végezte az 1630-as és az 1640-es években, ekkor a külső várban új kápolna épült, számos pompás lakópalota, gazdasági épületek, istállók, műhelyek álltak a vár területén. Híres volt a délkeleti torony tetején lévő, feltehetően fedett nyitott térként használt „mulató” és a tornyon, vagy amelletti építményen álló óra.

A 18. század elején a birtok a Zichy és az Esterházy családok birtokába került, akik a vár köveinek egy részét uradalmi épületeik építéséhez hordatták el. Engedélyükkel a romokat a helyi lakosság is kőbányának használta, szekérszármra vitte el értékes téglanyagát, mígnem 1828-ban a vármegyei hatóságok ezt megtiltották, az alábbi indoklással: a „vár fennálló falát, mint betes régiséget meg hagyja a Földes Uraság a mostani állapottjába”. Ez a határozat a magyar műemlékvédelem egyik első dokumentuma, azonban megkésve hozták a rendelkezést, addigra a vár

2. kép A kisvárdai vár észak felől Éri István ásatása idején, 1961. Forrás: MMA MÉM-MDK Fotótár

legtöbb épületét és a belső vár északi és keleti szárnyát, azoknak külső falait az alapozás síkjáig elbontották.

A vár maradványait a 19. században parkkal vették körül, ahol különböző szabadtéri ünnepeket tartottak. 1954-ben a sportpálya építés előkészületei kapcsán a területet részben feltárták. A részleges régészeti feltárást 1954-ben és 1960-ban Éri István vezette. A feltárások során ismertté vált a belső vár körítőfalainak kontúrja és elsősorban az a már megemlített tény, hogy a várat az alapokig elbontották. Éri valóban csak az igen mély és széles bontási-beásási árok alján lévő néhány kőlapot, tégladarabot talált.⁸ A megmaradt romoktól északra, az egykori külső vár területén kialakított foci-pálya építése során jelentős mennyiségű földmunkát végeztek, ennek során az egykori terepszintet alkotó talajt, a vár jellegzetes morfológiáját és sok adatot tartalmazó rétegeket elhordták.

A belsővár legnagyobb részének a hozzávetőleges alaprajza, a falazatok téglanya ismert. Már az ötvenes években folyt feltárások során is feltűnő volt, hogy mennyire kevés faragott kőanyag került elő az ásások során, szinte teljesen ismeretlenek a műrészletek⁹. A vár belső közlekedési rendszere; a lépcsők, ámbitusok, udvari folyosók elhelyezése, szintje és iránya többféleképpen is megfigyelhető. A legbeszédesebb részlet maga a déli várfal, amelynek északi, udvar felőli homlokzata in situ építészeti metszetként mutatja az épületszárnny egykori térosztását. Az ezen a helyen állt helyiségek funkciói az inventáriumok alapján jól meghatározhatók voltak.¹⁰

A KISVÁRDAI VÁR KUTATÁSTÖRTÉNETE ÉS AZ EREDMÉNYEK ÖSSZEGZÉSE (Wittinger Zoltán)

A vár építéstörténeti tudományos dokumentációját és értékleltárát *Jankovics Norbert* készítette el 2016-ban¹¹. Levéltári forrásait Simon Zoltán¹², valamint *Bagi Zoltán Péter*¹³ dolgozták fel. A vár közvetlen környezetének, a Várkertnek kerttörténeti tudományos dokumentációját *Ombódi Ildikó* készítette.¹⁴

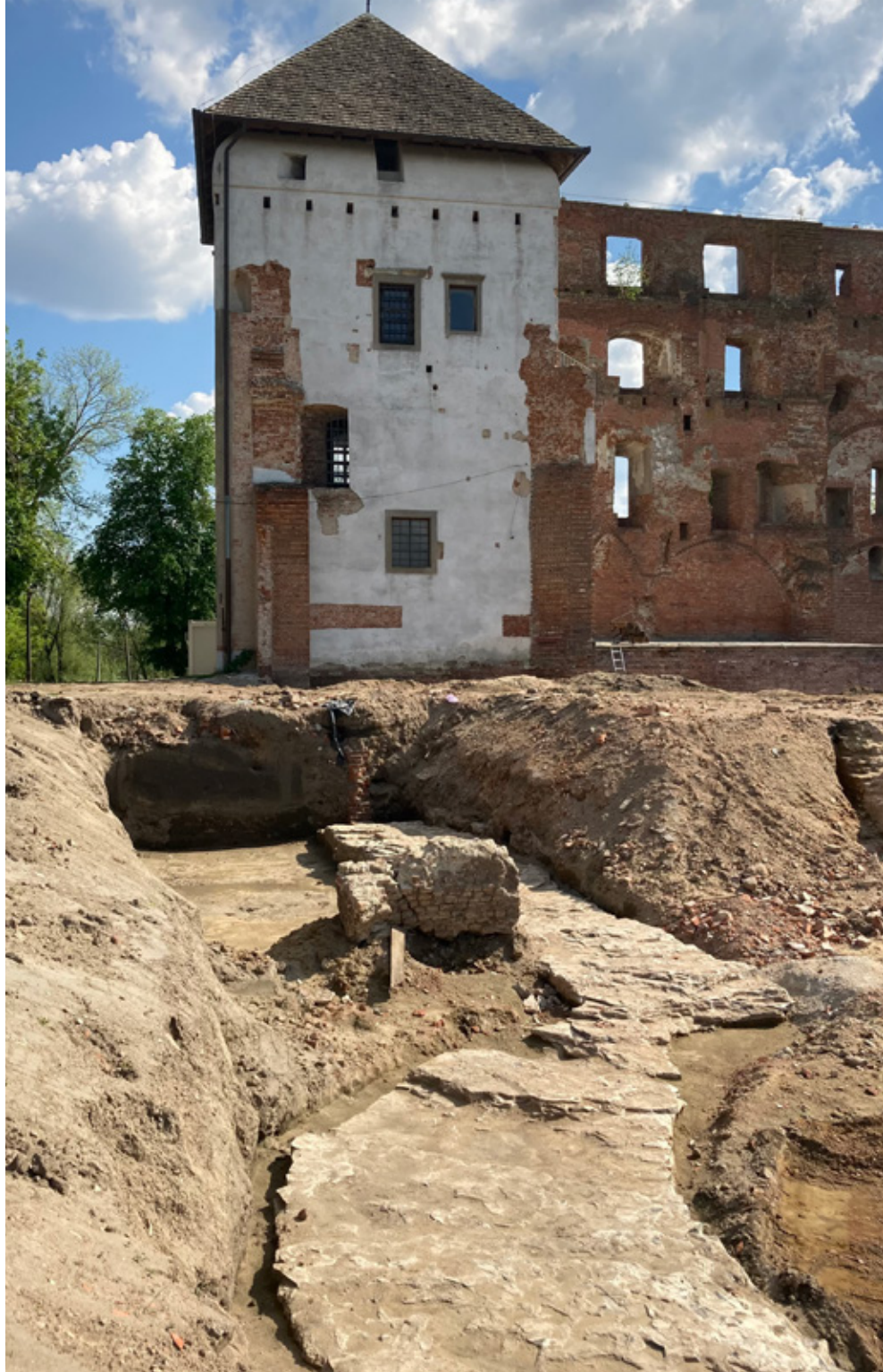
Simon jelentős számú, 28 inventáriumot, vagy olyan dokumentumot közölt, amelyben a vár kialakítására vonatkozó információ található, köztük több képi ábrázolást is, a vár lerombolását megelőző évekből. Az inventáriumok és a vázlatos grafikák alapján azonban teljes bizonyossággal nem lehet az épületegyüttes tömegképzését pontosan meghatározni, csupán a belső vár elrendezésére következtethetünk. A tervezés idején a középső és külső várban egykor állt épületek helyét nem ismertük meg, további régészeti kutatásoknak kellett volna ezeknek pozícióját tisztázni.

Az ötvenes-hatvanas években Éri István és *Németh Péter* által végzett régészeti kutatások a belső vár területén több időszakban folytak, de a dokumentációk hiányosak, műszakilag értelmezhető információt alig tartalmaznak. A felmérési rajzokon sem méretek, sem magassági adatok, sem az alaprajzot hitelessé tévő adatok nem szerepeltek. A rajzok és a rendelkezésre álló archív fotók összevetése során feltűnt, hogy a keleti várfalban egy törés volt látható és ennek a törésnek a létét a későbbi, ámde nem teljeskörű feltárások ugyan igazolták, de az ok nem vált megismerhetővé (2. kép).

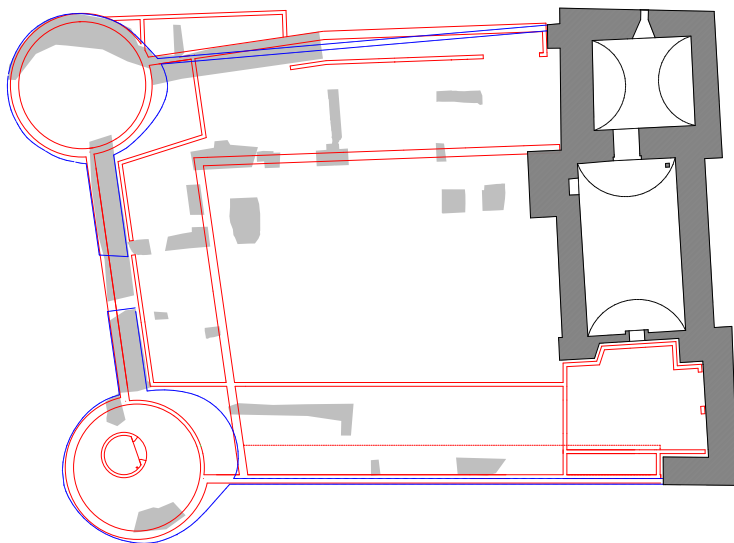
A felújítási folyamat első lépéseként 2017-ben megtörtént a színházi funkcióhoz kötődő vasalt beton nézőtér és annak lefedésére szolgáló acél tartószerkezet és ponyva elbontása. A bontás a „várudvár” kerítése, az északi kerek „bástyák” és a déli palotaszárny előtti „zenekari árok” udvar felőli fala által határolt teljes terület minden elemét érintette. A műemléki védettség alatt álló déli Palotaszárny, valamint a „várfalak” és a saroktornyok semmilyen eleme nem került elbontásra. A bontási munkákat követően rendezett, de nem tömörített felület alakult ki.

A bontás után vált lehetővé a vár udvarának, pontosabban a hatvanas években épített épületek és kerítés által körülhatárolt udvar részleges régészeti kutatása, amelynek során nagyobb részt sikerült az egykor állt épületek udvari falainak nyomvonalát, egyes helyeken padlószinteket meghatározni. A színházi ponyva fedés tartóoszlopainak bontása során a terepszint alatt nagyméretű beton szerkezetek kerültek napvilágra, a nyugati fal mellett ezek elbontásra kerültek, a keleti falak mellett viszont az egykori keleti szárny csekély falmaradványainak megóvása érdekében a bontást leállítottuk. A feltárást követően 2018 decemberében a falak visszatakarása mellett a feltárási árok betemetése megtörtént a helyben kibontott talaj visszatöltésével.

A belső vár kontúrjain belüli kutatást a Nyíregyházi Jósza András Múzeum régésze, *Jakab Attila* végezte, a külső vár területén, a feltárások idején a Budavári Ingatlanfejlesztő Nonprofit Kft., majd jogutódként a Várkapitányság Nonprofit Zrt. keretein belül a feltárást vezető régész *Nádai Zsófia* volt. A régészeti feltárások eredményeit Jakab Attila, illetve Nádai Zsófia a cikk ké-

3. kép Alapozási maradványok az észak-keleti bástyánál. Fotó: Wittinger Zoltán

4. kép Épületkontúrok,
régészeti összesítő.
Rajz: Wittinger Zoltán

sőbbi fejezeteiben ismertetik. Ezeknek kiegészítéseként az alábbi összegző gondolatot tenném a tudományos publikációk mellé.

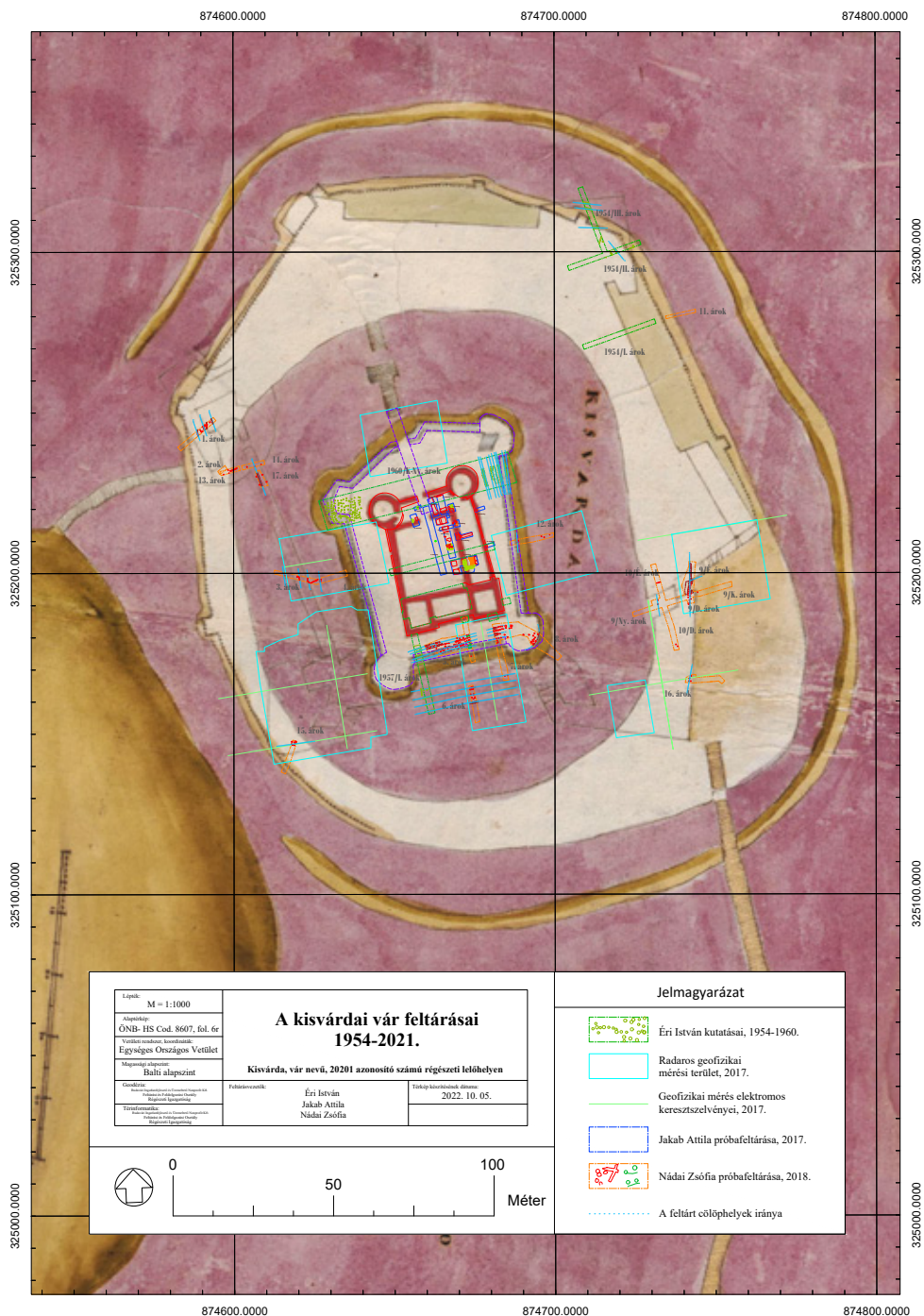
A tervezés folyamatával párhuzamosan folyó régészeti feltárás elsősorban a korábbi kutatások hitelesítő ásatásaként és a feltételezhető új információk gyűjtésére irányultak. Beigazolódott, hogy a várfalak nyomvonalán a talajt többször forgatták át, bolygatatlan talajréteg csak az udvaron húzott feltérési árokban és az alapozási síkok alatt voltak rögzíthetők. Az egész udvart fedő vastag réteg téglá és habarcestörmelékkel, egy-egy cserép, csempetöredékkel kevert talajból állt. Az egykori vár elpusztult szárnyai mindössze ebben a feltöltésben maradtak meg. A vár udvarán észak-déli irányban húzott feltérési árok érintette az egykori udvari kutat, azonban ennek teljes feltérása végül nem történt meg. A feltérások eredményeképp a belső vár külső falainak, valamint az északi és keleti palota szárnyának kontúrja azonban pontosan meghatározhatóvá vált.

A 2017-ben folyt ásatások elsősorban az udvarra terjedtek ki, azonban nem érintették az egész területet, így nem minden, az inventáriumok alapján feltételezhető fal nyomvonalát sikerült hitelt érdemlően tisztázni. Az egykori keleti és északi szárny udvari falának vonalát ugyan egyértelműen meg tudtuk határozni, azonban a keleti lakópalota nem minden osztófala került teljes feltérásra a kivitelezést megelőző 2021. évi ásatások során sem. A munkák során az inventári-

umokban nem rögzített kisebb pince került elő a keleti szárny alatt, de ennek a pincének az épületen belüli viszonyrendszerét nem lehetett tisztázni. Mivel a teljes feltérás végül nem történt meg, nem kaptunk arra választ, hogy a keleti fal vonala miért tört meg, ahogy azt sem lehetett meghatározni, hogy az egykori belső kápolna hol helyezkedhetett el a keleti palotaszárnyon belül. Az azonban a harántirányú osztófalak részbeni feltérása által bizonyossá vált, hogy a belső vár végső kiépítésének korszakában a keleti szárny udvari szintje legalább négy helyiségre volt felosztva.

A keleti várfal és az északkeleti szárny találkozásánál nagyobb méretű szelvényt nyitottak a régészeti kutatás során, amelyben napvilágra került az Éri István által korábban megtalált latrina maradványa. A téglából falazott objektum L alakban épült kívülről az északkeleti torony és a várfal csatlakozásához, harmadik oldala már korábban megsemmisült. Alapozásként talajba vert fakarók szolgáltak, ezekre rakták a latrina falait. A gyenge megtartású építmény maradványai a feltérás során megroskadtak, nem lehetett őket megőrizni.

Az északi szárny teljes területe feltérásra került és az eredmények alapján egyértelműen bizonyosodott be, hogy az északi palotaszárnyon keresztül nyílt az udvarra vezető kapuáthajtó. Bizonyossá vált, hogy az északi szárny nem volt alapincézve és hogy később épülhetett ki, mint a keleti épületrész.

5. kép A kisvárdai vár területén folyt régészeti munkák összefoglaló térképe. Rajz: Nádai Zsófia

6. kép A vár déli homlokzata 2017-ben.
Fotó: Jakab Attila

A keleti szárny teljes homlokzata előtt – feltehetően 18. századi loggia – alapozása került elő az északi szárny közelében nagyobb méretű faltömbként. Ez utóbbi értékelhető a mérete alapján egy esetleges lépcső alapozásnak is, de erre utaló műrészlet nem került elő. A jelenségek alapján az egykori közlekedési rendszer, az udvarról az emeletre vezető lépcső egy, vagy több építési ciklusban létezett pozíciója nem vált meghatározhatóvá.

Bár az udvar nyugati oldala nem volt beépítve, de a kivitelezést megelőző feltárás során a nyugati várfalak mentén egy kis traktusmélységű és mélységű pince maradványai kerültek elő. Az építmény nem húzódott végig a nyugati fal mentén és két építési periódusban épült: az északnyugati toronytól induló szakasz korábbi, déli toldaléka későbbi építésű. A déli szakasz alapjait maradéktalanul kibányászták, mindössze téglapadlójából maradt meg egy kisebb felület. A korábbi pincerésznek megmaradt a téglából készült keleti fala, amelynek falazóanyagában *Melith Péter* építkezésére utaló PM monogramos téglák is előkerültek; azonban az nem volt egyértelműen megállapítható, hogy ezek eredeti helyükön, vagy másodlagos pozícióban kerültek feltárásra, így a bizonytalan funkciójú helyiség maradványa nem datálható egyértelműen.

A feltárások, a korábban már ismert, várból származó mindössze öt darab faragott kötőredék számát nem szaporították, az egykori ablak, ajtókeretek egy kivételével valahol talán a város házainak falaiban lelhetők fel.

A kivitelezést megelőző feltárás során az egykori belső vár körítőfalának nyomvonala szinte teljes hosszában feltárásra került. Az eredmények hitelesítették Éri István ásatási alaprajzait és azonosíthatóvá váltak a hatvanas években feltárt objektumok: kisebb faltestek, egyes szakaszokon az alapfalak alsó néhány sorának köve, többnyire az üres alapozási árok. Annak, hogy sem falazat, de még az alapozás indítószora sem maradt meg a várfalak teljes hosszában, az az oka, hogy a 18-19. századi bontás rendkívül alapos volt, csak ott nem bontották el építőanyagként a kő és téglafalakat, ahol a fal keménysége miatt gondot okozhatott az építőanyag elhordása.

A maradványok kivétel nélkül lapos vulkáni magmás kőzetből (talán bazaltból) épültek, feltehetően barabási, vagy királyhelmecei kőbányából származtathatóak, mindenképp elég nagy távolságból szállíthatták ide. Az alapozást a vár dombjának homok talajára fektették. Ennek a szigetelésre szolgáló alapozásnak a felső síkja az épület három oldalán nem volt megfogható, az induló téglasor sehol nem került elő. Egyedül a még álló torony és falak esetében volt látható, hogy 30-50 cm magasságban készülhetett el az alapozás. A habarcs rendkívül kemény, kézzel egyáltalán nem morzsolható állagú volt; így feltehetően megleghabarcsos technológiával készült falazatról beszélhetünk (3. kép).

Mindenhol megfigyelhető, hogy a maradványok olyan meredek falú alapozási árokban lelhetők fel, amelyeknek visszatöltött anyagát több alkalommal forgatták: az építéskor, a bontáskor, az ötvenes években folyt ásatások során, a hatvanas években folyt ásatások során, a várszínház falainak építése közben, valamint részben a 2017-es ásatások során. A helyenként akár hét-nyolc alkalommal bolygatott feltöltésekről beszélünk. A bolygatás már a hatvanas években készült fotókon is érzékelhető. A betöltés jellemzően a vár bontása során keletkezett téglatörmelékkel kevert talaj, amelybe kályhacsempe és egyéb kisebb leletek is belekeveredtek.

A 2021-es kutatási eredmények ismeretében a kivitelezési terveket – munka közben – módosítani kellett, hogy a feltárt maradványok – szinte kivétel nélkül – megőrizhetőkké váljanak (4. kép).

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK A NEMZETI KASTÉLY- ÉS VÁRPROGRAM KERETÉBEN (Nádai Zsófia)

A régészeti kutatásra több egymásra épülő szakaszban került sor, először Előzetes Régészeti Dokumentáció keretében, amelyet megelőző fel-

tárás és kivitelezés közbeni megfigyelés követett (5. kép).

Kisvárdra esetében is, mint sok más, a Nemzeti Kastély- és Várprogramban résztvevő helyszínen, a kutatások véghezvitelét és ütemezését az intézményrendszer változása erősen befolyásolta, megnehezítette. A program a Forster Központ gondozásában vette kezdetét 2015-ben, azonban az intézmény megszűntetésével (2017. 01. 01.) a műemlékvédelmi épületkutatás a társ tudományoktól független szervezethez került. A NÖF Nonprofit Kft. létrejöttével (2017. 10. 01.) a projektmanagementtől és a tervezési feladatokról immáron a régészeti feladatellátás koordinálása is elszakadt, mely a Budavári Ingatlanfejlesztő Nonprofit Kft.-nél maradt. Az előzetes régészeti dokumentáció szövege pedig már a Várkapitányság NZrt. (2019.01.01.) égisze alatt készült el. A jogi keretek megváltozásával nehezebbé vált az információ áramlása, s a korábban belső munkaként elvégzett szolgáltatások megrendeléshez és szerződéshez kötötté váltak, mely lassította a folyamatokat, nem is beszélve az addig nem kalkulált többletköltségekről.

A programra jellemző, főként Európai Unió támogatásból, projekt alapon finanszírozott, elsősorban turisztikai célú felújítások régészeti szempontból is problematikusak, mivel az előre meg-

határozott szakaszokban bizonyos forrásokhoz lehet hozzáférni. Így az egyes részletfeladatokat (esetünkben geofizikai mérés, ásatások) sokszor rövid határidejű megrendelések keretében kellett elvégezni, amelyek között aztán hosszú kutatásmentes időszakok következtek. Kisvárdra esetében ehhez kapcsolódóan a kerítőfalak bontása is fennakadást jelentett, mivel a munka a projekt szerint csak a kivitelezési fázisban indulhatott el, viszont a várbelső feltárása az álló falak mellett életveszélyessé vált. A feltárás tehát addig szünetelt, míg a kivitelezés során a modern kerítőfalakat először talajszintig elbontották, majd a feltárás után alapjaikat is eltávolították. Másrészt a projekt-rendszer azért jelentett gondot, mert így a régészetben jellemzően hirtelen előkerülő problémák, és a program akár saját maga által generált többletköltségeinek kezelése (pl. intézményrendszer változásai) is komplikálttá váltak.

A tervezés mellett a régészeti munka előkészítését is tovább bonyolította, hogy a tervezés időszaka alatt az egykori Országos Műemléki Felügyelőség műemléki tervtára zárva volt, költözött, s nem volt nyilvánvaló, hogy a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattárában őrzött ásatási dokumentáció teljes-e. Ez különösképpen azért volt érdekes, mert ez utóbbiból hiányoztak az ásatási rajzok abszolút szintadatai.¹⁵

7. kép Drónfelvétel a várról, a 2017-es évad ásatási szelvényeivel. Fotó: Körösfői Zsolt

8. kép A vár udvarán lévő, téglatörmelékkel feltöltött kút metszete. Fotó: Jakab Attila

9. kép Az északi szárny keleti részének délnyugati sarka. Fotó: Jakab Attila

A VÁR RÉGÉSZETI KUTATÁSA 2017 ÉS 2021-BEN (Jakab Attila)

A kisvárdai vár felújításához kapcsolódó – újabb – kutatások 2017-ben indultak meg egy próbafeltáráshoz kapcsolódva. Ennek során a Budavári Ingatlanfejlesztő és Üzemeltető Nonprofit Kft. megbízásából e sorok írója, a nyíregyházi Jósza András múzeum régésze végezte el az alapvetően a vár belső területére kiterjedő kutatást. A munkálatok nem voltak előzmény nélküliek; az 1954-60 között Éri István régész és segítője, Németh Péter – akkor még, mint egyetemi hallgató – végzett feltárásokat a vár területén. Helyhiány miatt ezek eredményeire itt most csak röviden térek ki.¹⁶ 1954-ben sor került a külső palánk vizsgálata, valamint az itt lévő északkeleti bástya kutatására. Három év múlva, történt meg a délkeleti torony, a déli palotaszárny kitisztítása. Ekkor történt meg az udvar nyugat-kelet irányú átvágása, amelynek során napvilágra került a nyugati és a keleti várfal. A délnyugati torony déli oldalán a belső és külső palánk dokumentálását végezték el még ebben az évben.¹⁷ 1960-ban sikerült a délnyugati tornyot teljesen kitisztítani. Feltárássra kerültek a vár keleti, nyugati és északi alapfalai, valamint tisztázták az északkeleti és északnyugati torony kontúrjait is. Megállapítást nyert, hogy ezek egykorúak a várral, azaz az első építési periódushoz tartoznak. Az északi és a keleti palotaszárnyról kiderült, hogy utólagosak, valamint az is, hogy a keleti palotaszárny a korábbi.¹⁸ A korábbi kutatások tehát nagy vonalakban felvázolták a vár máig is helytállónak tekinthető építéstörténetét és számos releváns megállapítást tettek munkájuk során (6. kép).

Mielőtt az ásások megkezdődtek volna sor került a várudvaron elhelyezkedő – a déli palotaszárny előtt elterülő színpadhoz kapcsolódó – nézőtéri padok elbontására, melyek az erősen feltöltött, lebetonozott területen helyezkedtek el, lényegében a teljes udvarrész elfoglalva. A törmelék elszállítását követően kezdődhetett el a tényleges munka.

A kutatásnak több célja is volt. Egyrészt a korábbi eredmények hitelesítése, ellenőrzése, másrészt új, korábban nem kutatott területek átvizsgálása, melyek segítségével a vár történetére vonatkozólag szerettünk volna újabb adatokhoz jutni. Végül, de nem utolsósorban a vár felújításához szükséges tervezéshez kívántunk adatokat szolgáltatni. Eppen ezért a kutatások alapvetően ezekre a területekre koncentráltak (7. kép). Logisztikai szempontból a kitermelt föld elhelyezé-

10. kép A keleti szárny déli harmada. Jobb oldalt a kibontott téglafelület, baloldalt a szárny nyugati homlokzata előtti loggia pillérjei. Középen a szárny nyugati falának visszabontott fala. Fotó: Jakab Attila

sére a várudvar mutatkozott a legkézenfekvőbb megoldásnak. Bár a források alapján tudni lehetett, hogy a 17. század folyamán a vár nyugati szárnya is megépült, mi a korábbi, a metszeteken is megjelenített északi és keleti szárny kutatását kívántuk elsősorban elvégezni. A leírtak miatt a kitermelt föld deponálása a nyugati szárny területén történt meg, így arról újabb információt ekkor még nem szerezhettünk. Ahogy fentebb írtam az északi és a keleti szárny kutatását tartottam fontosabbnak, hiszen a két épületről meglehetősen kevés ismerettel rendelkezünk. Fontosnak véltem a várudvar rétegvizszoynainak megismerését, és nem mellékesen az írott és a képi anyagban is feltűnő várkút helyét is szeretttük volna azonosítani. Az eredményekről az alábbiakban számolok be.

A déli palotaszárnynak középső részén elhelyezkedő várszínpad, illetve az előtt húzódó zenekari ároktól északra, a vár középtengelyébe tűztük ki azt az észak-déli irányú, 2 m széles szelvényt, mely lényegében az udvar teljes hosszát vágta, egészen az ekkor még használatban lévő bejáratig. Mint kiderült az eredeti humuszszint szinte azonnal jelentkezett, és 40-50 cm mélységben már el is értük a homokos altalajt. A szelvényünk nyugati végében előkerült a felső részén törmelékkel feltöltött kút maradványa,

melynek építésmódjáról is ismereteket szerezhettünk. Körülötte ugyanis egy erősen szűkülő – a jelek alapján kör alakú – nagyméretű gödört is megfigyeltünk, amelynek közepén helyezkedett el a már említett kút. Ez az építésmód nyilván azal állt kapcsolatban, hogy az egykori mocsárból kiemelkedő homokdombon – amelyre a vár épült – biztonsági okokból, illetve a minden bizonnyal a jelentős mélység miatt ez volt a legcélszerűbb mód a kútépítésre. A kútnak éppen a közepét vágtuk át, annak is a keleti felét érintette a feltárás. Mintegy 160 cm mélységig bontottuk ki, de további feltárására nem vállalkozhattunk. A későbbiek folyamán felmerült, hogy a forrásokban kőből kirakottnak írt kút teljes feltárása megtörténik, de erre végül nem került sor.¹⁹ Említésre méltó még, hogy a vázolt, nagyméretű gödör északi oldalának kiásásakor megbolygattak, lényegében átlósan átvágtak egy nyugat-kelet tájolású, melléklet nélküli sírt, melynek kora közelebből nem ismert. (2021-ben megpróbáltuk a sír tágabb környezetét is megvizsgálni, de újabb temetkezésekre nem akadtunk.) (8. kép). Több szelvénnel is kuttattuk az északi palotaszárny területét.²⁰ A metszetek tanúsága szerint a palotaszárny az északi oldalon összekötötte a keleti és nyugati várfalat. Az emeletes épület alsó részén vezetett keresztül a várba vezető egyetlen bejárat. Bár korábban Éri

11. kép Évszamos, monogramos téglaz az egyik pilléren. Fotó: Jakab Attila

Istvánék is tártak fel belőle részeket, teljes méretei nem voltak ismertek. Kiderült, hogy keleti részének nyugati és déli alapfalai néhol erőteljesen visszabontva, de megmaradtak, ám keleti falát az alapokig kiszédték. A téglából készült építménynek a kaputól nyugatra eső részét is megnéztük, ám ott egy kő alapozás csekély nyomát fedeztük csak fel, míg az alap többi részét maradéktalanul kibányászták korábban. Az mindenesetre kiderült, hogy az épület egyik része sem volt alapincézett (9. kép).

Az északi és a keleti szárny csatlakozása a szelvényünkbe esett és ebből egyértelműen kiderült, hogy az északi szárny a későbbi, azaz a két szárny építése között kronológiai különbség van. A keleti szárnynak alapvetően a déli harmadát vizsgáltuk meg jobban. Ennek oka az volt, hogy amikor az egykori nézőtér felett lévő védőtetőt hordozó nagyméretű betonoszlopokat megpróbálták a bontás során kiszédni, egy téglafelület vált láthatóvá, így elsősorban ezt, és ennek tágabb környékét néztük meg alaposabban. Ezen kívül további két helyen is történt kisebb felületű kutatás a szárny területén. Egy helyen a szárny alatt lévő pince hevederívének indítását figyeltük meg, amelynek vonalában egy kőből rakott válaszfalat tudtunk dokumentálni. Az említett téglafelület pontos funkciója egyelőre nem ismert, talán valamiféle sütőfelületként használhatták. A keleti szárny nyugati falait helyenként méter magasan, néhol az alapokig kiszédvé találtuk meg (10. kép).

Meglepetésként ért bennünket viszont, hogy az épületszárny udvarra néző része előtt két darab, nagyjából 1×1 m-es téglalapozás került elő a feltárás során. Ezek egy loggiának lehettek az alapozásai, amely egyben a legkésőbbi ismert építkezés lehetett a vár területén. Ezt az állítást támasztja alá, hogy a téglákon a CPZ 1724 monogram, illetve évszám szerepelt. Ezt *Zichy Péter* ispán (comes) nevével oldhatjuk fel, aki nem csak a vár egyik birtokosa, hanem egyben Szabolcs vármegye főispánja is volt. Bizonytalan azonban, hogy a feltárt alapok ellenére valóban felépült-e a feltételezett loggia, hiszen a főispán 1726 elején elhunyt (11. kép).

Ezek voltak a próbafeltárás legfontosabb eredményei. A folytatásra négy évvel később, 2021 tavaszáig a kivitelezési folyamat elindulásáig kellett várni. Ekkor a nyugati szárny, valamint – alkalmazkodva a felújítás menetéhez – a keleti szárny északi harmadának kutatására is sor került, valamint mellette, de már a várfalon kívül megtörtént egy viszonylag nagyobb terület feltárása is.²¹ Bizonytalan volt, hogy az északkeleti és az északnyugati torony területét érintette-e kutatás korábban, így azok esetleges vizsgálatát szintén tervbe vettük.

A nyugati szárny területén – a források alapján – egy pincével számoltunk, amely elő is került. Az észak-déli hosszstengelyű pince az északnyugati toronytól indult, de nem húzódott végig az épületszárny alatt. A pince kőosztagú volt, északi része épült korábban, majd egy másik periódusban dél felé tovább bővítették. A déli részen fekvő alapjait maradéktalanul kibányászták, mindössze téglapadlójából maradt meg egy kisebb felület. A korábbi pincerésznek viszonylag jól megmaradt a téglából készült keleti fala. Padlója döngölt földből készült. A téglák között PM monogramosok is előkerültek; ezek egyértelműen jelzik az építetőt, azaz Melíth Pétert (12. kép).

A pincétől délre, a déli és a nyugati szárny közötti területen egy kisebb méretű kutat találtunk. A viszonylag sekély, 2 m mélységű objektum alján faácsolat nyomai maradtak meg, amelyekből fafajta és kormeghatározás céljából mintákat vettünk, de a vizsgálatok során kiderült, hogy az évgűrűk száma elégtelen a kormeghatározáshoz. Leletanyaga csekély volt.

A keleti szárny északi harmadának a várfalon kívül eső részén egy viszonylag nagyobb felület megkutatására nyílt lehetőség. Ennek során 2 m mélyen császárkori telepobjektumok – gödrök – is napvilágot láttak, amelyek egyikében egy zsúgorított csontvázat tártunk fel. A kidobott földből

12. kép A nyugati szárny alatti pince maradványai. A kép bal szélén a korábban feltárt délnyugati torony pinceszintje. Fotó: Jakab Attila

pedig egy második századi római ezüst került elő. (Már *Héjj Miklós* is megfigyelte, hogy a vár területén bronzkori cserepek is találhatók.²² A próbafeltárás során magunk is találtunk néhány bronzkori gödröt a keleti és az északi palotaszárny alatt. Ezek az objektumok jól jelzik, hogy a korábbi korszakokban is alkalmas volt a terület a meglepedésre.)

Témánk szempontjából fontosabb azonban, hogy a keleti várfal és az északkeleti kerekbástya találkozásánál, a várfalon kívül napvilágra került az Éri Istvánék által már korábban megtalált latrina maradványa.²³ A téglából falazott objektum alakja L alakú volt, harmadik oldala már korábban megsemmisült. A latrinát oly módon építették, hogy alapja alá kisebb karókat vertek le sűrűn, majd azokra rakták rá annak felmenő falait. A viszonylag gyenge megtartású, statikailag gyenge építmény már a feltárás során megroskadt, falai elváltak egymástól. Bár felmerült megmentése, erre végül nem került sor (*13. kép*).

Az északi szárny északi fala előtt húzott szelvényünkben mindössze néhány gödör jelentkezett, illetve egy közelebből nem ismert korú és rendszerű faépítmény csekély maradványa. Az mindenesetre kiderült, hogy a kapu vonalában semmilyen kiugró fallal vagy egyéb építészeti jelenséggel nem kell számolnunk.

Az északkeleti és az északnyugati tornyok elbontása során világossá vált, hogy azok területe még feltáratlan. Az északkeleti területén néhány kisebb, régészeti objektum mutatkozott, míg az északnyugatién – legnagyobb meglepetésünkre –

13. kép A latrina maradványai a rekonstruált keleti várfal és északkeleti torony találkozásánál. Fotó: Jakab Attila

egy, jelen pillanatban avarnak gondolt ház maradványai kerültek elő csaknem teljes épségben. Kőből rakott tűzhelye mellől díszes csonttárgyat bonthattunk ki.

Ebbe ástak bele később egy gödröt, melyből többek között egy évszámok kályhacsempe töredék került elő. A töredéken az 146? szerepel, a negyedik szám hiányzik. (Évszámok kályhacsempe egyébként több is ismert a várból. Egy még a múlt század elején került elő, míg a második 2017-ben, a színpad alatti törmelékrétegből származik. Mindkettő az 1632 évszám volt olvasható.) Mindenképpen furcsa lenne egy 15. századi évszámok csempe, ám véleményem szerint esetünkben az évszám nem döntő. A számok formája, a díszítmények megmaradt csonkjai mindhárom darabon egyeznek, így feltehetőleg arra kell gondolnunk, hogy egy számok elhelyezését egy olyan ember végezte el, aki nem volt tisztában azok értékével, jelentésével. Darabunk tehát – hasonlóan a korábbiakhoz – a 17. századra keltezhető.

Külön kell szólnunk a várkapolnáról. Először 1528-ban említene a vár területén kápolnát, ekkor még, mint önálló épületet.²⁴ A keleti szárny felépülése után annak épületében kapott helyet, melyet Szent Zsigmond tiszteletére szenteltek. A 16. század fordulóját követően, amikor *Várdai Kata* az új hitre tér, a kápolna funkcióját veszti. A vár egyik új tulajdonosa, *Nyáry István*, felesége,

14. kép A belső palánk két periódusban épült erősítése.
Fotó: Nádai Zsófia

Telegdy Anna halálát követően rekatolizál, és immár a külső várban épített egy új, a Szentháromság tiszteletére szentelt kápolnát. Erről az épületről több inventáriumot is ismerünk, illetve alaprajza egy 17. század közepére datálható alaprajzon is feltűnik.²⁵ Ez alapján a nyugat-kelet tájolású épület a délnyugati bástya mellett helyezkedett el. A felújítás során tervbe lett véve az épület lehetséges bemutatása, így itt is sor került a kutatásra. Ennek során kiderült, hogy a területen nagymértékű modern feltöltést figyeltünk meg, amelyet gyanúnk szerint egy nagyobb terprendezés előzhetett meg. Magát az épületet a kutatott helyen nem találtuk meg. Pontosabban egy, mintegy három méter hosszú, nyugat-kelet irányú fal volt az, amely feltételezen a kápolna falával volt azonosítható. További részeire, folytatására nem akadtunk. Előkerült azonban – egymástól távolabb – két további épület alapozása, melyek teljes megkutatására nem nyílt lehetőségünk. Funkciójukat, korukat pontosabban nem ismerjük.

Figyelemmel kísértük a déli torony szigeteléséhez kapcsolódó földmunkákat, amelyek eredményeit dokumentáltuk.

A fentiekben röviden leírt eredmények részben kiegészítik, részben új ismereteket adnak a vár építéstörténetéhez.

A PALÁNK RÉGÉSZETI KUTATÁSA (Nádai Zsófia)

A vár külső védművét jelentő palánkrendszer kutatása a Budavári Ingatlanfejlesztő Nonprofit Kft. munkatársaira várt.

A kutatás célja a palánk pontos körvonalaiknak, szerkezetének és építési idejének tisztázása volt, valamint a vár környezetének szakszerű rendezése kapcsán, a tájépítészeti tervezéséhez²⁶ és kivitelezéséhez fűződött. Ez elsősorban az Angelini-féle rajzokon megjelenő körvonalak hi-telességének kiderítését jelentette, valamint a régészeti rétegek jelentkezési szintjének meghatározását (5. kép).

A munka előkészítéseként a Várkert területén,²⁷ a téglafalaktól minden irányban, így a más módszerrel nem kutatható, akkor még működő futballpálya területén is, régészeti célú geofizikai mérések készültek.²⁸ A geofizikai mérés kétféle módszerrel történt: geoelektromos és földradaros műszer használatával, több helyen a mérési területek átfedésével. A geoelektromos műszerrel 11 keresztmetszélyt, illetve egy helyszínen mélység-szelvényekre osztott felszínképet, a földradarral pedig 7 területről szintén mélység-szelvényekre osztható képet²⁹ lehetett kinyerni közel 6 m mélységig.

15. kép Az északnyugati sarokbástya faszerkezete. (1. árok) A külső palánkerődítés cölöphelyei a vártól délre. (6. árok) A cölöplyuk alján látható famaradvánnyal. A délkeleti kapu területén feltárt, elágazó palánszerkezet. (9-10. árkok) Fotó: Nádai Zsófia

16. kép A városház nézőtér fedése.
Fotó: Wittinger Zoltán

A palánk szerkezete a keresztszelvény képeken volt leginkább megfigyelhető: szilárd, tömörebb, kifelé ereszkedő réteggént, amely követte a táj topográfiai jellegzetességeit, illetve a kutatás egyik legfontosabb forrásként tekinthető Angelini-féle rajz³⁰ vonalait mind a külső, mind a belső fa-föld erődítésrendszert. A mérési képen a domb legmagasabb részén a réteg megszakadt, a feltárás során bizonyossá vált, hogy ez a kitermelt cölöpök üregét és puhább betöltését mutatta. Emellett három épített struktúra nyomain is azonosíthatók voltak. Ezek közül az egyik valószínűleg a 17. századi kápolna a délnyugati bástya közepén.

Egy másik, szintén a 17. századi forrásokból ismert téglalap alakú épület a belső vár nyugati oldalán, a belső palánk kontúrján belül jelent meg. Az északi oldalon, a pálya alatt, további épített elemek jelzései mutatkoztak, amelyek összefüggésben lehetnek az Éri István ásatásán talált, s általa 17. századra datált falakkal.

Bár az Éri István – Németh Péter vezette múlt század közepi ásatások óta a vár területén régészeti munka nem folyt, a geofizikai mérések ismét bizonyították, hogy a felszínről eltűnt egykori épüetrészek, illetve csak terepjelenségeként látható korábbi erődítésrendszer maradványai vagy nyomain ma is a föld alatt nyugszanak. A mérés során mutatkozó anomáliák jelenségek szerkezetére és korára vonatkozó adatokat próbafeltárással pontosítottuk.

A palánk próbafeltárára 2018 őszén került sor.³¹ Összesen 17 árokban, 382 m²-en folyt a munka, amelynek eredménye leglátványosabban a különféle palánkszerkezetek dokumentálásában fogható meg.

A belső palánk szerkezetének megfigyelésére legjobban a déli oldal kutatóárkai (5, 7. és 8. árok és bővítései) adtak lehetőséget, ahol Éri 1957/I szelvényében megtalált négy cölöpsorból álló rendszer bontakozott ki. Ezt kiegészítendő a palánkot sikerült egy 1543-ban vert I. Ferdinánd érme alapján *terminus ante quem* datálni, megtalálni az erődítés délkeleti soroktornyának maradványait, valamint a rétegrend alapján két darab, egy korábbi fázisához tartozó cölöphely is meghatározható volt (14. kép).

A külső palánk szerkezetét több árokban sikerült megvizsgálni, amelyek egymástól eltérő jellegzetességeket mutattak (15. kép). Az északnyugati bástya fa tartószerkezete a két sor cölöpből, és az azokat háromszög alakban a palánk feltöltésbe bekötő, 1-1 méteres nagyságú, egymásra kazettaszerűen fektetett gerendákból állt (1. árok). Ehhez képest a déli oldal három masszív cölöpsorból álló szerkezete (6-7. árok) Éri 1954/II-III. árkainak jelenségével mutatott párhuzamot. A harmadik palánkerődítés típusa pedig a délkeleti kapu területén (a 9. árokban és bővítéseiben) volt látható, két cölöpsorból állt, s feltehetően a délkeleti bástya felé kettéágazott. Utóbbi esetben kérdéses, hogy a felszín lepusztulásának mértéke mennyire befolyásolja az interpretációt, mindenestre a korábban egy periódusban *Niccolò Angelini* 1569-1570-es tervezéséhez és *Ottavio Baldigara* 1580 körüli kivitelezéséhez kötött paliszárendszer megmaradt és feltárt elemei eltérő építészeti megoldásokat mutattak, amely azt feltételezi, hogy a felmérési, tervezési és kivitelezési fázisok rendszere jóval árnyaltabb. A külső palánk értelmezése során egyértelművé vált, hogy a legtöbb felmerülő kérdés tisztázása csak újabb árok nyitásával lehetséges.

Összességében a cölöphelyek felmérésével megállapítható volt, hogy az Angelini-féle rajzok meglehetősen pontosan ábrázolják az erődítésvonalakat, így ezen elsődleges eredmények és a rajzok felhasználásával került sor a tervezésre és 2021 őszén a kivitelezésre. A palánk feltárási eredményeit a korszak elérhető írott és képi forrásaival részletesen összevetni csak ezt követően volt lehetőségem.³² Ennek eredményeként tovább pontosítható az ilyen 16. század végi, 17. századi építményekről alkotott képünk, bár az eredmények a kisvárdai palánk bemutatásának lehetőségeit nem befolyásolták,³³ a tervezett körvonal hiteles.

A próbafeltárás és az azt követő feldolgozás tanulságaként elmondható, hogy a pontos kérdésfelvetéshez hosszú előkészítési fázissal kell szá-

molni. Az árkokkal történő kutatás alapján csak egy általános képet kaphatunk a régészeti jelenségekről, illetve ez a kutatási módszer bizonyos pontosan meghatározott kérdésekre tud választ adni, így a tervezői kérdések megválaszolására alkalmas, de a teljes felületű feltárást nem helyettesíti.³⁴ A képet a feltárást követő elemzés tovább árnyalja, mely még hosszabb időt és több forrást igényel. Mindemellett a legtöbb esetben a megtalált jelenségek sokkal több új kérdést vetnek fel, mint amennyire választ adnak, így a tudományos igények kielégítésére mindenképpen további feltárásokra van szükség.

RESTAURÁTORI ÉS FALKUTATÁS (Wittinger Zoltán)

Az álló falak restaurátori³⁵ és falkutatása³⁶ is a tervezési folyamat lezárását követően történik meg, *Gömör Judit* művészettörténész, *Csomortány Levente* művészettörténész, *Rozmann Viktor* építész, művészettörténész, dr. *Nagy Gergely Domonkos* építész, műemléki szakmérnök, *Szőke Balázs* történész, *Bagi Borbála* építész, *Polyák Ágnes* építész végezték el a munkát.

Az eredmények jelentős új, az épület építési periodizációjára vonatkozó információkat adtak, de a tervet emiatt nem kellett módosítani.

A kutatási dokumentáció kéziratának a „12. II. G. 5. A kutatás eredményeinek összegzése és kiértékelése” című fejezetét szerkesztés nélkül idézem az alábbiakban:

„...Az első – 1465-70 közé datálható – építési periódushoz köthető a délkeleti torony az első emelet földemmagasságáig, valamint a déli főfalán megőrződött palota, illetve a délnyugati torony ugyanezen szintig. A két torony, valamint a tőlük észak felé hátraleptetett déli homlokzati síkkal megépült palota alapincézett, teljes területén beboltozott földszint és toronyhelyiségeiben beboltozott, palotahelyiségeiben fafödemes első emelet magasságú és térszerkezetű épületrész lehetett, melynek emeleti szintje a délkeleti torony északi homlokzata nyugati sávjához csatlakozott csigalépcső terén át volt megközelíthető. A feltehetőleg a délkeleti torony északi oldalához csatlakozott kápolna, valamint a vár várfalai és északi oldali saroktoronyai és kaputornya elpusztultak.

A második – a 16. század második negyedére, közepére datálható – építési periódus során felépülhettek a tornyok második emeleti szintjei, a külső felé oldalanként két-két lőrészfülkével, melyek közül a belső felől szemlélve a bal oldali kulcslyuk alakú lőrése fölött kisméretű ablakkal

volt ellátva, míg a jobb oldali fülkékben a kulcslyuk alakú lőrés fölött nem volt ablak. A tornyok tetőszintjén negyedköríves keresztmetszetű pártázat épült, melyet lőrések törtek át. Ezek közül a délnyugati torony nyugati oldalának déli szakaszán – töredékesen, de átépítés nélkül fennmaradt – lőréséről megállapítható volt, hogy kávéja a belső tértől a homlokzat felé rézsűsen szélekedett, s nyílása a belső tértől a külső felé emelkedő áthidalóval volt átboltozva. A tornyok pártázata körül túlnyúló tölgy födémgerendák alkotta konzolsoron külső körüljáró folyosó volt található, a tornyokat pedig feltehetőleg faszerkezetű sisak fedte. A palotaszárny megőrződött déli főfalán az első emelet fölötti szinten ugyancsak negyedköríves keresztmetszetű pártázat húzódott végig, melyet a mai keleti ablaktól nyugatra eső falpillér vonalában, illetve a nyugati ablak tengelyében egy-egy lőrés tört át. A keleti oldali lőrésnek az északi oldali lőrésfülkéje őrződött meg szinte teljes épségben és vált feltárhatóvá, míg a nyugati oldali lőrés homlokzat felőli torkolatának rézsűs keleti kávéja, s egykori átboltozására utaló, vakolatba karcolt kváderezése engedett következtetni. E nyugati lőrés rézsűs kávéjában a későbbi ráfalazás alatt a nyílás eredeti vakolata, meszelése, valamint vakolatába karcolt kváderezésének töredékei is megőrződtek.

Ugyancsak nagy felületen őrződtek meg az ehhez az építési periódushoz kapcsolódó és ma is jó megtartású homlokzati vakolatok, melyeken a tornyok pozitív élein vakolatba karcolt kváderezés nyomai, valamint a délkeleti tornyon fekete és vörös színezésnyomok is előkerültek (ld. festő-restaurátori kutatási dokumentáció).

A harmadik – 1600 körülre vagy a 17. század első harmadára, mindenesetre 1639 elé datálható – építési periódusban a palotaszárny első, valamint a délnyugati saroktorony második emelete fölötti pártázatsort megtartva, s a szükséges helyeken azt áttörve második és harmadik emeleti szintet építettek rá a vár palotaszárnyára és délnyugati tornyára. A palotaszárny második és harmadik emeleteinek kialakításakor a korábban meglévő nyílások – lőrések, korábbi ablakok – fülkáját, homlokzati nyílását az új homlokzati rendszerhez igazítva kibővítették, az újonnan épített részekben pedig új, összességében egységes tengelyosztású és méretű ablakrendszert alakítottak ki. A harmadik építési periódus megépítésének lehetséges végső időpontját Johann Ledentu hadmérnök 1639-re datált, a várat délnyugati irányból ábrázoló rajza adja, melyen a vár már ma is ismert tömegével látható.

		építési tevékenység				
		konzerválás	restaurálás	rekonstrukció	konstrukció	dekonstrukció
megjermethetőség szintek	in situ (helyben tartás)	X				
	anastylois (visszahelyezés)	X	X			
	rekonstrukció (újépítés)		X	X		
	logikus hipotézis			X	X	X
	totális hipotézis				X	X

17. kép Műemléki tervezési stratégiák.
Készítette: Wittinger Zoltán

KONZERVÁLÁS	A, B	B	B	A
RESTAURÁLÁS		A		A
REKONSTRUKCIÓN			A	
KONSTRUKCIÓN				B

KONZERVÁLÁS		A	A	
RESTAURÁLÁS				
REKONSTRUKCIÓN	A		B, C	
KONSTRUKCIÓN	B			B, C

18. kép Döntési mátrix.
Készítette: Wittinger Zoltán

19. kép Látványterv – a színek és textúrák
a restaurátori kutatás javaslata alapján módosított
formában valósulnak meg. Szerző: Konstruma Kft.

A vár fennálló részein később jelentős tömegmódosítás már nem történt, illetve ilyen nem azonosítható. A vár maradványainak 1960 körüli helyreállítása során a délkeleti torony nyugati oldalán a palota földszinti keleti helyisége boltozatából mindaddig megőrződött délkeleti boltválat bontották le az oda épített csigalépcső miatt.

Az 1991 körüli „helyreállítás” során teljesen lebontották és újraépítették a délkeleti torony második emeletének felső szintjét, valamint a torony tetőszintjét és pártázatait, lőréseit. Ezt a szintet azután módosított térszerkezettel, egyszerűsített formában, acélsablonos téglából teljesen újjáépítették. Ennek, a vár eredeti állagait semmibe vevő, történeti és műemléki szempontból egyaránt értelmezhetetlen rombolásnak az oka feltehetőleg az toronyra építendő toronysisak terhe hordásának biztosítása lehetett. Ugyanezen beavatkozás keretében a torony felső harmadáról a déli és a keleti homlokzatokon, emellett a nyugati és az északi homlokzatokon teljes magasságban leverték a még meglévő történeti vakolatokat, s a felületeket cementes kötőanyagú vakolattal és fehér színezéssel látták el.

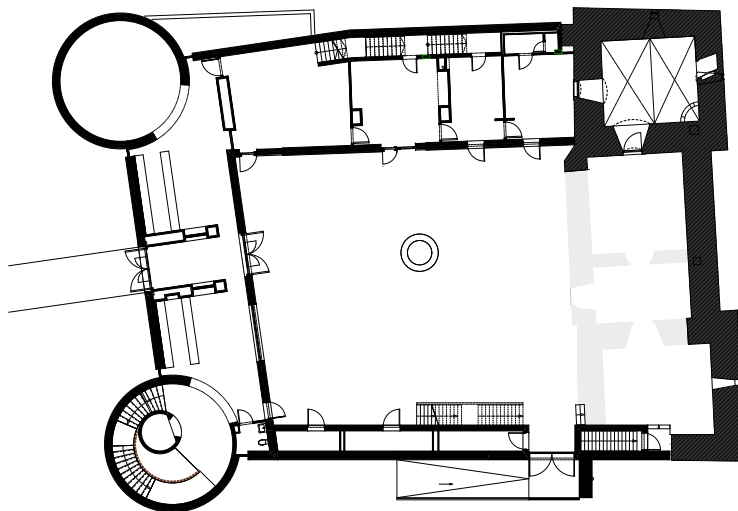
A kutatás során a még meglévő épületrészek építési periódusai viszonylagosan jól voltak egymástól elválaszthatóak, s fel lehetett tární azokat a jelentős beavatkozásokat is, melyek a várrom 20. század második felében zajlott helyreállítási, átépítési során következtek be...³⁷

A TERVEZÉSI FOLYAMAT ÉS A TERVEZETT ÁLLAPOT (Wittinger Zoltán)

Mivel a vár felújításának tervezése abból az építetói szándékból indult ki, hogy a várban a kiállítási funkció területét jelentősen meg kell növelni, miközben a színháznak is teret kell biztosítani, bizonyos volt, hogy a romok jelenlegi kubusát valamilyen formában meg kell változtatnunk.

A tervezési folyamat az épületegyüttes megismerésével kezdődött. A feladat nyitott volt, a tervezők és a mögöttük álló stáb számára többféle megközelítés lehetősége volt adott.

Azzal a jelenkori hagyománnyal szakítani kívántunk, amely a várat az egyhetes színházi fesztivál díszleteként, de inkább csak helyszínéként használta. A szabadtéri színház ésszerű és jogos kényelmi szempontjai, a nézőtér és az egykori déli palotaszárnyban lévő színpad esővédő lefedése épp az vár még álló falait takarta el (16. kép). A jelentős és értékes maradványok helyezete a színház keretein belül degradálódott és ez a használati mód nem is adott lehetőséget többre,

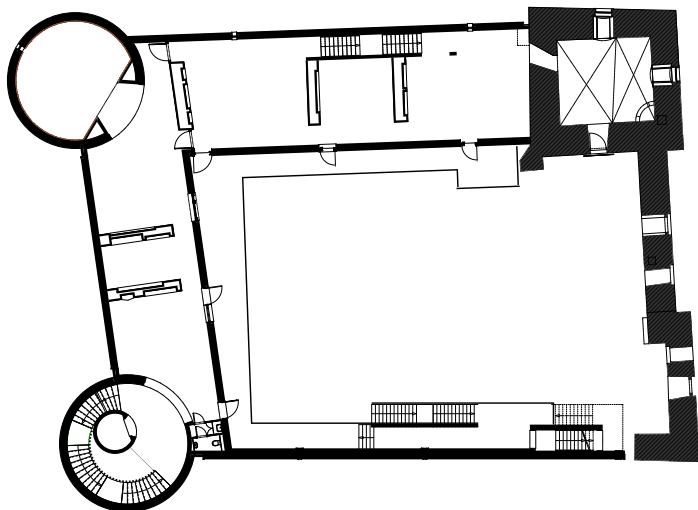

20. kép Tervezett
földszinti alaprajz.
Rajz: Wittinger Zoltán

ezért szakítani kellett a kialakult üzemeltetési móddal és egy nagy levegőt véve fel kellett vállalni, hogy az adott pályázati lehetőség által megszabott kereteken belül egy kiállítóteret hozzunk létre, ezt a kiállítási funkciót hangoljuk úgy, hogy az értékes hagyományoknak helye maradjon, de maguk az álló romok is megnevesedjenek, szerepük és helyzetük a helyére kerüljön. Az álló rom nem csupán háttér, vagy tájképi elem, hanem egy élő múzeum integráns része, fő attrakciója.

Ezt a szerepet kellett helyre tenni és megtalálni a legigazabb, legegyszerűbb megoldást.

A tervezési folyamatban elsőként az épület egykori képét, karakterét igyekeztünk megismerni, az addigi kutatási eredményeket elméleti rekonstrukció formájában integrálni. Az általunk készített vázlatok és akár az internetes forrásokban is elérhető számos kiváló elméleti rekonstrukció, mint az építéstörténeti tudományos dokumentációban rögzített tények és felvetett

21. kép Tervezett
emeleti alaprajz. Rajz:
Wittinger Zoltán

22. kép Az álló rom vakolás előtt.
Fotó: Wittinger Zoltán

kérdésekre adott válaszok és viszont-kérdések, pontosan határozták meg az épület megismerhetőségének szintjét.

Az elméleti rekonstrukciók építészeti megfogalmazása már a tervezési folyamat során is folyamatosan változott és egy-egy adott korszakra vonatkozóan is legalább két-három egymástól erősen eltérő karakterű tömeg- és részletképzés volt felrajzolható. Az észak-olasz magas szintű téglagótikájától az erdélyi vártemplomok részletképzéséig gyakorlatilag bármi elképzelhető, akár az épületen vagy épületegyüttesen belül is változó építészeti minőséget mutatva.

Meghatározó segítség volt ez az építészeti-tudományos párbeszéd, amely az elméleti rekonstrukciós rajzokat készítő *Szőke Balázs* és a tervezők és a kutatók közt zajlottak, a megismerés folyamatában a részleges és a totális hipotézisek logikai rendszerét is igyekeztünk megfejteni, amelynek a végeredményeképpen jutottunk el arra a megállapításra, hogy a Kisvárdai vár, de még annak belső vár épületszerkezete sem ismerhető meg már teljesen, az elméleti rekonstrukcióban felvázolt egymással párhuzamos, reálisnak tartott verziók nem eredményeztek egy kizárólagos megfejtési lehetőséget.

A jelentős volumenű megmaradt épületrész az egykori épületegyüttes csupán egy kicsiny, több építési korszakot is magán hordozó fragmentuma, amelyből az építészeti műrészletek szinte teljesen hiányoznak. Nem tudjuk, a különböző építési korszakokban milyenek voltak a nyílászárók kókere-

tei, ehhez a tornyon második emeletének északi homlokzatán található két in situ szemöldökpárkány töredék és az egyéb fragmentumok nem szolgáltak elégséges alapadatként. A korábban a bontási árkokból előkerült kisebb ablaktöredék a sárospataki vár ablakainak egyik fajtájával mutatott rokonságot. Ismerünk egy reneszánsz ajtókeretet, amely a város egyik házának bontásából került elő és feltételezzük, hogy egykor a vár része volt. Ismerünk egy kisebb korlát töredékét, de csak feltételezzük, hogy a belső vár része volt, és hogy azon belül hol és hogyan helyezkedhetett el, már soha meg nem fejtendő talány. A gótikus boltzati bordák egykori helyére több ötletünk is volt, de ezek légből kapott feltételezések, vagyis totális hipotézisek lettek volna.

A meglévő leletek, ismeretek alapján felvázolt tömeg építészeti nyelvezetre már nem fordítható le hitelesen, nem formálható rekonstruálható épülettömeggé (17. kép). Vagyis alapvetésként kell kezelni azt a triviális igazságot, hogy a kisvárdai vár már nem építhető vissza. Azaz meg kellett állapítanunk, hogy a vár 15-18. század valamelyik építési korszakának stílusában, vagy stílusában való (vissza)építésnek, historizáló tömegformálásnak nincs tudományos alapja.

A funkcionális igények elemzéseképp, több lehetséges tömeg-karakter megvizsgálását követően arra a döntésre jutottunk, hogy mivel fel kell magasodnia valamilyen, a kiállítási funkciót befogadó tömegnek a vár mellett, de ez nem lehet egy teljesen idegen, túlzott ellenpontozásra épülő tömeg. Az épületegyüttes külső építészeti megfogalmazásának „várszerűnek”, kell lennie, ennyiben igazodnia kell a meglévő tömeghez. Azonban a több korszakot, több értelmezésben megmutató elméleti rekonstrukciókban felvázolt tömegrekonstrukciót modern átiratként sem kívánunk építeni. Történelmi, vagy történelminek tűnő épülettömeget, részleteket, megoldásokat nem kívánunk alkalmazni, nem szeretünk volna a tervező álmaiban megformálódott múltképet historizáló stílusban megépíteni a 21. században.

A meglévő romokba sem akartuk visszaépíteni a lebontott faltömegeket, mivel az a meglévő, eredeti műemléket önvalójában változtatva volna meg, maga a bele-, vagy ráépítés vetette volna fel a hitelesség kérdésének problematikáját. Az építkezéssel szükségszerűen velejáró rombolás számos eredeti jelenséget semmisített volna meg és ezzel magát a műemléket tettük volna tönkre. Mindezek mellett tartószerkezeti és térszervezési problémák is adódtak volna, és

ezen érvek összessége arra a döntésre vezetett minket, hogy alapos vizsgálat után elvessük a meglévő romok „visszaépítését” épületté.

Mindezeket az elvi alapvetéseket elemezve, több korábbi felújítási tervet megismerve, sok lehetséges megoldást megvizsgálva jutottunk belső tervtanácsok, a várossal való egyeztetés, valamint az országos műemléki tervtanács konzultációja után arra, hogy a vár felújítása és ebben az esetben bővítése kettős arcú lesz: egyszerre lesz konzervatív rom állagvédelem és kortárs bővítés.

Az álló romok felújítását hagyományos műemlékvédelmi eszközökkel terveztük (18-19. kép). A meglévő várom esetében a lehetőség szerinti legkisebb beavatkozás elvét követve a helyben való megőrzésre törekedtünk.

A torony tereiben lévő kiállítótereket teljesen felújítjuk, az emeleten az új kiállító szárnyból megközelíthetővé tesszük, ahogy a terasz szintjéről is megközelíthető lesz a torony második emeleti szobája. A torony második emelete és a kilátó szint a déli várfal belső oldalán futó közlekedőn keresztül egy a nyugati toronyhoz fizikailag nem csatlakozó lépcsőtornyon keresztül lesz megközelíthető. A toronyban meglévő helyiségek hangulata adott, annak felerősítését az egykorit megidéző berendezéssel, kiállításokkal szolgáljuk (20-21. kép).

Az álló rom újra be lesz vakolva: a vár elbontása előtt is vakolt volt és a jelenlegi téglafelületét azáltal „nyerte” el, hogy a hatvanas évek közepén készült vakolat már lehullott a karbantartás hiányában. A nyers téglafelület nem őrizhető meg, mert épp a vakolatlan volta miatt az ötszáz éves téglafalazat eróziója nagyon gyors és drasztikus, ezért védeni kell. Az új vakolat a fennmaradt kisebb töredékek textúráját és színét fogja követni, a 15-18. században elterjedt kanálhátas vakolattal (22. kép).

A belső udvar felől a megmutatkozó falcsontok, boltozat és földem-lenyomatok eltérő színű, anyagában színezett vakolattal lesznek fedve, így az egykori helyiségek, falak, szerkezetek helye és összefüggés-rendszere érthetővé fog válni. Az álló várfal udvar felőli homlokzatán, mint egy építészeti metszeten az egykori helyiségek elrendezése a tüzelőberendezések helye és viszonyrendszere a meglévőnél jóval jobban kifejezhető, a látogatók számára érthetőbb, olvashatóbb felület adható. Ezt az élményt, az eredeti épület értelmzésének lehetőségét, a „nyomozás” játékát szeretnénk a látogatók számára megadni. A létesülő kiállítás fókuszába helyezzük a konzervált várfalat, azt bemutatandó „műtárgyként” fogjuk fel és

tárjuk a közönség elé. Ez a konzerváló- konzervatív megközelítés lehetővé teszi, hogy a rom különféle építési korszakának ad-hoc kavalkád-jából ne kelljen egy adott korszakot kiemelni, hanem a maga valóságában a megmaradt falak a jelenkorig nyúlva őrizzék a hiteles történetiséget. Még pontosabban, hogy a falak maguk legyenek a materializálódott történelem.

Az álló rom mellé a kortárs építészeti eszközökkel komponált, de sok tekintetben a régi, egykor itt állt épületre utaló új tömeg épül, amely a város és a vár történetét bemutató kiállítást fog magába foglalni. Az új épület a hatvanas és nyolcvanas években megépített körítőfalakkal azonos, a történetileg hiteles kontúrón épül meg. A keleti, északi és nyugati falak a várszínház falainál egy emelettel lesznek magasabbak, mégpedig pontosan olyan magasak, amilyen a 17. századi várfal volt. A tömegek magasságának, méretének, formájának meghatározásához figyelembe vettük, de nem szolgai módon másoltuk a rendelkezésre álló több elméleti rekonstrukciós elképzelést (23. kép). Az épületen nem lesz tető, és a város kérésére a jelenlegi tető is lekerül a toronyról és újra visszanyeri azt a megszokott képét, amely a kétezres évek közepéig határozta meg a műemléket; ezáltal sokkal jobban láthatóvá válik az a sajátos 16. századi íves bástya pártázat, amelynek párját Varasd, Diósgyőr és Selmecbánya falairól ismerhetjük (24. kép).

Az építészeti, funkcionális céljainkat az alábbiakban határoztuk meg: a külső összképben a bezárt épülettömegnek kell létrejönnie, hogy a látogatók a várat „várként” érzékeljék. A látogatók számára egyértelműnek kell lennie, mi az eredeti és mi az az új kortárs épületet, amelyben mozognak. A vár udvarába lépőknek az egykori térányokat kell tudniuk érzékelni. A látogatóknak a megmaradt épületmaradványokat, mint fő attrak-

23. kép Észak-keleti nézet építés közben.

Fotó: Wittinger Zoltán

24. kép Délkeleti bástya az íves pártázattal és az új múzeumi szárnyal.
Fotó: Wittinger Zoltán

25. kép A vár kelet felől építés közben. Fotó: Wittinger Zoltán

ciót kell megélniük. Az a cél, hogy a vendégek az egykori déli palotaszárnyat mint metszetet megértsék, hogy a látogatók elgondolkodjanak a romfalakról, találgassák és fejtsek meg, mit látnak.

A vár elpusztult szárnyait direkt módon szintén nem kívántuk vissza, avagy újból odaépíteni: a meglévő huszadik századi falakkal lényegében azonos kontúrban olyan kortárs középületet terveztünk, amely befogadja a vár és szélesebb környezetének történeti-életmódját bemutató kiállítást.

Az álló várrom mellé megépülő épület az egykor itt állt épületekre reflektál: alaprajzában leköveti az egykori palotaszárnyakat. A megépülő kortárs építészeti elemekkel megfogalmazott szárny három oldalról lezárja az udvart. A vár megközelítése az eredeti, egykor volt útvonalon keresztül, északról történik. A vár északi homlokzatán felnyíló kapuhoz hosszú híd vezet, amely a terep szintjéből fokozatosan emelkedik ki, a vár falai előtt az egykori belső „vizesárok” helyének képzetét megidézve.

A várudvar északi és keleti fala mentén épül fel a két emeletes kiállítótér, az egykori északi, keleti tornyok helyén háromemeletes toronyszerű tömeg magasodik fel. A nyugati várfal is két emelet magasságú, rajta két szinten húzódó külső folyosó biztosít átközlekedési lehetőséget a szárnyak közt. A délnyugati sarokbástya torzójához nem építünk hozzá, azonban a tömeg kiegészítése egy az egykori homlokzati kontúrt rekonstruáló fáltömegbe

rejtőzködő lépcsőház kerül. Ez a közlekedési útvonal teszi lehetővé, hogy a déli várfalon végig futó konzolos folyosón keresztül a délkeleti torony tetején lévő kilátót elérhessük. Az új épületben olyan kortárs, korszerű kiállítás létesül, amely a fényekkel, megvilágításokkal, multimédiás tartalmakkal, vetítésekkel erősíti fel a látottakat, nyújt komplex audiovizuális élményt.

Az udvar a színház számára továbbra is nyitott lesz, azonban az eddigi nagy létszámú előadások helyett bensőségebb kamaradaraboknak ad majd helyet. A színházi előadások során a romokat a korábbinál sokkal jobban be lehet vonni a játékba, az egész udvar, a színház tere zártabb lesz.

Az új épülettömeg tudatosan minimalista formálású, makett jellegű „váridézet”. Az északi, kör alaprajzú saroktornyok felmagasodnak az egykori várfalak nyomvonalán futó épületszárnyakhoz képest, ezzel az egykori vár térkompozíciós sémáját (négy saroktoronyos vár) jeleníti meg. A felületek, részletek, formálások kortársak, az anyaghasználatban a téglá és a fa dominál, de elő fog bukkanni a szerkezet fonákján a kortárs vasbeton. A külső homlokzatot nem tagolják „ablakok”, az új épület saját épületszerkezeti rendszerén belül maradvá a téglaburkolat mezőinek osztása válik helyenként fényt beengedő résszé; ezzel az egykori helyiség elrendezést kivéve a külső kéregre (25. kép). A célok eléré-

26. kép Téglafelületképzések.
Fotó: Wittinger Zoltán

sének érdekében a vakolt téglafalak a robosztus-ságot, a zártságot, az udvaron a faburkolatok és anyagok adta „melegségét” állítjuk szolgálatba. Ezzel szemben az udvaron megjelenik a fém járdarácsok „fegyverszerű keménysége”, amelyet elsősorban azon járva érzékelnek.

Az újonnan épített múzeumi szárny a talajszint alatt megmaradt romokat nem károsítja, lemezalapozása egy olyan feltöltésre került, amely alatt a falak megőrződtek. A kivitelezés közbeni megfigyelés eredményei alapján módosítottuk a terveket, így az északi összekötő szárny alapozási síkját megemeltük, hogy az aszalatti alapozás maradványok a helyükön maradhassanak. Ugyanitt egy in situ faldarabot megfelelő körül határolás mellett úgy őriztünk meg, hogy azt a vasbeton fal körbe fogja. Az északnyugati torony alatt talált alapozás tömböket az eredeti helyükről kiemeltük és az új szerkezet megépítése után eredeti pozíciójába emeltük vissza. A nyugati várfal mellett a térszint alatt kapott helyet az épület kiszolgáló szárnya, az illemhelyek öltözők, ruhatárak térsora.

Maga az új épület korszerű vasbeton vázas szerkezet, a kor követelményeit kielégítő hőszigeteléssel, téglaburkolattal; korszerű szellőzte-

téssel, környezetbarát és hőszivattyús fűtési-hűtési rendszerrel.

A kivitelezés közbeni újabb és részletesebb restaurátori kutatások eredménye alapján módosítottuk a színezés terveit és a meglévő várfal külső homlokzata egy mélyebb „fehér” szint kap. Az új épület téglaburkolatát az eredeti szándékoktól eltérően nem színezzük fehérre, több mintafelület kipróbálása után úgy döntöttünk, hogy a bontott téglából készülő burkolat nyers felületű marad. A romok falai a felületek hullámzását lekövető „kanálhátas” kivitelű, az új épületnél a téglafelület tudatosan szabálytalan, tört, hullámzó rakásmódú, megidézve az „elbontottság” állapotát (26. kép).

Az egykori ötszögletű bástyás védmű *Gerákné Árvai Zsuzsa* által tervezett tájépítészeti bemutatása kiemelkedően fontos része a projektnek³⁸: a még jól felismerhető egykori bástyák és falak érzékelhetőségét növeljük azáltal, hogy a korábban itt kialakított futballpálya miatt hiányzó északi szakaszt újraépítjük. Az egykori védmű a talaj takarása alatt van és ezen nem is kívánunk változtatni, a terep morfológiájának igazításával, a külső védművekre való talajfeltöltéssel tesszük jobban érzékelhetővé az egykori külső vár kontúrját. Az egykori vár területe újra körülzárt térré válik, a környező épületektől elválik, kimagasodik azok közül. A külsővárba az egykori kapuk helyén léphetünk be, visszaépítésekre itt sincs indok és lehetőség, de érzékelhető térváltást fogunk a látogatók megélni.

Az így kialakuló terület közpark, rendezvényter is egyben. Itt kap helyet a színházi fesztivál nagy befogadóképességű szezonális színpadja és nézőtere. A labdarúgó pályát ezen a helyen megszüntettük, a vár külső kontúrján belül „közpark” létesül. Az egykori objektumok helyét tájépítészeti elemekkel, gondosan tervezett, válogott utcabútorokkal jelöljük.

IRODALOMJEGYZÉK

- Bagi Zoltán Péter: *A kisvárdai vár a középkorban*. (Kézirat) Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. Adattár, Budapest 2018.
- Bóna István – Dienes István – Éri István – Kalicz Nándor: *A kisvárdai vár története*. Szerk. Éri István. Kisvárdai Járás Tanács VB., Kisvárdá 1961.
- Éri István: *Kisvárdá*. (Műemlékeink) Pannónia Kiadó, Budapest 1965.
- Éri István: *Kisvárdá – Vár. Ásatási jelentés*. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára 1957. 427.K.V.
- Éri István: *Kisvárdá – Vár. Ásatási napló*. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára IX.208/1961.

Éri István – Szabó György: *Jelentés az 1954. évi kiskivárdai leletmentő ásatásról*. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára 376.K.IV.

Éri István: A kiskivárdai vár reneszánsz faragványtöredékei. In: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 1. 1958*. Főszerk.: Dr. Fehér Zsuzsa, Szerk.: Pásztói Margit. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1960. 129-143.

Fodor Edina: *Festő-restaurátori kutatási dokumentáció a Kiskivárdai Vár romfalain és a délkeleti torony helyiségeiben megmaradt történeti vakolatföredékekről*. (Kézirat) Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. Adattár, Budapest 2018.

Gömöry Judit – Csomortány Levente – Rozmann Viktor – dr. Nagy Gergely Domonkos – Szőke Balázs – Bagi Borbála – Polyák Ágnes: *Kutatási dokumentáció a Várdai-vár fennálló maradványainak roncsolásos építéstörténeti kutatásáról*. (Kézirat) Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. Adattár, Budapest 2018.

Héjj Miklós: *Kiskivárdai kiszállásról jelentés 1954. március*. Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára 15.863-8-26/2/1954.A.

Jankovics Norbert: *Kiskivárda, Vár Építéstörténeti tudományos dokumentáció értékléltárral*. (Kézirat) Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, Budapest 2016.

Nádai, Zsófia Csilla: *Tangible Heritage of Kiskivárda Castle*. MA Thesis of the Medieval Studies Department, Central European University, Vienna 2022.

Néző István: *A kiskivárdai vár története*. Kiskivárdai Városszépítő Egyesület, Kiskivárda 2004.

Ombódi Ildikó: *A kiskivárdai várkert története (Kerttörténeti tudományos dokumentáció)*. (Kézirat) 2015.

Simon Zoltán: *A kiskivárdai vár inventáriumai. Adalékok a kiskivárdai vár történetéhez és helyrajzához*. (Rétközi Múzeum Füzetek 10.) Rétközi Múzeum – Rétközi Múzeum Baráti Köre Egyesület, Kiskivárda 2008.

Simon Zoltán: *Jelentés az Esterházy család hercegi ágának fraknoi levéltárában végzett levéltári kutatásról*. (Kézirat) Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. Adattár, Budapest 2017.

Szabadics Anita – Németh Zita – Klagyivik Mária – Gerákné Árvai Zsuzsa – Bechtold Ágnes: Kastély- és kúriakertek, valamint egyéb műemléki zöldfelületek fejlesztése a Nemzeti Kastélyprogramban és Nemzeti Várprogramban. *Műemlékvédelem* 65 (2021) 6. 447-482.

Szőke Balázs: *Kiskivárdai vár turisztikai célú fejlesztésének vonatkozásában elméleti rekonstrukció*. Kézirat. 2018.

A kiskivárdai vár északi szárnyának kiépítése és belső területrendezése, terv. Tervező: Császár László, Országos Műemléki Felügyelőség. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest 1960. Leltári szám: 04165-04166

Hausfideikommiss, Gebundene Karten und Pläne, Bd. XV. Generallandesarchiv Karlsruhe.

Várszínpad Kiviteli tervdokumentáció. Tervező: Fodor Istvánné. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest 1972. Leltári szám: 10103

JEGYZETEK

- GINOP-7.1.1-15-2016-00020 azonosítószámú „A kiskivárdai vár turisztikai célú fejlesztése” című projekt, Építető: Kiskivárdai Várfürdő Nonprofit Kft; Generál tervezés: Konstruma Kft; Felelős építész tervező: Wittinger Zoltán, Oláh Zoltán Mihály; Építész tervezők: Tóth Gábor, Koródy Anna, Csahák Fanni, Lénárd Márton; Építéstörténeti tudományos dokumentáció: Jankovics Norbert; Inventáriumok feldolgozása: Simon Zoltán; Levéltári kutatások: Bagi Zoltán Péter; Elméleti rekonstrukció: Szőke Balázs, Régészet: Jakab Attila, Kis Csaba (Jósza András Múzeum), Nádai Zsófia, Hegyi Dóra (Budavári Nonprofit Kft.); Épületkutatás: Gömöry Judit, Csomortány Levente, Rozmann Viktor, Nagy Gergely Domonkos; Restaurátori kutatás: Fodor Edina; Tájépítész: Gerákné Árvai Zsuzsa (NÖF Nonprofit Kft.); Tartószerkezetek: Hensler Dezső; Épületgépészeti tervezés: Lutz Attila (HVArC); Villamosság: Bartha Richárd (WTF Kft); Projektmenedzsment (NÖF Nonprofit Kft.): Projektmenedzser: Galanits Tamás, Műszaki menedzser: Labancz Dimonkos; Építési kivitelezés: Korintosz Kft., Projektvezető: Vozák László, Építésvezető: Szarvas Mónika; Műemlék-felügyelő: Nagy Tibor; Restaurátori munkák: Kisterenyey Ervin; Kiállítás kurátora: Gereben Katalin; Kiállítás-tervezés: Rozgonyi Balázs, Balogh Balázs (Fillscreen Kft.).
- A kiskivárdai vár északi szárnyának kiépítése és belső területrendezése, terv*. Tervező: Császár László, Országos Műemléki Felügyelőség. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest 1960. Leltári szám: 04165-04166
- Várszínpad Kiviteli tervdokumentáció*. Tervező: Fodor Istvánné. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ, Budapest 1972. Leltári szám: 10103
- Éri István: *Kiskivárda*. (Műemlékeink) Pannónia Kiadó, Budapest 1965.
- Bóna István – Dienes István – Éri István – Kalicz Nándor: *A kiskivárdai vár története*. Szerk. Éri István. Kiskivárdai Járás Tanács VB., Kiskivárda 1961.
- Néző István: *A kiskivárdai vár története*. Kiskivárdai Városszépítő Egyesület, Kiskivárda 2004.
- Simon Zoltán: *A kiskivárdai vár inventáriumai. Adalékok a kiskivárdai vár történetéhez és helyrajzához*. (Rétközi Múzeum Füzetek 10.) Rétközi Múzeum – Rétközi Múzeum Baráti Köre Egyesület, Kiskivárda 2008.
- Éri 1965.

9. Éri István: A kisvárdai vár reneszánsz faragványtöredékei. In: *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve 1. 1958.* Főszerk.: Dr. Fehér Zsuzsa, Szerk.: Pásztói Margit. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1960. 129-143.
10. Szőke Balázs: *Kisvárdai vár turisztikai célú fejlesztésének vonatkozásában elméleti rekonstrukció.* Kézirat. 2018.
11. Jankovics Norbert: *Kisvárdai Vár Építéstörténeti tudományos dokumentáció értékleltárral.* (Kézirat) Forster Gyula Nemzeti Örökségvédelmi és Vagyongazdálkodási Központ, Budapest 2016.
12. Simon Zoltán: *Jelentés az Esterházy család hercegi ágának fraknói levéltárában végzett levéltári kutatásról.* (Kézirat) Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. Adattár, Budapest 2017.
13. Bagi Zoltán Péter: *A kisvárdai vár a középkorban.* (Kézirat) Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. Adattár, Budapest 2018.
14. Ombódi Ildikó: *A kisvárdai várkert története (Kerttörténeti tudományos dokumentáció).* (Kézirat) 2015.
15. A 2019. decemberétől a MÉM MDK Műemlékvédelmi Dokumentációs Osztálya gyűjteményeiben újra elérhetővé váltak a volt OMF tervtári, irattári és fotótári anyagai, melyek az ásatásra vonatkozóan, néhány fényképtől eltekintve nem nyújtottak több információt. Műemlékvédelmi szempontból a kivitelezés közbeni megfigyeléseket is tartalmazó, építési és felmérési naplók tartalmazhatnak értékes részleteket.
16. Éri István: *Kisvárdai Vár. Ásatási napló.* Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára IX.208/1961.
17. Éri István: *Kisvárdai Vár. Ásatási jelentés.* Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára 1957. 427.K.V.
18. Éri István – Szabó György: *Jelentés az 1954. évi kisvárdai leletmentő ásatásról.* Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára 376.K.IV.
19. Simon 2008. 44., 124., 127., 139.
20. *Jakab Attila a kisvárdai vár kutatása során készített feljegyzések, metszetrajzok.* (Kézirat) Jósza András Múzeum Régészeti Adattára, Nyíregyháza 2017. Ieltározatlan
21. *Jakab Attila a kisvárdai vár kutatása során készített feljegyzések, metszetrajzok.* (Kézirat) Jósza András Múzeum Régészeti Adattára, Nyíregyháza 2021. Ieltározatlan
22. Héjji Miklós: *Kisvárdai kiszállásról jelentés 1954. március.* Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Adattára 15.863-8-26/2/1954.A.
23. Éri IX. 208/1961. 25-26. o.
24. Simon 2008. 53. és ugyanott a 253. lábjegyzet.
25. Simon 2008. 73-74., 81-83, 139.
26. A tájépítészeti tervezés Gerákné Árvai Zsuzsa (NÖF Nonprofit Kft) munkáját dicséri. Bővebben erről később.
27. A belső vár területének a mérete és modern beépítettsége, alapozásai miatt nem lehetett méréseket végezni.
28. A mérési, értékelési és értelmezési feladatokat Klembala Zsombor és Nagy László kollégáink végezték.
29. A mért területeken így tulajdonképpen háromdimenziós modellt lehetett alkotni, melyből a legrelevánsabb mélységképek kerültek exportálásra – ezek a mélységszelvényekre osztott felszínképek.
30. Az Angelini család tagjai (Natale, Niccolò és Paolo) a 16. század második felében a Habsburg udvar megbízásából végeztek hadi-kartográfiai munkákat. Eredményeként Kisvárdai váráról több rajz született, melyek a vár határoló téglafalait, valamint a palánkerődítéseket ábrázolják. Ezeket a rajzokon nem egyértelműek a felmérések és a tervek jelölése sem, de már a család tagjai is másolhatták, újra felhasználhatták a korábbi rajzokat, s több későbbi másolat is létezik. A régészeti munka előkészítéséhez a Karlsruhe-ban fennmaradt változatot használtuk. (*Hausfideikommiss, Gebundene Karten und Pläne, Bd. XV.* Generallandesarchiv Karlsruhe.)
31. Feltárás vezető régész: Náday Zsófia, munkatársai: Hegyi Dóra, konzulens: Jakab Attila. A munkában a Budavári NKft. munkatársaiként részt vettek: Búth Mária, Kristóf Virág, Szabó Renáta, Karsainé Hanusi Erzsébet, Vinis Zoltán, Fullár Zoltán, Makó János, Linz Gábor és Pokorni László; valamint az ELTE régészhallgatói: Balázs Sára, Font Ágnes és Mayer Zsófia.
32. 2022. tavaszán készült el szakdolgozatom, melyben többek közt ezt a témát dolgoztam fel. Náday Zsófia Csilla: *Tangible Heritage of Kisvárdai Castle.* MA Thesis of the Medieval Studies Department, Central European University, Vienna 2022.
33. Cölöpszerkezetek rekonstrukciójáról nem volt szó, csupán a föld feltöltés megformázásáról, melynek alapvetően a talaj fizikai tulajdonságai szabnak határt.
34. Külön ki kell hangsúlyozzuk ezeket a korlátokat jelen cikkben, bár az összes résztvevő számára a projekt kezdetétől kezdve ezek a kompromisszumok nyilvánvalóak voltak.
35. Fodor Edina: *Festő-restaurátori kutatási dokumentáció a Kisvárdai Vár romfalain és a délkeleti torony helyiségeiben megmaradt történeti vakolat-töredékekről.* (Kézirat) Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. Adattár, Budapest 2018.
36. Gömöry Judit – Csomortány Levente – Rozmann Viktor – dr. Nagy Gergely Domonkos – Szőke Balázs – Bagi Borbála – Polyák Ágnes: *Kutatási dokumentáció a Várdai-vár fennálló maradványainak roncószerű építéstörténeti kutatásáról.* (Kézirat) Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. Adattár, Budapest 2018.
37. u.o.
38. A tájépítészeti rendezésről részletesebben: Szabadics Anita – Németh Zita – Klagvivik Mária – Gerákné Árvai Zsuzsa – Bechtold Ágnes: Kastély- és kúriakertek, valamint egyéb műemléki zöldfelületek fejlesztése a Nemzeti Kastélyprogramban és Nemzeti Várprogramban. *Műemlékvédelem* 65 (2021) 6. 447-482. 473-474.

SÁROSPATAK, A LŐPORTORONY, VÁROSFALAK ÉS A BÁSTYÁK HELYREÁLLÍTÁSA

Jósvainé dr. Dankó Katalin

Az ELTE BTK régészet-történelem szakán végzett, műemlékvédelmi szakmérnök. Pályáját a MNM Rákóczi Múzeumában, Sárospatakon kezdte, ahol nyugdíjba vonulásáig dolgozott; segédmuzeológus, muzeológus, majd múzeumigazgató. Várostörténeti kutatásokat folytatott, feltárta a ferences kolostor maradványait, a Pálóczi udvarházat, a régi iskola alapfalaait és a sárospataki vár épületegyüttesének, erőrendszerének kutatásában is részt vett, melyről szakmai cikkek, tanulmányok és doktori disszertációja is tanúskodik.
E-mail: josvainedrthankokatalin@gmail.com

Ráth Miklósné Tóth Ibolya

Okleveles építésmérnök, vezető tervező, műemléki szakértő műemléki érték dokumentálása szakterületen. 1992-től az Országos Műemléki Felügyelőségen, majd utána az Állami Műemlék-helyreállítási és Restaurálási Központban, majd annak szervezeti átalakításait követően létrejött jogutód intézményeinél, jelenleg a NÖF Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft-nél dolgozik építész vezető tervezőként, ahol műemléki helyreállítások tervezésével foglalkozik, valamint a Nemzeti Kastély és Nemzeti Várprogramban megvalósuló helyreállítások építész konzulenseként segíti a projektek megvalósítását.
E-mail: ibolya.toth@nofnkft.hu

RESTORATION OF SÁROSPATAK, THE POWDER TOWER, THE CITY WALLS, AND THE BASTIONS

The long-term development of the Sárospatak castle will significantly contribute to making the extent and connections of the inner and outer castle and their system that uniquely defines the city center perceptible for the visitors. In the National Castle Program, the partial restoration of the powder tower, the cannon hill and the Veres Bastion; and the technical and scientific preparation for the restoration of the castle wall, the Perényi and the Lion's Bastion took place; the construction works of the latter will be carried out in a later phase.

Over the past decades, a section of the outer castle's western wall has degraded into a retaining wall fence on the rear boundary of the adjoining plots. As part of the project, by purchasing privately owned lands along the affected castle wall, the castle wall, the powder tower, and the cannon hill became accessible from Szent Erzsébet utca, the restoration of which makes their role in the settlement's defense system understandable again.

The powder tower was built in 1636. Its thick natural stone walls, brick vault and ventilation openings ensured the conditions for the safe storage of gunpowder. The wooden vaults that are now being built fit into the exhibition concept and present the former interior space as an installation. Archaeological excavations revealed that the original ground level was 1.5 meters lower than the current one. The goal of the reconstruction project is to restore it to the largest extent possible, so that the building and its surroundings can be seen as much as possible in their original appearance. The excavated soil was used to fill the southern section of the cannon hill.

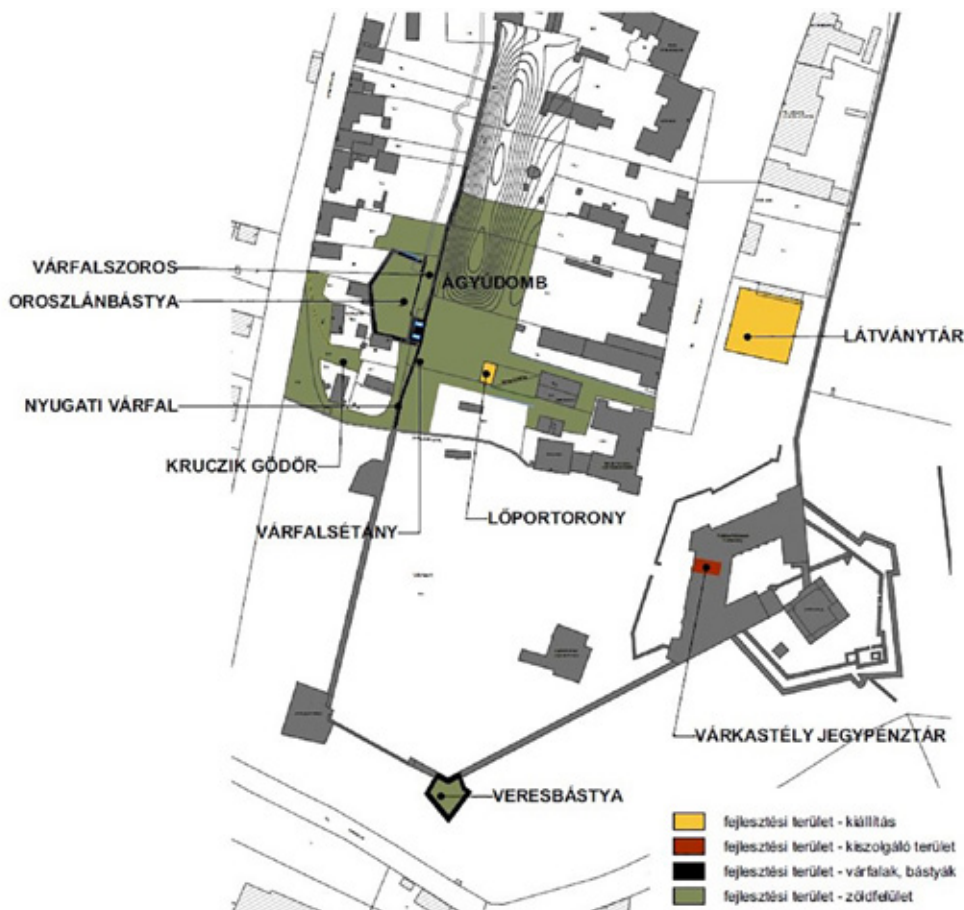
At the Veres Bastion, the technically most necessary intervention – i.e. the restoration of its eastern wall – was carried out by re-walling the masonry to the original wall plane and reconstructing the ashlar masonry.

The western city wall was built particularly reinforced due to the lack of natural protection. In addition to its northern and southern corner bastions, there were two more bastions; behind the wall was a high rampart, and in front of it was a narrow alley way and a moat with a depth of 5-6 meters. The pentagonal, large, multi-storey Lion Bastion was built during the 17th century. Although the restoration of the city wall and the bastions will not be done in the current phase, but research and planning of them have also taken place within the framework of the program, so the article describes these results too.

A Sárospataki vár hazánk egyik legépebben megmaradt, s leglátogatottabb késő-reneszánsz műemlékegyüttese. Az 50-es évektől folyó régészeti kutatásoknak és helyreállításoknak köszönhetően történetileg hiteles korba röpíti vissza a látogatót. Sokan azonban a Vörös-torony és a Várkastély épületegyüttesével azonosítják a sárospataki várat; elfeledkezve a Várkertben és a Bodrog-parton álló külső várfalakról és egyéb építményekről és nem is tudva, hogy hol húzódik a nyugati és az északi külső várfal és hol találhatók vagy hol voltak bástyák és egyéb erősítések.

A Sárospataki vár Nemzeti Kastély- és Várprogramban megvalósuló fejlesztése azt tűzte ki céljául, hogy az ide látogatók számára érzékelhetővé tegye nemcsak a belső, hanem a külső vár

kiterjedését, összefüggéseiket. Ezért kapta a projekt „A sárospataki vár-együttes turisztikai vonzerejének erősítése, a belső és külső vár összehangolt attrakciófejlesztése” címet. A fejlesztési koncepció fő eleme az Önkormányzat tulajdonában lévő telken, a külső várfal nyugati szakasza és erősítései (Perényi-bástya, Oroszlán-bástya, falszoros), az egykori löportorony és ezek környezetének (várárok és ágyúdomb) helyreállítása volt. A Bretzenheim kerítésen nyitott új kapu biztosít átjárást a várfalsétányon a MNM Rákóczi Múzeuma területén lévő, kapcsolódó fejlesztési helyszínek felé, amelyek: a Veres-bástya, a várfalsétány, a jegypénztár¹ valamint a Rákóczi Látványtár és Látogatóközpont új épülete² (1. kép). Tanulmányunk a projekt NÖF Nemzeti Örökség-

1. kép A Sárospataki vár attrakciófejlesztésnek programrajza, 2017. Rajz: R. Tóth Ibolya

védelmi Fejlesztési Nonprofit Kft. által előkészített és összefogott részeit: a külsővár nyugati szakaszának és a löportorony és környezetének, valamint a Veres-bástyának a helyreállítását mutatja be.

Projektelemek egy városközpont műemléki rehabilitációja szolgálatában – a fejlesztési terület

A sárospataki külsővár nyugati, Várkertet határoló szakaszát a 60-as évektől kezdődően helyreállították, de a fal északi folytatása gyakorlatilag két telek hátsó telekhatárán álló kerítés/támfal lá degradálódott az idők során. Az Önkormányzat tervei között már régóta szerepelt a nyugati várfal kiszabadítása, valamint a fal mellett végig futó sétány létesítése és kivezetése egészen az észak-nyugati sarokbástyáig az Új-bástyáig. A település Szabályozási tervében már ennek megfelelően szabályozták ezt a területet, ami azonban megközelítési lehetőség hiányában és a rendezetlen tulajdonviszonyok miatt továbbra is zárvány maradt a telkek hátsó telekhatára mentén. A fejlesztéshez biztosítani kellett a közterületről történő megközelíthetőséget, amihez az érintett telekvégék megvásárlására, illetve kisajátítására, valamint a terület telekkönyvi összevonására volt szükség. Az Önkormányzat hozzájárulásával a projektben rendelkezésre álló forrás erejéig ez meg is történt. A fal melletti terület egyesítése ugyan jelenleg még nem annak teljes hosszában valósult meg, de a távlati fejlesztési elképzelések első lépése megtörtént, folytatása szükséges. A jelenlegi fejlesztési terület a várkerthez kapcsolódó várfalszakasz és környezete, amelynek feltárása a Szent Erzsébet utcáról, az egykori Trinitárius kolostor mellett nyitott sétánnyal biztosítható; és ez a területrendezés lehetővé teszi a Tokaj-hegylajai történelmi borvidék, világörökség egyik kiemelt elemének, a Rákóczi pincének közvetlen és méltó megközelítését is. A terv szerint sor kerül a Löportorony és a nyugati várfal egy szakaszának és a hozzákapcsolódó ágyúdombnak a helyreállítására. A várfalak, az ágyúdomb, a várárok, valamint a várfal erősítéseinek bemutatásával lehetőség nyílik a vár reneszánsz-kori hadászati rendszerének és a korszerű tűzfegyverekhez kapcsolódó hadászati építményeinek megismerésére. A korábban helyreállított ágyúöntő műhellyel együtt a tűzfegyvereket kiszolgáló épületek sorát bővíti a most helyreállított löportár is. Az épület 2019-ben végzett falukutatása, valamint a kivitelezés során tett kutatói megfigyelések³ jelentős részletekkel gazdagított-

2. kép A Perényi-bástya déli fala, a falszoros és az Oroszlán-bástya falának csatlakozásával, 2018.

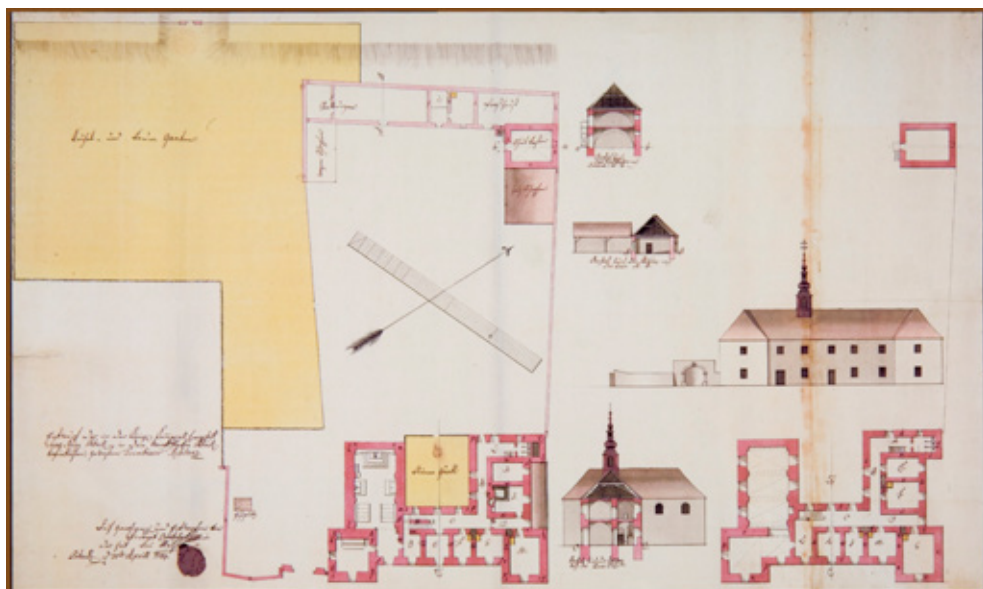
Fotó: Fülöpp Róbert

ták ismereteinket, s így lehetőség nyílt azt eredeti funkciójának megfelelően történetileg hitelesen helyreállítani, és bemutatni a látogatóknak ezt a hazánkban is ritkaságszámba menő, egyedi, kimondottan a lőpor tárolására szolgáló épületet.

Sajnos a projektfejlesztés során pénzügyi okok miatt csökkenteni kellett az eredeti programon. Így, bár a tervek elkészültek, de most nem valósulhatott meg a külső várfal nyugati szakaszának és erősítéseinek helyreállítása, és a Veres-bástyánál is csak a műszakilag legszükségesebb beavatkozás – keleti falának helyreállítása – történt meg.

3. kép A Löportorony keletről a csatlakozó épület elbontása után, homlokzatán az eredeti szellőzőnyílással, 2019. Fotó: R. Tóth Ibolya

4. kép Oratschek András építőmester felmérése, 1784.

RÉGÉSZETI FELTÁRÁSOK

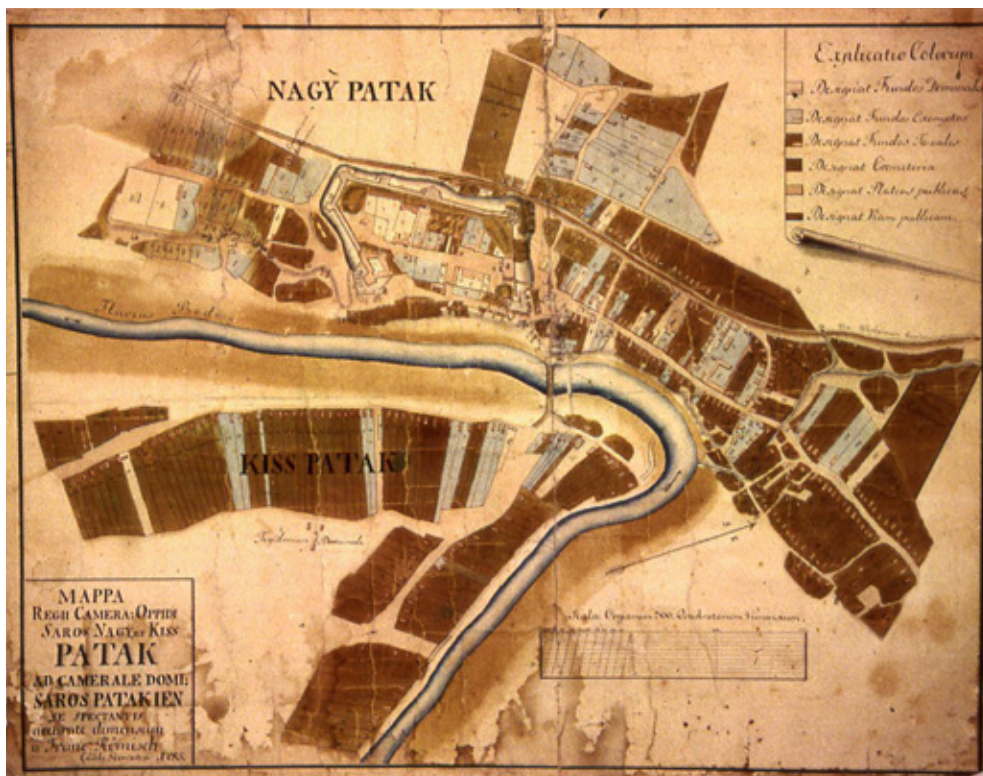
A projektfejlesztési időszakban több alkalommal került sor régészeti feltárásokra. 2017-ben megtörtént az ágyúdomb régészeti geofizikai felmérése, amely során a szerkezet kialakítására vonatkozóan próbáltak információt gyűjteni.

2018-ban az Előzetes Régészeti Dokumentációhoz kapcsolódóan próbafeltárásokat végeztek a Budavári Nonprofit Kft. munkatársai *Hegyi Dóra* és *Nádai Zsófia* vezetésével.⁴ A feltárás két helyszínen folyt: a nyugati városfal külső oldalán, az Oroszlán-bástya területén és attól északra, valamint a fal belső oldalán az ágyúdombon. A 16-17. századi falszoros falának több szakaszát feltárták az északi részen, így a fal vonalvezetése tisztázódott, egy helyütt pedig az eredeti járószintet is sikerült elérni. Ezenkívül tisztázódott a Perényi-bástya, a Perényiek idején épült falszoros és a falszoros falához később csatlakoztatott Oroszlán-bástya összeépítésének mikéntje. A 17. századi bástyát úgy kapcsolták be a városerődítésbe, hogy a Perényi-bástya alsó szintjének 3 lőrésével egy szintben egy negyedik lőrést építettek és ezzel csatlakoztatták a korábbi bástya elé épült falszoros falához (2. kép). A falszoros a Perényi-bástyától délre is folytatódik, de valószínűleg az északi falszorost követően

épült, még az Oroszlán-bástya elkészülte előtt. Az ágyúdomb átvágása bizonyította, hogy kialakításakor nem alkalmaztak épített szerkezetet, hanem agyagos és mésszel stabilizált agyagrétegeket hordtak egymásra, amelyeket tömörítettek, s ezek elég stabilak voltak, így facölöpök nélkül is megálltak.

A nyitva maradt kérdések tisztázására 2019-ben újabb próbafeltárások voltak a Veres-bástyában, a nyugati városfal külső oldalán az Oroszlán-bástya és a Bretzenheim-kerítés között, valamint a Perényi-bástyában és a Lóportorony környezetében és belsejében. A Veres-bástyában az alsó szint boltozatát tartó pillérmaradvány alapozási síkját tárták fel.

A falszoros déli szakaszán nyitott árkokban előkerült a falszoros falának, valamint a pilléres városfalszakasz boltíve egykori elfalazásának maradványa. A Perényi-bástya belső terét az északi ágban feltárták a bástya felső szintjének padlószintjéig. Kibontakozott a védmű hátsó, keleti fala, amely illeszkedik a nyugati városfal vonalába, de kapcsolatuk nem egyértelmű a feltárt falrészletek alapján. Feltehetőleg a városfal és az erődítés eltérő, de egymást követő építési fázisban készült. A falszoros fala sincs kötésben a Perényi-bástya külső nyugati falával, hanem közvetlenül előtte fut, vagyis a városfal és

5. kép Römisch térkép – Franz Römisch hadmérnök felmérése, 1785.

Perényi-bástya már állt, amikor a falszoros északi része elkészült.

A Lőportoronyról a nyugati fal homlokzati nyílása alapján azt feltételeztük, hogy alapincézett, de a régészeti kutatás során a nyugati és déli homlokzatok mentén és a belső térben nyitott kutatóárkok ezt cáfolták. Valószínűleg a nyugati fal belső síkja mentén megfigyelt, a felmenő fal aljához illeszkedő habarcsos, köves padka tekinthető a belső tér korábbi járószintjének, amely a mai padlószinttől számított kb. 140 cm-es mélységben volt.

A LŐPORTORONY

A 17. században speciális tároló helyeket igyekeztek kiépíteni a lőpor tárolása számára. Elterjedt megoldás volt, a bástyák közötti hosszú kurtinák (kötőgát) belső oldalának közepére esetenként, miként a lakótorony melletti régi kis épület példázza, a falakat támasztó földfeltöltésbe építettek lőporházakat.

Patakon *Debreczeni Tamás* prefektus, jószágkormányzó, előbb a Tömlőc-bástyánál, (Külső vár, ÉK-i sarokbástya) szándékozta megépíteni, majd az 1631-ben megkezdett hatalmas Oroszlán-bástya védelmében, a nyugati sánc tövében húzódó ún. Kis-utca harmadik házaként építteti fel az új lőportoronyt. Fontos szempont volt, hogy a robbanásveszély miatt minél távolabb legyen a belső rezidenciától, ezért volt a külső vár a megfelelő hely!⁵

A lőportorony építésének ideje *I. Rákóczi György* és *Debreczeni Tamás* levelezéséből ismert. 1636-ban épült fel a kétszintes kőház, melynek szintenként 1-1 boltozott helyiségbe a déli oldalon, külső lépcsőn lehetett bejutni. Így a raktározásra használt tereket nem csökkentették a belső lépcsővel. A vastag terméskőfalazat és a téglaboltozat, a vonóvasak és falkötő gerendák mind az épület stabilitását szolgálták, a szellőzőnyílások elhelyezése, a bejáratok kialakítása a lőpor biztonságos őrzésének feltételei voltak.

6. kép Sáros-Nagy Patak kézíratos térképe,
33 szelvény, 1866.

Nagyon fontosak az épület szellőzőnyílásai, melyek egyrészt a levegő áramlásával biztosították a lőpor szárazon tartását, másrészt viszonylag kicsik, rácsosak voltak és táblával lezárva a biztonságot garantálták. A földszint nyugati homlokzatán, és az emeleti keleti homlokzat kőkeretes kis téglányformájú szellőzője eredeti formájukban maradt ránk. Az emeleten lőrésszerűen kialakított rácsos szellőző elfalazását

7. kép A Lőpor torony déli homlokzata falkutatás után,
a feltárt eredeti kőkerettel, 2019.

Fotó: Németh Balázs

kibontottuk (3. kép). A sima kőkeret tükrre, a felső csaplyukak, a nyílás lezárását biztosító, kitámasztható fatábla rekonstrukcióját is lehetővé tesszik. Debreczeni leveléből ismerjük, hogy már ebben az évben (1636) az új lőpor toronyban tárolják a puskaport, „az alsó ház tele is véle”.

Az 1642-es tűzvérségi leltárból tudjuk, hogy akkor két lőporház is volt a vár területén, egyik a „Párkányban lévő porház”, másik „Oroszlán bástya alatt való porház”. Ez utóbbi alsó és felső részében tároltak ekkor lőport különféle lőfegyverekhez. A várbeli porházban közel 100 mázsza puskaport, az Oroszlán-bástya alatti porházban 178 mázsát. Az 1688-as összeírásban azt olvashatjuk: „ahol a lőport tartják fennáll”.

1694-ben az épület a trinitáriusok birtokába került, a kolostor tartozékai között a telek nyugati végén álló lőporház is szerepel. Itt rendezték be kápolnájukat. 1734-ben befejeződött a templom és a kolostor építése, ezután magtárnak használták az épületet.⁶ Az 1750-es urbáriumban szerepel a „Hatalmas kőház, amely lőpor tárolására épült a kolostor birtoka”, majd az 1759-es Conscriptio úgy írja le a trinitárius atyák kertjét, „ubi olim Turris pulveria” a volt puska poros torony helyén. Az 1767-es urbáriumban: „a főtisztelendő trinitárius atyák temploma és mellette rezidenciájuk”. Ezután következett a belső város házainak és a telkek végében fekvő kertek felsorolása. Így a trinitáriusoké is, a letelepedésükkor templomukként használt egykori lőpor toronnyal. A telkek nyugati végénél még a Kis-utca húzódott, aminek mentén a sánc alatt házak sorakoztak. Már eltelt 100 év, s még mindig fennmaradt a lőpor torony emlékezte.

A rend feloszlata és a Trautsohn család kihalta után a Kamara kezelésébe került 1773-ban. 1784-ben Oratschek András építőmester többek között ennek az épületnek is elkészítette a felmérését és javaslatot tett az épület hasznosítására, amely ekkor gabonátároló volt (4. kép). Az épület lényegében fél évszázadig használták lőpor tárolására, azt követő funkcióváltások ellenére közel 150 év elteltével sem változott, megőrizte eredeti formáját és az emberek pedig megőrizték eredeti funkciójának emlékét.

1785-ben lakás céljára használták, a forrás szerint özv. Sárosi Jánosné lakott benne az 1785-ös várostérkép 7. sz. lakásul jelzi (5. kép). Ekkor valószínűleg sor került egy nagyobb átépítésre, melynek oka a funkcióváltás volt. Már nem volt szükséges a külső lépcsőfeljárát, ezért befalazták, megszüntették a két szint külön bejáratát. A déli oldalon fatokos bejárat készült. Elbontották

a téglaboltozatot mindkét szinten, sík fafödém készült, a mestergerendát befalazták a korábbi emeleti kökeretes bejáratba. Az elbontott boltozat tégláinak felhasználásával köpenyfállal egyenlítették ki a keleti és nyugati falat. A köpenyfal és a nyugati földszinti ablakok kávája egybeköt, ez alapján ezek egy periódusúak.

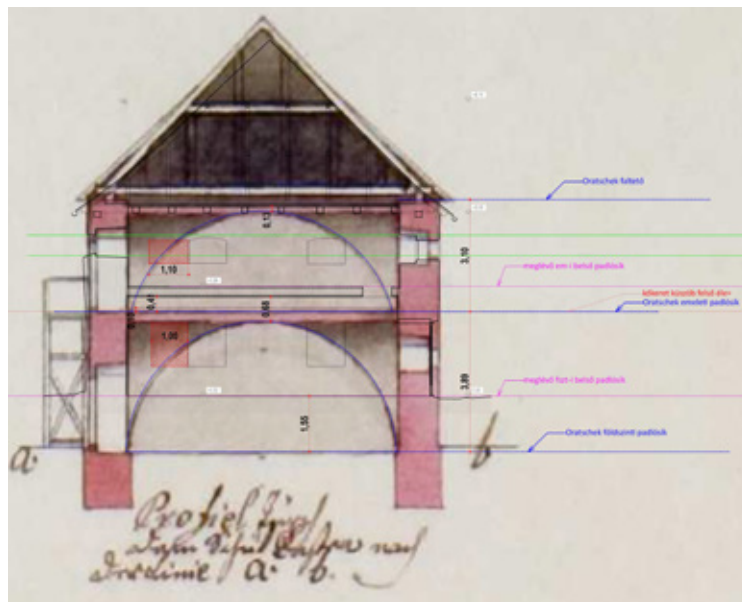
Már az Oratschek-felmérés is mutatja, hogy a keleti oldalra toldalékot építettek, így ezen a homlokzaton nem volt nyílás. Az északi oldal korábbi szellőzőnyílását is elfalazták, és feltehetően, ezen az oldalon feljáratot alakítottak ki az emeletre a fal mellett. Az emeleten – az északi és a nyugati oldalon – a korábbi homlokzati nyílások helyére a kökeretek kibontásával nagyobb ablakokat vágtak.

1808-ban az idősb Bretzenheim herceg uradalmáról német nyelvű leírást készítettek, ebben olvassuk: „*gyümölcsös és konyhakert a Csigáspince szomszédságában, a régi trinitárius kolostor mögött*” az Uradalom tartozéka.

A Magyar Kurír 1825. június 28. számában pedig már ez áll: „*A Várat az ország útján elmenők szeme előtt zárva tartották azok a magas sánczok, melyeket Perényi Péter a mohácsi veszedelem után hányatott fel a széles és mély árok-ból. Annak mostani ura hg. Regécsi Breckenheim Ferdinánd ezeket most visszadönteti egykori helyekre, úgy hogy most az ország útjára, mely az*

8. kép A Lőportorony körüli eredeti terepszint feltárása a nyugati homlokzat előtt, 2019.
Fotó: Németh Balázs

9. kép Lőportorony metszete a felmért szintviszonyokkal az Oratschek-féle metszetre vetítve, 2019.
Rajz: R. Tóth Ibolya

10. kép A kivitelezés során végzett kutatói megfigyelés: az emeleti nyugati fal szövetében a sarkokban és közepén utólagos elfalazás figyelhető meg. Fotó: R. Tóth Ibolya

árok napnyugati szélén megyen el, a vár egészen kilátszik.” Ez az újságcikk tanúskodik arról az időszakról, amikor az ágyúdomb egy szakaszát a kert kialakítása miatt el egyengették.

Ez az adat számunkra is fontos, mert a terep átalakítása érinthette a löportorony körüli területet is. Az épület körül az ásatások szerint az eredeti szint -150 cm-re figyelhető meg, ilyen mértékben planírozták el a sáncot.

Az 1869-es Népszámláláskor a Vártéri uca 2. felvétele tartalmazza a volt trinitárius kolostor és az udvar épületeit. Az összeírásból nem derül ki, hogy a löportornyot mire használták, s nem is utalnak régi funkciójára. Feltételezzük, hogy ekkor nem lakták⁷ (6. kép). A Hg. Windischgraetz uradalom gazdasági irányítását látták el erről a területről, központi udvarnak nevezték, a leírás szerint a területen lakások, magtárak voltak.

1933-ban *Gulyás József*: Sárospatak és vidéke, Magyar Városok Monográfiája, Budapest

11. kép Löportorony és ágyúdomb helyreállítás közben, 2022. Fotó: Németh Balázs

kiadott művében a 43. oldalon olvashatjuk: „Mindjárt a vár mellett találjuk a trinitáriusok volt kolostorát s annak udvarán egy magtárszerű épületet. Ezeket Kőrössi György, II. Rákóczi Ferenc későbbi kincstartója építette. Most gazdasági épület és lakás.”

A 20. század első felében, nagy változást jelentett a telekosztás változása. 1948-ban megalakult az ÁFÉSZ, s ekkortájt alakítják ki irodáikat, a volt trinitárius kolostortól északra, a telek északi oldalán, a már meglévő utcai épületrészhez építve és ezzel szemközt, a pincelejárát épületéhez toldva, egészen a löportoronyig bővítve az épületet. Az akkor Kádár Katának nevezett utcáról új bejáratot nyitottak a területre. Valószínűleg a telek beosztás változása miatt volt szükséges a löportorony északi homlokzatán új bejáratot vágni, ezzel van összefüggésben a déli fatokos bejárat befalazása is, melyet először kívül, majd belső felületén falaztak el. Ekkor vághatták a földszint ÉK-i sarkában az ablakot, melyet rövidesen elfalaztak és vakablakként, fülkeként használtak.

1965-ben az ÁFÉSZ *Makovecz Imre* tervei alapján szállodát alakított ki a trinitárius kolostorban, és a löportorony a Borostyán Szálloda mosodája lett, s működött a szálloda fennállása alatt. A külső homlokzat átépítéseit vastag cementes vakolattal, színes festéssel igyekeztek egységesíteni (7. kép). A rendszerváltás után magántulajdonba került az épület a toldalékszárnyal együtt és raktárként hasznosították. 2018-ban az Önkormányzat megvásárolta, és elkezdődött helyreállításának előkészítése.⁸

Tervezői célként fogalmazódott meg a régészeti feltárásokkal igazolt, a jelenleginél kb. 1,5 m-rel lejjebb lévő eredeti külső terepszint és belső padlószint minél nagyobb területen történő helyreállítása, hogy az épület és környezete minél inkább eredeti megjelenésében legyen látható⁹ (8-9. kép).

A Löportorony két szintes kb. 2×40 m² alapterületű. Egyrészt önmagát bemutató kiállításként a löportárolás, illetve kiállítóterként a védelmi rendszer ismertetését szolgálja. Nem volt kívánatos sem műemléki, sem kiállítási szempontból a kicsi belső tér további darabolása, ezért a lehető legkisebb alapterületen próbáltuk megoldani a kiszolgáló funkciók elhelyezését. Az épületben az északi fal mentén kapott helyet a két szintet összekötő új gipszbeton lépcső, amely alatt az épület kiszolgálását biztosító dolgozói vizesblokk, teakonyha és takarítószertároló található.

12. kép A löporatory a várkertet határoló kerítésén nyitott kapun keresztül érkező sétányról. Fotó: Cseh András

A 2019-ben végzett falkutatás idején az épület boltozati rendszerére vonatkozó információk és megfigyelések egy-egy ponton egymásnak ellentmondóak voltak és mivel az épület nem volt kiürítve, a kutatási lehetőségek nem voltak teljesek. Az 1784-es *Oratschek András*-féle felmérés metszete mindkét szinten, míg alaprajza a földszinten ábrázol keresztboltozatot. A kutatás során egyértelműen láthatóvá vált a földszinti boltozat indítása, illetve a boltozat elbontása után annak tégláival kiegyenlített falsík. Ezek igazolták, hogy a földszinten nem kereszt, hanem dongaboltozat volt. Az emeleti boltozati rend ilyen módon nem volt igazolható, de feltételeztük, hogy a földszintivel azonos kialakítású volt. A kivitelezés közbeni kutatói megfigyelés során a vakolatok a teljes falfelületről eltávolításra kerültek és az emeleti falszövetben a keleti és nyugati falon a sarkokban és középen utólagos elfalazás volt megfigyelhető, mely a boltozatindítás utólagos visszafalazása volt. Ez alapján az emeleti boltozat fiókos dongaboltozat volt (10. kép). A boltozatok könnyűszerkezetes, faburkolatú, észak-dél tengelyű donga, illetve fiókos dongaboltozatként kerültek kialakításra a kiállítási koncepcióba illeszkedve, mintegy installációként jelenítik meg az egykori belső tereket.

Az épület déli homlokzata előtt a kutatási adatok alapján volt egy lépcső, ami az *Oratschek*-féle felmérés szerint egy falépcső volt. Ez a lépcső megidézésre kerül a déli homlokzat előtt, de ennek használati (bejárat/kijárat) funkciója nincs, hiszen paraméterei szerint nem felel meg az előírásoknak sem maga a lépcső, sem az ajtónyílás ahová a lépcső vezet.

A régészeti megfigyelés során a torony déli fala mellett falmaradványok kerültek elő. Falazá-

suk állaga, a habarcs anyaga, alapozásuk alapján két periódusra különítettük el őket. A jó megtartású, déli fallal párhuzamos hosszanti falak, kő alapozáson ezek alkothatták akár egy korai külső lépcső szerkezetét is, míg a közéjük megépült összekötő falak rossz megtartásúak a talajra épültek, csupán 1-2 kőorból állnak. Ezek már a 18. századi uradalom gazdasági építményéhez tarozhattak. Régészeti konzultáció döntése alapján az előkerült két hosszanti falat konzerválva mutattuk be, míg a többi fal elbontható volt.

A jelenlegi szintek közötti meglévő károsodott fafödémek elbontásra kerültek, helyette új acélszerkezetű födém készült. A tetőszerkezet és tetőfedés is elbontásra és újjáépítésre került. A teljes falfelület kívül-belül új vakolatot kapott. A külső vakolat egy a falazat struktúráját részben láttatni engedő vékonyvakolat lett.

A falkutatói felügyelet mellett végzett bontások, vakolatleverések során mód nyílt arra, hogy

13. kép A löporatory nyugatról, az ágyúdomb felől.

Fotó: Gerákné Árvai Zsuzsa

14. kép A Szent Erzsébet utca felől érkezők számára a Rákóczi-pince mellett a bontásoknak köszönhetően feltáruuló ágyúdomb. Fotó: Gerákné Árva Zsuzsa

az épület első periódusából származó vakolt felületeket lehetett lehatárolni a keleti homlokzaton, illetve az ajtó és ablak káváiban. Ezeket a maradványokat szilikárestaurátor rögzítette, restaurálta. Kőrestaurátor végezte a meglévő kőkeretek restaurálását és az újak rekonstrukcióját.

A löportorony környezetében jelentős szerepet jutott a tájépítészeti beavatkozásoknak is.¹⁰ Nagy földmunkával járó terepalakítást igényelt a löportorony környezetének rendezése, az eredeti járószintek bemutatása. A löportorony környezetében kitermelt föld helyben került felhasználásra az ágyúdomb egykori, déli irányban tovább húzódó szakaszának feltöltésére (*11-12. kép*). A löportorony körüli szintsüllyesztésből adódó szintkülönbséget a csatlakozó telkek felé fa gerendákkal burkolt gabion támfal hidalja át. A Löportoronyhoz vezető sétányon szórt burkolat készült (*13. kép*). A Szent Erzsébet utcáról bevezető sétányon, a Rákóczi-pince környezetében (*14-15. kép*) csak minimális terepalakításra volt szükség, főként a vízelvezetési kérdések rendezése miatt, de nagy változást jelentett a területet a fő gyalogos zónához kapcsoló díszburkolat kiépítése és egy egységes utcabútor rendszer létrehozása, mely a Löportorony környezetében a tereplépcsők és egy szabadtéri színpad nézőtéri ülőfelületeivel összhangban kívánt megvalósulni (*16. kép*). A teljes területen végül gabro kölapburkolat készült, amely össz-

hangban van a Szent Erzsébet utca felújításánál tervezett köburkolattal.

A teljes koncepció megvalósulása esetén a helyreállított várfal mentén vezető sétányon át lehetett volna menni a Bretzenheim-kerítésben kialakított új kapun keresztül a Várkertbe. Ez az összekötés megeremítette volna a lehetőséget arra, hogy a Rákóczi utcáról a Várkertbe lépők már együtt láthassák a nyugati fal várkerti és azon kívüli szakaszát, tudatosítva a szemlélőben azt, hogy a Sárospataki vár kiterjedése jóval nagyobb, mint azt esetleg korábban gondolták. A rendelkezésre álló forrás sajnos a nyugati várossfal tervezett helyreállítását már nem tette lehetővé, így a várfal mentén futó sétány és a kapu sem épülhetett meg a fent leírt pozícióban, de nagyon bízunk benne, hogy a következő ütemben megvalósulhat ez a cél is, hiszen nagyon fontos a Várkerti, illetve a Löportoronyban és környezetében lévő fejlesztések fizikai és vizuális összekötése. A jelenlegi fejlesztési ütemben ennek elősegítése érdekében egyelőre egy ideiglenes sétány és kapu épül, mely a várfal helyreállítás elkészülte esetén megszüntetésre kerül.

A NYUGATI VÁROSSFAL

A 300 méter hosszú nyugati várossfal a természetes védelem hiánya miatt különösen erősítve épült. Északi és déli sarokpontján egy-egy, a köz-

tük lévő várfalszakaszon még két bástyával. A várfal mögött magas, cölöpsorral erősített sánc, előtte az országútig széles, 5-6 méter mély várárok húzódott. Északi szakaszán a Perényi-bástyáig már *Perényi Péter* korában plusz védelmet nyújtott a kiépített falszoros, melyet az Angelini-váralaprajz¹¹ is ábrázol (17. kép). Melyet később dél felé is folytattak. A várofsal érdekessége, hogy a Perényi-bástyától délre a fal egy szakasza teherhárító ívekkel épült. A ma 4-5 méter magas terméskő fal – pusztulása ellenére is – különleges részleteket őriz: faragott vízkifolyó vályú és másodlagosan felhasznált kőfaragványok azonosíthatóak a falazatban.

A 17. század folyamán I. Rákóczi György korszerűsíti a védelmi rendszert, horizontálisan kijebb tolja, megépíti a Perényi-bástyát magába foglaló ötszögű, nagyméretű, többszintes bástyát az Oroszlán-bástyát. A legtöbb és legnagyobb kaliberű ágyút itt írták össze¹² (18. kép).

A 18. századtól az erősség elvesztette katonai jelentőségét, 1702 februárjában sor került az ágyúk és hadieszközök Kassára szállítására, amelyet az aknák felrobbantása követett május 26. – június 1. között. Megindult a várárok folyamatos feltöltődése és a várfalak pusztulása. A pusztulást nem csupán a természetes romlás okozta, hanem mint oly sokhelyütt, itt is megindult a várfalak köveinek széthordása a környékbeli építkezésekhez. Ezen a szakaszon a várárok erős feltöltődése telkek kialakítását és kis épületekkel, pincékkel történő beépítését eredményezte, ez az ún. Kruczik-gödör.

A fal helyreállítása során a növényzet eltávolítása, a falkoronák megtisztítása, majd visszabontása szükséges addig, amíg a megmaradó falazat stabil alapot nem nyújt a ráfalazásnak. A várfalat eredeti technológiával építjük vissza: külső és belső falköpeny építése és a köztük elhelyezkedő kisebb kövekből és kötőanyagból álló falmag építése történik a tervek szerint. A köpeny fal struktúrája soros, külső síkon szabálytalan nagyméretű kövekből, sortartással rakott fal. Az új és a régi falazat határánál a sárospataki várfalak korábbi helyreállításánál alkalmazott módon nagyméretű, tömör, fagyálló téglák kerül beépítésre a csatlakozási vonalon elszórtan úgy, hogy a téglák bütüje látszik a falazatban 3-5 m-enként, ezzel jelezve az új falazat határát. A fáltetön kb. 1 m szélességű mellvédfal mögött a maradék kb. 1,40 m szélességben kőburkolatú sétányt alakítottunk ki.

A nyugati fal előtti falszoros falának nagyobb mértékű bemutatására a Perényi-bástyától

15. kép A Szent Erzsébet utca felől bevezető sétány részlete. Fotó: Gerákné Árva Zsuzsa

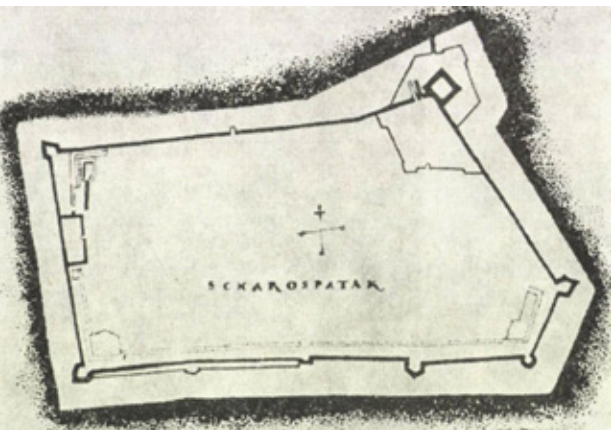
északra kerül sor. A bástya északi falában így bemutatásra kerülhetnek az itt található lőréses, amelyek a falszorosban kialakított rámpán keresztül közelíthetők meg.

A PERÉNYI-BÁSTYA

A nyugati várofsalszakaszon az északi, általunk megnevezett, s nevében az építetőre utaló Perényi-bástya méretét tekintve nagyon kicsi, de szerepe jelentős, hiszen a várfalon épült sánccal, a várárokkal, a falszorossal együtt ez biztosította a várfalszakasz védelmét. A bástya a pataki erődítérendszer kiépítésének első periódusához tartozik (1534-41). Ezt az időszakot ábrázolja

16. kép A lóportorony szűk környezetének rendezése kivitelezés közben. Fotó: Cseh András

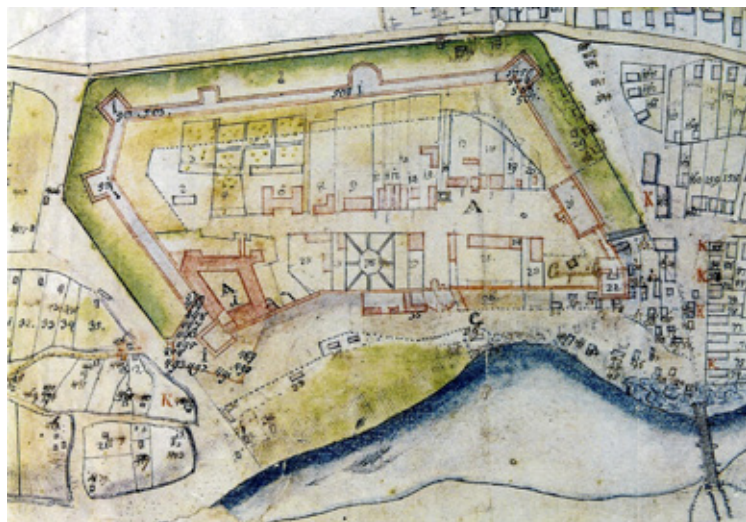
17. kép Natalis Angelini itáliai hadmérnök felmérése, 1573 (Karlsruhe-i levéltár, másolat) rajta a Perényi-bástya és a falszoros külső fala

Angelini 1573. évi váralaprajza, mely szemlélteti Perényi Péter és fia Gábor által kiépített belső és külső vár erősítéseit (lásd 12. kép).

Maga a bástya törtkőből épült, egykor háromszintes lehetett a megmaradt romos állapot tanúsága szerint, amit a feltárások (1983 és 2019) is igazoltak (lásd 2. kép). A rövidebb északi és déli falból tölcéses lőrés nyíltak, s maradtak meg. A dupla hosszúságú nyugati fal erősen lepusztult. Két, egyenként 1,4 m széles, kelet-nyugati ágból

nyíltak a lőrés, amelyek az előkerült gerendafélszkek alapján az alsó szinten síkfödémek, a felső részen boltozottak voltak. A belmagasság 2-2,4 m, a legalsó szinten a kő padlóburkolat is előkerült. A bástya folyosó ágai keskeny átjáróval (1,2 m) voltak összekötve, amelyeket utólag szárazon elfalaztak. A bástyába a felső szintre be lehetett jutni a belső vár területéről, az itt húzódó nyugati kettős cölöpsorral ábrázolt sáncon a bástya szélességének megfelelő megszakítással ábrázolják az egykori bejáratot (lásd 17. kép).

A bástyánál már több ízben volt régészeti ásatás, a projekt-előkészítés keretében készült ERD¹³ során a külső oldalon a bástya déli falát, illetve belül az északi ágot tárták fel, de teljes területe még sosem volt feltárva, ezért a helyreállítás előtt még megelőző, teljes felületi régészeti feltárást kell végezni. A falazat helyreállítása esetében a nyugati falnál alkalmazottak szerint kell eljárni – azaz külső és belső falköpeny és köztük kisebb kövekből és kötőanyagból álló falmag építése – azzal az elteréssel, hogy a külső köpenyfal struktúrája itt szabályos kövekből rakott nagyméretű kváderkö köpenyfal. A bástyában az alsó várarkot és a felső várfalsétányt összekötő acélszerkezetű lépcső készül a tervek szerint. A bástya nyitott-fedett tér lesz, nyugati falán az elpusztult falszakasz helyére visszaépített falazatban, egy új zárható, lépcsős kijárat készül az Oroszlán-bástya szintjére. A bástya alsó szintje jelenleg a terepszint alatt található, északi oldalán a falszorosban lesz bemutatható az alsó szint lőrésora.

18. kép 18. századi váralaprajz: rajta az ötszögű, Rákóczi-kori Oroszlán-bástya Planum Regio Cameralis Oppidi Sáros Nagy Patak... (részlet), 1776.

A bástya helyreállításához szükséges tudományos és műszaki előkészítés megtörtént, a kiviteli tervek elkészültek, de a közbeszerzés során az időközben jelentősen emelkedő építőipari árak miatt forrás hiányában ez a projekt nem valósul meg, jelen fejlesztés keretében nem tudott megvalósulni, az Oroszlán- bástyával és a nyugati fállal együtt a következő ütem tárgya lesz.

AZ OROSLÁN-BÁSTYA

A bástya I. Rákóczi György erősítésének része, építése 1631-ben kezdődött és 1647-ben folytatódott, elsődlegesen a löportorony védelmét szolgáltatta. A legnagyobb és legerősebb sokszögű, többszintes bástya, miként az elnevezése is erre utal; hadifelszerelése az 1642-es inventárium szerint: 3 harminc-, 1 húsz-, 1 tizenöt- és öt tízfutó ágú. Az 1642-es inventáriumban szereplő bástyák közül itt volt a legtöbb, tíz ágú. Topográfiai meghatározásában segítségre volt az 1642-es inventárium leírása: „*Oroszlán-bástya alatt való porház*”. I. Rákóczi Ferenc 1666-ban kiadott hadi utasítás 14. pontjában elrendeli: „*nappal is vigyázó legyen az Oroszlán-bástyán*.”¹⁴

A bástya az 1702-es kamarai rendeletre véghezvitt robbantás után teljesen elpusztult. A robbantás Nigrelli generális és Wallner hadiépítész irányítása alatt történt, 300 jobbággy végzett robotmunkát. A 18-19. század folyamán az Oroszlán-bástya andezit falának maradványa – részben a várakörbe épült kisházak és melléképületek alapozását képezve – a feltöltés alá került.

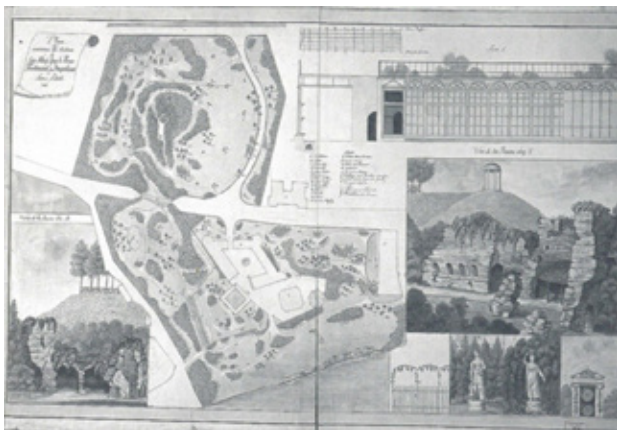
Egy 1729-es leírásban szerepel „*Oroszlán-bástya ellenében fekvő ország uttya*” megnevezés. Bél Mátyás 1730 tájáról származó leírásában pedig ezt olvashatjuk: „... *Lipót császár hagyta magát meggyőzni, hogy 1702-ben falait lerombolva a földdel tegyék egyenlővé. Ámbár még manapság is akadnak, akik ily erős és biztonságos hely lerontását kárhoztatják, és tagadják, hogy az aki Lipótot a romlásra rábeszélte, bölcsen és körültekintően cselekedett. Ugyanis ha falai romosak is, mégis olyan erős sáncokkal rendelkezik mindmáig, főleg hogyha a sáncok tetejét szálfákkal, cölöpökkel és töltéssel megerősítene, hogy még ma is erősségként működhetne. Ugyanis keletről a Bodrog, a meredek part és a falak ma is megvannak, a többi oldalról pedig a sánc és a mélyen kiásott árok nem csekély erődítésként szolgálna.*”¹⁵ Az 1776-ban és 1785-ben készült várostérképek is feltüntetik¹⁶ (lásd 18. és 5. kép).

Az Oroszlán-bástya északi falának nyomvonalát régészeti feltárással szükséges tisztázni.

19. kép Veduta, 1685

A bástya többi fala ma is jelentkezik a felszínen. A déli falra egy lakóház rá is épült, a falkorona a jelenlegi felszínnél alig, 10-15 cm-rel magasabb. A délnyugati fal hasonló magasságú, de kissé emelkedő észak felé, míg az északnyugati fala gyakorlatilag támfalként szolgál a csatlakozó szomszédos telek magasabban fekvő terepszintje felé, valószínűleg erős ráfalazással az eredeti falra. Az Oroszlán-bástyán belüli cca. 80 cm-es terepszint süllyesztést terveztünk úgy, hogy a déli oldal felé megtartsuk a jelenlegi bejárat terepszintet. Abástya falai minimálisan a szükséges értelmező kiegészítés mértékéig kerülnek felfalazásra.

20. kép Henri Cavet kertterve, 1826

21. kép Veres-bástya a helyreállítás után, 2022. Fotó: Németh Balázs

A VÁRFALSÉTÁNY

„A sárospataki vár-együttes turisztikai vonz erejének erősítése, a belső és külső vár összehangolt attrakciófejlesztése” program kapcsán a várfalsétány egy, a program célját megvalósítani hivatott térbeli szervező elem. A „Felső sétány” – a Bretzenheim-kerítésen újonnan nyitott kapuval, a kastélykert sétányával összekapcsolva, Ágyúdombtól–Ágyúdombig bejárható útvonal, mely az erődrendszer felfedezését kínálja. Az „Alsó sétány” – a felső és az alsó szintet összekötő Perényi-bástya lépcsőjén a nyugati Várarokba jut a látogató, összefüggésében látja a védelmi rendszert, a sáncárkot, nyugati városfalat, bástyákat (Perényi- és Oroszlán-bástya) és a falszoros falának kiépítését. A Bretzenheim-kerítés melletti partoldalon feljut a látogató az egykori országútra, mai Rákóczi utcára és a kastélykert nyugati kapuján bejut a várkertbe a tervek szerint. A Perényi-bástya és az Oroszlán-bástya helyreállításáig első ütemben csak felső szakaszai a Várkert, a Lőportorony környezete és a Szent Erzsébet utca között kapcsolatot teremtő sétányszakaszok épülnek meg.

A VERES-BÁSTYA

A Veres-bástya a délnyugati kazamatás várfal leteli végén található. Eredetileg négyszintes volt, a három alsó szint homlokzatának enyhén rézsűs felületét félkör profilú osztópárkány zárja le, előlött a legfelső szint függőleges homloksíkkal emelkedett. A törtkő falazatban faragott kváder-

kövekből kialakított lőrések nyíltak. A földszintet, valószínű a 17. században átboltozták, a többi szintet fagerendázatos födémek fedték, a belső falsíkon láthatók a gerendafészek. A bástyából lépcsők vezettek a tűzér folyosókba és a legfelső szintre, az Ágyúdombra. A 60-as évekbeli ásatási jegyzőkönyvek és fotók alapján tudjuk, hogy ekkor még itt is megvolt a kazamatás várfal szintjeit összekötő lépcső¹⁷.

A bástya már az 1573-as *Natalis Angelini*-féle váralaprajzon is látható (lásd 17. kép). Az 1612-es leltár felsorolja, „Veres bastia” ill. „Veres Bastya” néven, ekkor alsó és felső szintjén bort tároltak. Az 1642-es hadifelszerelés leltár a bástyában Gyék (gyík) nevű és egy névtelen tarackot ír össze. Az 1685-ös *Veduta*-n a bástyát is ábrázolták (19. kép). A bástyát az 1702-es robantás döntötte romba.

Az 1826-os Cavet-féle kertterven is szerepel, az akvarell jól tükrözi a rom festői, romantikus állapotát, melyet bekomponáltak a park tervébe¹⁸ (20. kép).

„A vár... Környéke pedig egy gyönyörű park, hol a tekervényes tiszta kavics-utak mellett mindenütt dús tenyészettel gazdag növényvilággal találkozunk a szem. Néhány évvel előbb ezen helyet, rendetlenül elszórt kőhalmok a vár árakai bűzhödt mocsárvíz, elrongyolott bástyáit haszontalan füvek borították, most az árok és bástya életgazdag fákkal körülülve eleven, néhol rózsaszínű virágoknak, lombos erdőnek tarka vegyületű virágoknak gyűjteménye, melyet zöld kaszálókkal összhangzatban, gazdag természet-

22. kép Veres-bástya a helyreállítás után, 2022. Fotó: Németh Balázs

23. kép A löportorony belső tere, a felső szintre vezető lépcső. Fotó: Vizer Balázs

24. kép A löportorony faburkolatú belső tere. Fotó: Vizer Balázs

életet nyújtanak a szemlélőnek. Nyári estvéken és innepeken itt zajong a város élete, mert a nemes gondolkodású herczeg a kert élvezetét senki elől nem zárja, mi valóban jó tétemény a városra és iskolára nézve.” – írta Orbán József.¹⁹

A bástya helyreállítása 1955-62-ben kezdődött, Détsky Mihály tervei a részleges, az értelmezéshez elengedhetetlen kiegészítést és romkonzerválást jelentették. 1964-65-ben H. Vladár Ágnes és Koppány Tibor ezt folytatták.²⁰

Ma az északkeleti és délkeleti fala csaknem teljes magasságában áll, míg a délnyugati és nyugati fala csak a terepszintig, illetve a délnyugati falból megmaradt egy különleges formájú leomlott fáltömeg.

A keleti falát a 60-as évekbeli helyreállítás során falmagszerűen alakították ki. Már évekkel ezelőtt megindult pusztulása, egyre nagyobb darabok borultak ki falazatból. A falazatot lezáró erősen cementes falköpeny alatt indult meg a pusztulás úgy, hogy a felső zárórétteg tulajdon-

képpen viszonylag jó állapotúnak tűnik. Általános jelenség ez a 60-as években készült várfal helyreállítások esetében.

A tervek szerint a meglévő falak által határolt térben az egykori földémszintek bemutatására új, acélszerkezetű földémszintek készülnek, amelyeket egy egykarú lépcső köt össze. A felső földémszintről a várfalsétány szintjére, az alsó földémszintről a kétszintes kazamata folyosó felső szintjére lehet bemenni. A kazamata folyosóban az utólagos nyílás elfalazás kibontásával a kazamata folyosókat összekötő és a várfalsétány terepszintjére vezető lépcső helyreállítható. Felsőszintű kialakítása a délnyugati sarokbástyából kivezető lépcsőjéhez hasonlóan történik, azaz a lépcső fölött kőboltozat készül, felette földtakarással. A bástyában az alsó szint feletti boltozat részleges rekonstrukcióját tartalmazza a terv.

Sajnos ebben az ütemben csak a keleti fal állapotvédelme érdekében szükséges helyreállítási munkák készültek el, a falazat eredeti falsíkon

történő visszafalazásával és a kváderes lőrések rekonstrukciójával (21-22. kép).

A tervezett helyreállítások teljes körű megvalósítása jelentősen hozzájárul majd, hogy a látogatók számára érzékelhető legyen a sárospataki vár városközpontot egyedülálló módon meghatározó rendszere. A megújult épített örökségelemek, az azokat összekötő sétányok egységesen magas minőségű térbútorai, de a Lőportorony nemcsak anyaghasználatú funkcióbefogadó terei is mind egy távlati összkép érdekében jött most létre (23-24. kép). Bízunk benne, hogy a felújítási program keretében elkészült útemek lesz folytatása, a fejlesztésből most forráshiány miatt kiszorult projektelemek is megvalósulhatnak a jövőben. Az egységes szellemben elkészült átfogó tervek, melyek az elemek egymásra utaltságával egy rendszerré állhatnak össze, ezt szolgálják – a sárospataki vár épületegyüttese történeti értékeinek magas színvonalú bemutatását.

„Az egész országnak sokat és nagyot számít ez a vár” fogalmazta meg 1576-ban *Rüber János* a királyi hadak főparancsnoka az udvari kamarának, mellyel a pataki vár visszaváltását szorgalmazta. Az utókor feladata, hogy méltón megőrizze és szárfarkodjon a ránk bízott történelmi értékkel.²¹

IRODALOMJEGYZÉK

- Balassa Iván: *Sárospatak történeti helyrajza a XVI. – XX. században*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc–Sárospatak 1994.
- Détshy Mihály: A sárospataki egykori trinitárius kolostor építéstörténete. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 20*. Szerk. Szabadfalvi József. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1981. 73-91.
- Détshy Mihály: *Sárospatak*. Corvina Könyvkiadó, Budapest 1974.
- Détshy Mihály: *Sárospatak vára*. A sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 43., Sárospatak 2002
- Gulyás József: *Sárospatak és vidéke*. (Magyar Városok Monográfiája XII.) Szerk. Dr. Ladányi Miksa. A Magyar Városok Monográfiája Kiadóhivatala, Budapest 1933.
- Hegyí Dóra – Kristóf Virág: *Előzetes Régészeti Dokumentáció Kiegészítés 2020. – Sárospataki váregyüttes turisztikai vonzerejének erősítése, a belső és külső vár összehangolt attrakciófejlesztése projekt kapcsán a nyugati várfal és az ágyúdombhoz kapcsolódó területek – 2. ütem*. Várkapitányság Nonprofit Zrt., Budapest 2020.
- Hegyí Dóra – Nádai Zsófia: *Előzetes Régészeti Dokumentáció 2018. – A Sárospataki Nyugati városfal fejlesztése*. Várkapitányság Nonprofit Zrt., Budapest 2018.
- Hegyí Dóra – Nádai Zsófia: Turisztikai célú beruházások régészeti területeken és műemléki helyszíne-

ken. *Magyar Régészet Online Magazin* 2019 Nyár <http://files.archaeolingua.hu/2019NY/Upload/cikk_Hegyí_H.pdf>

- H. Vladár Ágnes – Koppány Tibor: *Sárospatak, Vár – Délnyugati Kazamatás Várfal, Keleti bástya* Terv 1965. – OMF. Magyar Építészeti Múzeum és Műemléki Dokumentációs Központ, Ltsz. 5955
- J. Dankó Katalin: Beszámoló a sárospataki várossal kutatásáról. *Archeologiai Értesítő* 111 (1984) 2. 237–249.
- Jósvainé dr. Dankó Katalin: *Kutatási dokumentáció Lőportorony 2019. december – 2020. január*
- Jósvainé dr. Dankó Katalin: *Sárospatak Lőportorony és Veres-bástya- Dokumentáció a kivitelezéshez kapcsolódó kutatói megfigyelésről 2021. augusztus – december*
- Kovalovszki Júlia: *Sárospatak Vár Dny-i kazamatás várfal. Tudományos Dokumentáció 1965. – OMF*. Magyar Építészeti Múzeum és Műemléki Dokumentációs Központ, Ltsz. 5964
- Orbán József: *Sárospatak*. In: *Magyar föld és népei képekben*. Szerk. Vahot Imre. Pest 1846. 1-4.
- Szabadics Anita – Németh Zita – Klagvivik Mária – Gerákné Árvai Zsuzsa – Bechtold Ágnes: Kastély- és kúriakertek, valamint egyéb műemléki zöldfelületek fejlesztése a Nemzeti Kastélyprogramban és Nemzeti Várprogramban. *Műemlékvédelem* 65 (2021) 6. 447-482.
- Thallóczy Lajos: Az sárospataki czeikházban és bástyákon levő öreg ágyúk, taraczkok és egyéb hadakozó szerszámoknak s ahhoz való eszközöknek inventáriuma. Anno 1642. die 26. novembris. *Történelmi Tár* (1879)
- Thaly Kálmán: I. Rákóczi Ferenc fejedelem utasítása sáros pataki várnagyai számára. *Történelmi Tár* (1882)

JEGYZETEK

- GINOP-7.1.1-15-2017-00037 azonosítószámú, „A sárospataki váregyüttes turisztikai vonzerejének erősítése, a belső és külső vár összehangolt attrakciófejlesztése” című projekten belül a Nyugati városfal és lőportorony, Veres-bástya, Jegypénztár: építészeti és belsőépítészeti tervezés: NÖF Nonprofit Kft. / ZACC Építésziroda Kft., felelős építész és belsőépítész vezető tervező: Ráth Miklósné Tóth Ibolya / Vizer Balázs, építész munkatársak: Németh Balázs/ Cseh András; előzetes régészeti kutatás: Hegyí Dóra, Nádai Zsófia (Várkapitányság Nonprofit Zrt.); műemléki épületkutatás: Jósvainé dr. Dankó Katalin; tájépítész tervező: Gerákné Árvai Zsuzsa, Bechtold Ágnes (NÖF Nonprofit Kft); tartószerkezeti tervezés: Kovács Csaba, Trombitás Bálint, Sárfalvi Sándor (Reticolo Kft); épületgépészeti tervezés: Zinaeddin Sami (HVAC-Sol Kft.); épületvillamos tervezés: Bőjte Ferenc (RIC Kft.); közművek: Varga Pál; tűzvédelem: Lakk József; restaurátorok: Osgyányi Vilmos (kő),

- Csanda Jenő (szilikát), Németh Gábor(fém); műemlék-felügyelő: Miskolci Járási Kormányhivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály, Pólik Erika; kurátor: Jósvainé dr. Dankó Katalin, Tóth G. Péter; projektmenedzser: Jancsurák Sándor (NÖF Nonprofit Kft.); műszaki menedzser: Ferenc Erika Thérèse; kivitelező: Polgári Kft. – E B Hungary Invest Kft. – Gramalpin 2007 Kft. Konzorcium.
2. GINOP-7.1.1-15-2017-00037 azonosítószámú, „A sárospataki váregyüttes turisztikai vonzerejének erősítése, a belső és külső vár összehangolt attrakciófejlesztése” című projekten belül a Látványtár: építészeti és belsőépítészeti tervezés: Örökségvédelmi Tervező és Szolgáltató Kft., felelős építész és belsőépítész vezető tervező: Szécsi Zsolt, építész munkatársak: Kovács Zsombor, Pilaszanovich Dóra; tartószervezeti tervezés: Aradi Ferenc (Civil Engineering Company); épületgépészeti tervezés: Kabak János (CAD-CONTROLL Plan Kft.); épületvillamos tervezés: Sándor Dávid (Sdesign Electric Kft.); tűzvédelem: Pukánszky Gabriella; kurátor: dr. Tamás Edit, Tóth G. Péter; projektmenedzser: Jancsurák Sándor (NÖF Nonprofit Kft.); műszaki menedzser: Ferenc Erika Thérèse; kivitelező: DHJ Kft.
 3. Jósvainé dr. Dankó Katalin: *Kutatási Dokumentáció Lőportorony 2019. december – 2020. január* és Jósvainé dr. Dankó Katalin: *Sárospatak Lőportorony és Veres-bástya – Dokumentáció a kivitelezéshez kapcsolódó kutatói megfigyelésről 2021. augusztus–december*
 4. Hegyi Dóra – Nádai Zsófia: Turisztikai célú beruházások régészeti területeken és műemléki helyszíneken. *Magyar Régészet Online Magazin* 2019 Nyár <http://files.archaeolingua.hu/2019NY/Upload/cikk_Hegyi_H.pdf>
 5. A források feltárására, közlésére: Détshy Mihály: *Sárospatak vára*. (Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek) Rákóczi Múzeum, Sárospatak 2002. 41-247.
 6. Détshy Mihály: A sárospataki egykori trinitárius kolostor építéstörténete. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 20*. Szerk. Szabadfalvi József. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1981. 73-91.; Balassa Iván: *Sárospatak történeti földrajza a XVI-XX. században*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc–Sárospatak 1994. 150.
 7. 1869. évi népszámlálás. *Magyar Nemzeti Levéltár – Sátoraljaújhegyi Fiókleveletár* XV.83/75 és Sáros-Nagy Patak kéziratok térképe, 33 szelvény – 1866.
 8. A falkutatást és a helyreállításhoz kapcsolódó megelőző régészeti kutatást, majd megfigyelést 2018-2021 között folytatta Jósvainé Dankó Katalin.
 9. A táj- és kertépítészeti rendezésről részletesebben: Szabadics Anita – Németh Zita – Klagyivik Mária – Gerákné Árvai Zsuzsa – Bechtold Ágnes: Kastély- és kúriakertek, valamint egyéb műemléki zöldfelületek fejlesztése a Nemzeti Kastélyprogramban és Nemzeti Várprogramban. *Műemlékvédelem* 65 (2021) 6. 447-482. 475-477.
 10. Tájépítész tervezők: Gerákné Árvai Zsuzsa és Bechtold Ágnes
 11. N. Angelini olasz hadmérnök 1573-ban készítette a vár legkorábbi alaprajzát, melynek másolatát a karlsruhei levéltárban őrzik, közli: Détshy Mihály: *Sárospatak*. Corvina Könyvkiadó, Budapest 1974. 10-11. (Az eredeti: Wien, Na. Bibl. Handschriften-sammlung Cod. 8609. 1572-1574)
 12. Az 1642. novemberében készült inventáriumban, közli: Thallóczy Lajos: Az sárospataki cseikházban és bástyákon levő öreg ágyuk, taraczkok és egyéb hadakozó szerszámok és ahhoz való eszközöknek inventáriuma. Anno 1642 die 26 novembris. *Történelmi Tár* 1879. 154-171.
 13. Hegyi Dóra – Nádai Zsófia: *Előzetes Régészeti Dokumentáció 2018. – A Sárospataki Nyugati városfal fejlesztése*. Várkapitányság Nonprofit Zrt., Budapest 2018.; Hegyi Dóra-Kristóf Virág: *Előzetes Régészeti Dokumentáció Kiegészítés 2020. – Sárospataki váregyüttes turisztikai vonzerejének erősítése, a belső és külső vár összehangolt attrakciófejlesztése projekt kapcsán a nyugati várfal és az ágyúdombhoz kapcsolódó területek – 2. ütem*. Várkapitányság Nonprofit Zrt., Budapest 2020.
 14. Thaly Kálmán: I. Rákóczi Ferenc fejedelem utasítása sáros pataki várnagyai számára. *Történelmi Tár* 1882. 374-380.
 15. Bél Mátyás 1730 tájáról leírásában *Notitia Comitatus Zemliniensis* 1730.k. (Kézirat). Egyetemi Könyvtár Kézirattára, Budapest. Közli: Détshy Mihály: *Sárospatak vára*. A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 43., Sárospatak 2002. 285.
 16. J. Dankó Katalin: Beszámoló a sárospataki városfal kutatásáról. *Archeologiai Értesítő* 111 (1984) 2. 237–249. 242-248. Újabb ásátás, a nyugati városfal, bástya és ágyúdomb-átvágása a projekthez kapcsolódóan, 2017–2019. A feltárást végezte a Várkapitányság Nonprofit Zrt., ásátásvezető Hegyi Dóra.
 17. Kovalovszki Júlia: *Sárospatak Vár Dny-i kazamatás várfal Tudományos Dokumentáció 1965. – OMF*. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Ltsh. 5964
 18. MÉM-MDK Tervtárban Ltsh. 13955. Közli: Détshy Mihály: *Sárospatak vára*. A Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek 43., Sárospatak 2002.
 19. Orbán József: Sárospatak. In: *Magyar föld és népei eredeti képekben*. Szerk. Vahot Imre. Pest 1846. 1-4.
 20. H. Vladár Ágnes és Koppány Tibor: *Sárospatak, Vár – Délnyugati Kazamatás Várfal, Keleti bástya Terv 1965. – OMF*. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ Ltsh. 5955
 21. UH f.32. Rüber- Udvari kamara elnökének 1576. november 15. utóirata – közli: Détshy Mihály: *Sárospatak vára*. (Sárospataki Rákóczi Múzeum füzetek) Rákóczi Múzeum, Sárospatak 2002. 106.

EGY TÖRTÉNETI ÉPÜLETTÖMEG KORTÁRS REKONSTRUKCIÓJA SOMLÓ VÁRÁBAN

Máté Zsuzsanna

Építész, vezetőtervező a NÖF Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft alkalmazottja.
E-mail: zsuzsanna.mate@nofnkft.hu

Fülöp András

Régész, falkutató, a Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ tudományos referense.
E-mail: fulop.andras@mma-mem.hu

CONTEMPORARY RECONSTRUCTION OF A HISTORICAL BUILDING MASS AT SOMLÓ CASTLE

The volcanic Somló hill emerging in Veszprém county is considered a historic wine region. The ruins of the castle, the first written mention of which dates from 1352, rise on the lower peak of the hill. It was built probably between 1320 and 1350 by Master Ugodi Csenik. Later, the castle underwent several reconstructions, among which the period of the second half of the 15th century should be highlighted, when the upper castle was enriched with a representative palace wing and a kitchen. The spectacular chimney of the latter still stands today, making a defining element of the ruin contour.

The lower castle reached its most complete state between the 1560s and 1580s, thanks to the constructions of the Devecseri Csóron family. At that time, the L-shaped “barrack” was built, on the southwest wing of which traces of the former slab structure have been preserved. The interesting thing about the wing is that it had no openings on the ground floor, as this level was filled with demolition debris during construction, and the brick floor was created on top of it – on the first floor – the details of which were uncovered during excavations. The former fenestration system on the first floor has only survived in the form of extensive damages, there is no authentic data on the appearance of the windows and doors. A wooden bridge led from the free-standing, masonry pillar of the lower castle into this wing of the building, and the upper castle could also be approached from the same place. During the archaeological excavations in 2012, a building (with an oven inside) dating back to the second half of the 15th century was found in the northeast corner of the courtyard of the Lower Castle.

By the beginning of the 19th century, the castle survived only in its ruins. Since then, it has been known for its landscape-defining sight, with its dilapidated openings and the high-rising chimney of the kitchen building. The quite defining contour of the ruin has become the organizer of one of the main visual axes of the castle park in Doba. The restoration methodology of the buildings of the Lower Castle was determined by the aim of preserving this image known for two centuries as completely as possible. The gable walls in the so-called “barrack wing” made the mass reconstruction of the building possible by inserting a protective building with a mono-pitch roof between the walls and using contemporary architectural tools. The ruins of the oven house belonging to the previous construction period were also presented using this solution. This is completed by the bridge structure leading to the entrance of the barrack wing. The restoration process was carried out in two phases. In Phase I, the structural protection of the wall crowns and the restoration of the destroyed attic hatches were done, in Phase II, the protective buildings containing the closed rooms were completed. The presentation does not take a position regarding the doors and windows of unknown size and structure and refrains from the large-scale construction of the remaining ruin walls.

Somló a Bakony, és a Kisalföld határán emelkedik. A vulkáni eredetű várhegy – egyben történelmi borvidék – Doba faluhoz tartozik.¹ Somló és vára korán bevonult a szépirodalomba, elég, ha *Kisfaludy Sándor* verses regéire vagy *Vörösmarty Mihály* költeményére gondolunk. A hegy alacsonyabb ormán emelkedő vár (1. kép) tájképi jelentőségét mi sem bizonyítja jobban, mint hogy amikor az Erdődyek Dobán 1820-as évek elején felépítették klasszicista kastélyukat, az azt körülvevő tájképi kert egyik nyiladékat úgy alakították ki, hogy a kastély teraszáról éppen rá lehessen látni a romokra.²

A vár története régóta foglalkoztatta a régiségbúvárokat is. *Gyurikovits György*,³ *Ádám Iván*⁴ vagy *Könyöki József* neve említhető azok közül, akik még a 19. században rajzi formában rögzítették a romokat. Felméréseikről leolvasható, hogy a vár már nagyjából akkor is olyan romos volt, mint ahogy ma ismerjük.⁶ A vár modern kori történetének állagvédelmi munkái az 1962. évi beavatkozásokkal kezdődtek, *Ferenczy Károly* (Országos Műemléki Felügyelőség) szakmai iránymutatása mellett.⁷ Az 1990-es évektől az Állami Műemlékhelyreállítási és Restaurálási Központ részéről *Gál Tibor* és munkatársai (*Fejes Béla, Gerák Miklós, Dr. Vándor András*) foglalkozott a falak aktuális állagvédelmi problémáival, konzulensük *László Csaba* régész volt.⁸

1. kép A felsővár az alsóvár felől, a kivitelezések kezdetekor. Fotó: Fülöp András

Közben megtörtént a konyhakürtő statikai megerősítése is *Bukits Zoltán* statikus elképzelése alapján⁹, illetve folytatódott az alsóvár keleti falának és a felsővári palotaszárny gótikus árkádivének megerősítése *Gál Tibor* korábbi elképzelései és tervei szerint¹⁰ és a falszoros falainak állagvédelme is *Paál József* tervei alapján¹¹. 2002-től kezdődött az alsóvár régészeti feltárása és falkutatása Fülöp András vezetésével, amely már előkészítése volt az alsóvár tervezett hasznosításának.¹²

A Kincstári Vagyoni Igazgatóság, illetve jogutódja a Magyar Nemzeti Vagyongazdálkodó (MNV) Zrt. elképzelése kezdettől fogva az volt, hogy az alsóvár – mely mindig is a vár alárendelt funkcióit fogadta be – legyen a helyszíne a turisztikai hasznosításnak, míg az egykor reprezentatív felsővár – megtartva karakteres romkontúrját – maradjon továbbra is kilátópont (2-3. kép). Ezért az MNV Zrt. 2020-ban elsősorban az alsóvár állagvédelmi feladatait tűzte ki célul, bár veszélyelhárítás érdekében a felsővár néhány pontját is meg kellett erősíteni.¹³ Az állagvédelmi beavatkozások úgy zajlottak, hogy a megvalósuló helyreállításra szervesen „ráépülhessen” a munkák második fázisa, a turisztikai hasznosítás.

Az engedélyezési terveket *Máté Zsuzsanna* (Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft., továbbiakban – NÖF Nonprofit Kft.) és *Gerák Miklós* (GLG Mérnökiroda) készítette, a tervezői művezetést az utóbbi végezte az első helyreállítási fázisban. A kivitelezés során beállványozásra került az alsóvár szinte összes fala, olyan felületek is, amelyeket falkutatással addig kevésbé lehetett vizsgálni, így a kivitelezés közbeni megfigyelések számos új információval szolgáltak. A tervezői művezetést ellátó építésszel a helyszínen folytatott folyamatos párbeszéd meggyőződésünk szerint nemcsak a helyreállításnak, de a kutatásnak is javára vált.

Ugyanezt mondhatjuk el a második fázisról, a Nemzeti Kastély- és Várprogram keretében, a NÖF Nonprofit Kft. beruházásában lezajlott turisztikai fejlesztésről is.¹⁴ A kizárólag hazai forrásból megvalósított projekt építészete *Máté Zsuzsanna*, munkatársa *Lénárd Márton*, a táj- és kertépítész *Szabadics Anita* (mindannyian NÖF Nonprofit Kft.), a statikus tervező, akárcsak a megelőző fázisban, *Dr. Vándor András* volt. A generálkivitelezői feladatokat mindkét helyreállítási szakaszban a DAT-Építők Kft látta el, a régészeti megfigyeléseket pedig a veszprémi Laczkó Dezső Múzeum munkatársainak köszönhetjük.

2. kép A vár táji látképe a felsővár felől. Fotó: Grynaeus András

3. kép A vár összképe légifotón. Fotó: Grynaeus András

4. kép A vár periodizációs alaprajza

A VÁR ÉPÍTÉSTÖRTÉNETE DIÓHÉJBAN

A vár eddig ismert legkorábbi periódusa a felsővárban különíthető el (4. kép). Ez egy vastag, L-alaprajzú fal, külső falsarokkal, amit egy toronyszerű épületként képzelünk el. Az alsóvár felé eső része teljesen hiányzik a későbbi bontások miatt, így pontos méretei már nem határozhatók meg.¹⁵ Ez lehet az a vár, amelyet *Koppány Tibor* és *Horváth Richárd* kutatásai alapján valamikor 1320 és 1350 között *Ugodi Csenik* mester építhetett a király megbízásából.¹⁶

A vár következő nagy korszaka 1389-től kezdődik, amikor is az ifjabb *Garai Miklós* csere útján megszerezte a somlói uradalmat.¹⁷ Ekkor az elbontott toronyszerű épületet tömörre, ék alakban kifalazták. Másrészt hasonló habarccsal, talán ugyanekkor elkészült a vár első nagyobb alapterületű kiépítése. Ennek legfőbb ismérve, hogy a felsővárat egy magasban vezető, többszörös hídszerkezeten lehetett megközelíteni. Egyik elemét az alsóvárban, a későbbi ún. kasszárnyaszárnyba foglalva azonosítottuk,¹⁸ illetve a felsővárban egy kapuépítmény fogadta a hídszerkezetet, minden bizonnyal egy közbülső pillér közbeiktatásával. A felsővári kapuépítményben 2020-ban sikerült elkülönítenünk a mainál alacsonyabban lévő küszöbszintjét, melynek magassága pontosan megegyezik az alsóvári kapuépítményben talált gerendafészkek által kijelölt szintel.

A felsővári kapuépítmény környezete rendkívül összetett építéstörténettel rendelkezik: a

többszöri átépítés miatt sokszor csak különféle periódusú faltömbök ízesülését érzékeltük, eredeti falkoronájuk lezárásáról, tetőkről nincs információnk. Lényeges még megemlítenünk, hogy az alsóvárban a korai kapuépítménytől is indulnak hasonló korú falszakaszok északnyugatra, délkeletre, de fokozatosan lecsorbáznak mindkét irányban, így nem tudjuk, mekkora területet öleltek körül. Az alsóvár későbbi formában ismert kontúrjai tehát már ekkor kialakultak, igaz a várudvar helyén ekkor még egy sziklaárok mutatkozott, amit csak később töltöttek fel. A felsővár „vasaló” formája ugyanekkor jött létre, de ezen belül az épületek elhelyezkedéséről semmilyen adatunk nincs. Annyi bizonyos, hogy a felsővári kapuépítményből egy falszoros vezethetett a felsővár udvarára, de ezek a falak ma még feltáratlanok.

Az ék alakú kifalazás és a felsővári kapuépítmény között egy későbbi lépésben kifalazták, az alsóvár felé egy támpillérral ellátva. Ezen a faltömbön is történt egy emelés, amint azt az álgvédelmi munkákhoz felállított állványról megállapíthattuk. Talán ehhez a korszakhoz köthető az alsóvári kapuépítményhez északnyugatról hozzáépített, 2002-ben feltárt épületrész is¹⁹ (5. kép). Ennek járósintje az udvarhoz igazodott, külső oldalán bekarcolt kvádermintás vakolat került elő, a bekarcolásban vörösfestésnyomokkal, mint azt a restaurátori kutatás megállapította. E 14. század végi 15. század eleji periódusok időben közel állhattak egymáshoz, mert habarcsuk, textúrájuk nagyon hasonló volt.

5. kép A „kvádervakolatos” épület, belefoglalva a későbbi „kaszányaszárnyba,” a kivitelezés kezdetekor. Fotó: Fülöp András

6. kép A felsővár palotaszárnya a kivitelezés kezdetekor. Fotó: Fülöp András

Mivel az alsó- és felsővári jelenségek egyelőre fizikai kapcsolatban nincsenek egymással, csupán relatív kronológiából és az építőanyag hasonlatosságából tudjuk szinkronba hozni őket egymással.

Ezt követően egy újabb, még a korábbiaknál is jelentősebb átépítésre került sor. Az új periódus habarcsa (bazaltzúzalékkal kevert, meszes habarcs) markánsan elkülönült a korábbi periódusokétól. A felsővárban az első periódusú torony kifalazását utólag kivésték, elé egy fal behúzásával kis udvart alakítottak ki előtte, nyugati oldalán egy kis emeleten épületrésszel. Ez a felsővár udvara felé, meglepetésünkre egy lőréssel nyílt, északnyugati irányba pedig egy ajtóval. Ennél is nagyobb átépítés zajlott le a felsővár többi részén. A felsővár északi része beépült egy reprezentatív palotaszárnyal, mely két nagy csúcsíves árkáddal kialakított ámbitussal nézett az udvar felé, emeletén egy nagy reprezentatív helyiséggel, fölvezető csigalépcsővel (6. kép). Ebből ablakok nyíltak a felsővár udvara felé. Az egyik kökeretes ablak profilozása a 15. századnak inkább az első felére mutat, miközben könyöklőkonzolos kialakítása inkább a 15. század második felére – végére jellemző.²⁰

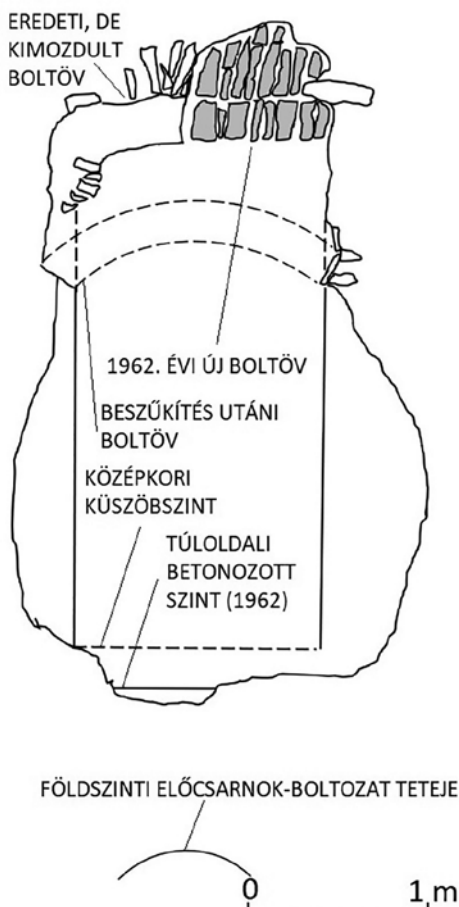
Ugyanekkor a felsővár délnyugati körítőfalának nyomvonalát kijebb helyezték a hegyoldal felé, és ezzel létrehozták az alapincézett konyhaszárnyat, benne a konyha ma is álló, gúlaszerű

kürtőjével. Ettől keletre, a hegyoldalban találta meg Koppány Tibor azt a kizuhanat ablakkeretet, amelynek profiláthatósága tagozata inkább a 15. század végi datálást valószínűsíti, már ha a konyhaszárny falában in situ állt.²¹ Ezért ezt a harmadik periódust csak tág határok között merjük keltezni: lehet, hogy *Garai László*hoz kell kötnünk, aki hosszú ideig volt a vár ura, majd 1458-ban a Mátyás elleni szervezkedése miatt kegyvesztetté vált. Ezt követően a vár birtoklástörténete rendkívül zavaros volt, ami egy ilyen nagy, hosszú ideig tartó, egységes koncepciójú építkezésnek kevésbé kedvez. Az 1478. évi *Garai-Szécsi* féle leánynegyed-perben²² Somlóról is szó van, de az abban emlegetett épületek azonosítása még nem végezhető el biztonsággal. *Garai Jób*ot követően rövid ideig *Kinizsi* is birtokos volt itt, majd a Szapolyaiaknál volt zálogban a vár. 1495-től *Bakócz Tamás*, majd rokonsága, az Erdődyek kerültek birtokon belülré,²³ így teljesen ők sem zárhatók ki, mint építetők.

E nagy kiépítés nemcsak a felső-, hanem az alsóvárban is igazolható volt. Megszüntették a többszörösen átvezető hídszerkezetet, és egy külső falszoros kiépítésével új bejárási útvonalat nyitottak. Ennek külső kapuépítménye ma is megvan, benne, a felvonóhid csigájának maradványával.²⁴ Az alsóvár udvarán egy belül üreges pillért alakítottak ki, amihez az ásatásaink alapján délkeletről kapcsolódhatott egy falépcső. Innen egy hídszerkezet vezetett a felsővári kapuépít-

7. kép A sütőház ásatási fotója 2012-ből.
Fotó: Fülöp András

8. kép A felsővár palotaszárnyának beszűkített ajtaja
Rajz: Fülöp András

ménybe, melynek küszöbszintjét a korábbiakhoz képest megemelték, és egyik perselyköve ma is helyén van. A felsővárba ekkor már biztosan csak gyalogosan lehetett feljutni.

A 15. századi alsóvárat egy pártázatos, gyilokjárós, lőréses körítőfal vette körbe, melyhez faépületek tapadhattak belülről. Az alsóvári kaput magába foglaló falban mutatkozó, egyszerű, állított téglány alakú lőrések könyöklőjében valamilyen deszkaborítás lehetett, ezek hornyát az oldalsó kávékban szűkülően meg lehetett figyelni. A későbbi kaszárnyaszárny takarásában mutatkozó körítőfalakban – a korábbi falazatok felhasználásával – szintén egy gyilokjárós-lőréses falat ismertünk fel, aminek lőrésai törtkő boltívvel, fagerenda áthidalással készültek. A déli szélső lőrés ezektől eltérően kulcslyuk-formájú. A gyilokjárós-lőréses körítőfal a délkeleti oldalon is folytatódott. Az udvar északkeleti végében egy kis helyiséget alakítottak ki, melybe valamivel később egy sütökemencét építettek be, ezt 2012-ben tártuk fel (7. kép).

A vár újabb átépítésére a reneszánsz időszakban kerülhetett sor. 2020-ban az állagvédelemhez megépített állványról közelről is megvizsgálhattuk, hogy a felsővárban a reprezentatív emeleti térből északra nyíló gótikus ajtót lefelé beszűkítették egy új boltívvel (8. kép). Az ajtó jobban megmaradt, korábbi boltívét 1962-ben megerősítették ugyan, de nem túl szakszerűen, így most részben vissza kellett bontani, és újra rakni. Még érdekesebb a mellette levő másik ajtó, amelyet egy vékony fallal el is falaztak, a korábbi ajtókávak felhasználásával pedig egy kandallót alakítottak ki benne. A kandalló párkánykövének, illetve konzoljának csomkjai ma is megvannak, tagozatuk reneszánsz formajegyeket mutat (9. kép). Koppány Tibor e kandalló korát a 16. század elejére tette, és a Bakócz-Erdődy-korszakhoz sorolta.²⁵ A felsővárban egy teljesen új építésű válaszfalat is sikerült elkülönítenünk,²⁶ azaz egy nagyszabású 16. századi átépítéssel kell számolnunk.

Csakúgy, mint az alsóvár esetében, ahol egy L alaprajzú épületszárnyat (a régebbi tudománytörténet szóhasználatában „kaszárnyaszárnyat”) húztak fel az udvar köré. Ezt a délnyugati oldalon úgy valósították meg, hogy a korábbi épületrészeket egyszerűen feltöltötték bontási törmelékkel az első emelet magasságáig, ezért az épületszárnyak nem is voltak földszinti nyílásai. A régebbi, 14. század végi épületmaradék bontását is ekkor végezheték el, míg a korábbi körítőfalat előbb egy zsaluzott köpenyfallal megerősítették

feltöltése előtt. A szárny megközelítése ugyanarról az üreges pillérről történt, ahonnan a felsővárba is be lehetett menni. A szárny téglapadlójának részleteit és az egyik válaszfal in situ megmaradt küszöbkövét 2004-ben találtuk meg. A délnyugati kaszárnyaszárny feltöltéséből származó leletanyag alapján kezdettől fogva a Devecseri Csóron családot „gyanúsítottuk meg” az építkezéssel, akik előbb zálogban, majd 1558-tól véglegesen birtokolták a várat.²⁷

A délnyugati kaszárnyaszárny – korábról megörökölt – külső falának lőréseit és pártázatát elfalazták, nagyobb ablakokat törtek bele. Ezeknek a fülkéit téglából falazott, rézsűs kávékkal, illetve szegmensíves boltívvvel alakították ki. Az eredeti nyíláskeretek anyagára, kinézetére semmi adatunk nincs, sőt az ablakfülkéknek a téglakávéi, áthidalói, parapetjai is kiszakadtak, így már csak hatalmas falkiromlások emlékeztetnek az egykori nyílásokra. A korábbi körítőfal felmagasításával létrejött padlástér szintjét jól leolvashatjuk a magasan megmaradt belső falsíkról, ami a mostani helyreállítások legfőbb kiindulópontja volt.²⁸ A padlásról újonnan kialakított lőrések nyíltak, amelyeket alapvetően szakállasok használatára terveztek. A kulcslyuk alakú lőrések egyszerűsített, téglából kialakított utánzatát készítették el a délnyugati kaszárnyaszárny északnyugati felében, míg a délkeleti részen az előbbi típus váltakozik egy nagyobb, téglány alakú lőréssel. Ez utóbbi érdekessége, hogy nemcsak a szakállas beakasztásához való alsó fagerenda volt igazolható, hanem a szárelemek és az áthidalás is fából készültek, amire alighanem fatábla zárulhatott. A lőrések helyét sok esetben kiromlások mutatták. Ezek leszakadással fenyegettek, így még 2020-ban elkerülhetetlen volt ezek viszszaalakítása és aláfalazása, amelynek egyedüli módja csak egyfajta egyszerűsített rekonstrukció lehetett (10. kép). Ugyanennek a kaszárnyaszárnynak az udvar felé eső falán is volt nyílásrendszer, az első emelet magasságában, de még inkább szétomlott formában (5. kép). Az előterükben ugyan különböző korú faragott kövek jöttek elő a korábbi ásatások során – közülük többről gyanítható, hogy másodlagos helyzetből esett ki –, a nyílásokkal való összepárosításuk azonban nem lehetséges. Itt kell megjegyeznünk, hogy noha a ház egyik hosszfalán sem maradt meg az eredeti főpárkány, feltehetően egy, az udvar felé lejtő félnyeregvetőt kell elképzelnünk, az alaprajzban jelentkező törés miatt valamilyen oromzat közbeiktatásával. Az L alakban beforduló másik épületszárny nagyrészt elpusztult, így

9. kép A felsővár kandallójának maradványai 2004-ben. Fotó: Fülöp András

10. kép A lőrések rekonstrukciója építés közben. Fotó: Fülöp András

11. kép Az épület szerkezeti kialakítása Fotó: Hiz Hubert

12. kép Az épület az alsó vár udvara felől. Fotó: Máté Zsuzsanna

arról csak annyit tudunk, hogy építészeti kialakítása az előbbihez lehetett hasonlatos. Újabb elgondolásunk szerint ekkorra már megszüntették a sütőházat, és ennek helyén talán egy rámpa vezethetett fel a szárny északkeleti végfalán feltételezhető ajtóhoz.

A 16. századi falak korát igyekeztük természettudományos módon is datálni. Erre az adott lehetőséget, hogy még 2014-ben ki tudtunk emelni egy fagerendát a kaszárnyaszárny egyik lőréséből. Ennek a fának a legkorábbi kivágási ideje – *Grynaeus András* meghatározása szerint – 1537 volt, de az évgyűrűsor nem volt teljes. Az alsóvári körítőfal 16. századi emeléséből szintén volt egy állványgerenda-maradványunk, ami már teljes évgyűrűsört őrzött meg. A fa kivágásának időpontja 1560-1567 között következett be, így a periódust alighanem a *Devecseri Csóron János* idejére kell kelteznünk. Azért nem későbbre, mert a család 1584. évi kihalása²⁹ után ilyen átfogó építkezésekkel már nem számolhattunk. A források szerint ugyanis a különféle örökösök kezén a vár fokozatosan pusztulni kezdett – a vár nagy része alapvetően tető nélkül volt –, bár a források szerint 17. században is maradt egy-két használható helyisége.³⁰ Ekkor azonban csak kisebb javítgatásokra került sor, mint azt a délnyugati kaszárnyaszárny északnyugati falán tavaly megfigyelhettük.

Egy gondolat erejéig vissza kell térnünk a felsővár palotaszárnyában állt reneszánsz kandallóra. Felmerülhet, hogy ha a Csóronok az alsóvárban olyan sok mindent építettek, nem ők keresendők-e az itteni átalakítások mögött is. Mivel a felső- és alsóvári reneszánsz átalakítások nincsenek fizikai kapcsolatban egymással, ezek falkutatási bizonyítéka nem lehetséges. Ugyanakkor még nem vesztett el minden remény, ugyanis kérésünkre *Hegyi Dóra* megvizsgálta és felmérte a kandallót, így annak formai kialakítása összevethető lesz a Balaton-Felvidék többi, általa feldolgozott reneszánsz kőfaragványával, és reményeink szerint közelebb juthatunk a keltezéshez is.

A TERVEZÉS ÉS A MŰEMLÉKI HELYREÁLLÍTÁS SZEMPONTJAI

Különleges kihívást jelent napjaink műemlék-helyreállításában a mai Magyarország területén jobbra csak romjaikban fennmaradt váraink bemutatása, hasznosítása. Két út kínálkozik a tervező építés számára. A vár „megépítése” a források alapján elképzelt hitelességgel, vagy modern épület kialakítása a romfalra építve.

13. kép A kiromlott nyílások ácsszerkezete.

Fotó: Fülöp András

14. kép A régészeti bemutatótér. Fotó: Fülöp András

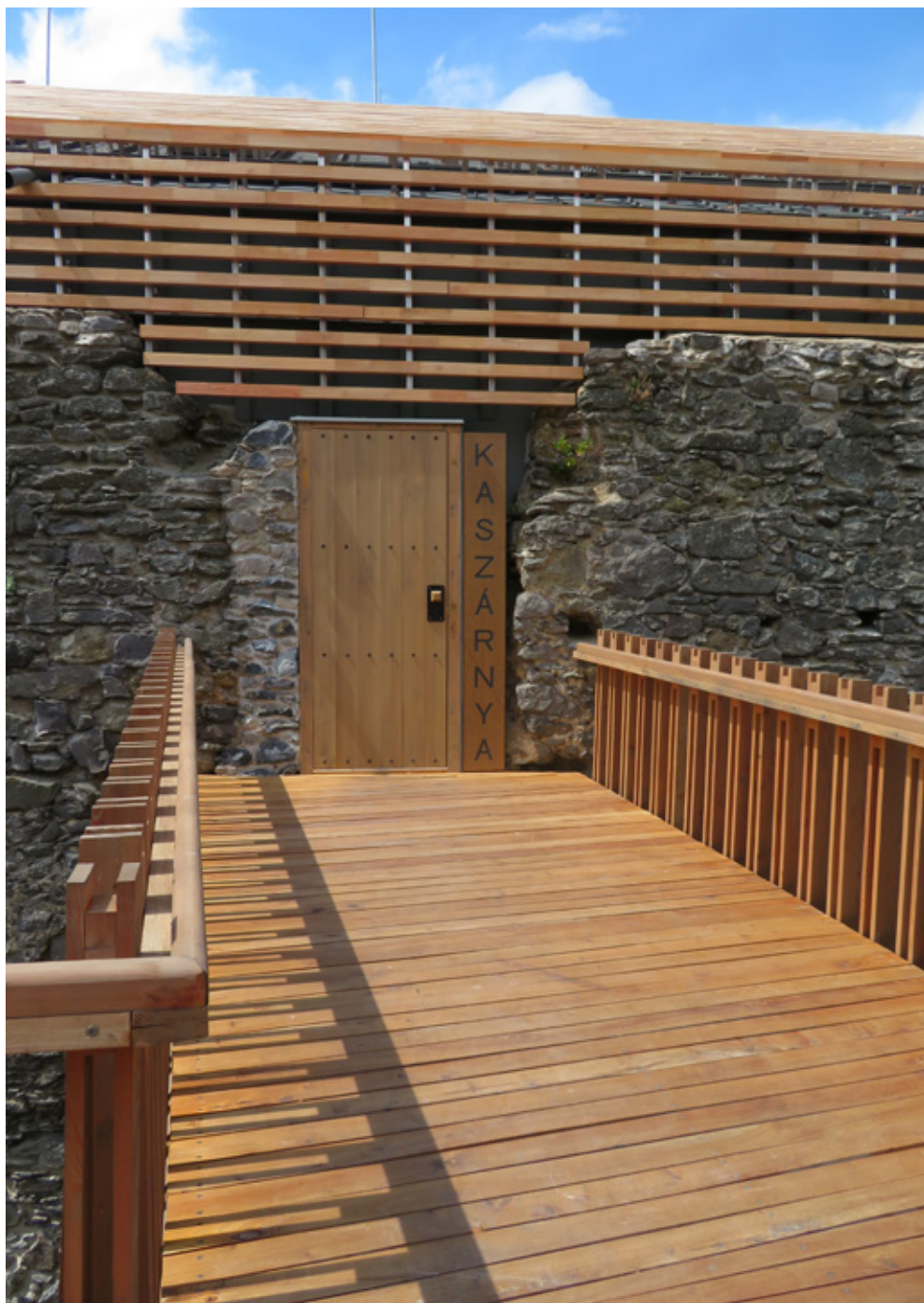
15. kép A somlói vár dél-nyugati homlokzata.
Fotó: Máté Zsuzsanna

16. kép A vár észak-keleti udvari homlokzata.
Fotó: Máté Zsuzsanna

A somlói vár romjainak tájképformáló és meghatározó szerepe a 19. század elejétől, ugyanolyan szorosan hozzátartozik a műemlék történetéhez, mint a régészeti és falkutatás eredményeiből kiolvasható építéskorabeli története. A helyreállítás elsődlegesen a zárt terek létrehozása mellett, a romfalak és valamikori nyílászárók látható, kiromlott állapotának megtartását célozta meg. A vár helyreállításának első ütemében a kiromlott padlástéri lőrészeket még a hagyományosnak nevezhető műemlékszakai szemlélettel téglával kifalazással és fa áthidalókkal kívántuk bemutatni. Ekkor készült el a külső, délnyugati várfal részbeni felmagasítása is. A második ütemben, a kortárs védőépület kialakítását úgy terveztük meg, hogy ácsszerkezetét részben a falak elé, részben azokra támasztva alakítottuk ki (11. kép). A belső, északkeleti falakra felfalazás nem készült, a faltetőre épített koszorúra ül fel a tartószerkezet egyik „lába” a valamikori falkorona magasságáig. Nagyobb arányú falmagassítás csak a külső várfalon készült a félnyeregű függőleges szerkezetének a fogadására. Az így kialakult félnyeregűtő épület az egyetlen, részleteiben fennmaradt oromfalnak megfelelő hajlásszöggel építve, a valamikori „kaszárnya” épületének tömegrekonstrukciójaként jelenik meg (12. kép). A kiromlott nyílások bemutatásának korábbi ismert eszköztára olyan mértékű kifalazások megjelenését vetítette előre, hogy uralkodott volna a kialakult romképen. Ezt a tí-

pusú helyreállítást kétségesse tette az is, hogy a nyílások tényleges kialakítása – az áthidalók, parapetek – teljesen elpusztultak, csak hozzávetőlegesen lehetett megítélni méretüket. Egyetlen esetben nyúltunk a téglával kifalazáshoz, az utolsó nyílásnál, ahol a törtő teherhárító ív leszakadással fenyegetett az alatta lévő faltömb hiányában. A fentiek fényében új utat választottunk az ablakszerkezetek érzékeltesére. A részlegesen megmaradt törtő teherhárító íveket ácsszerkezettel, és állítható fémszerkezetekkel kitámasztottuk (13. kép). A valamikori ablakrészük vonalát maga a faserkezet adja. A feltételezett méretű ablakokat pedig a falazat belső síkjához illesztett többretegű, kívül a kiromlást követő deszkaburkolatba építettük a délnyugati falszakaszon (14. kép). A külső síkon alkalmazott fóliaburkolat továbbra is visszatükrözi az égboltot. A kisméretű lőrészek zárását és az átmenő állványzati gerendafészkek takarását vakolatba ragasztott víztiszta plexilap biztosítja (15. kép). A félnyeregűtő külső síkjának érzékeltesére és a belső, északkeleti falsík megjelenítésére a falazat külső síkjához igazított, többretegű szerkezet fölötti erőteljes léceztést (lécvázat) alkalmaztunk, ami a függőleges „burkolatba” beépített ablakok előtt is végigfut. Ezáltal az új kiegészítés egyetlen feszes „síkot” képez a romfalak fölött. Ugyan az esővízek felfogását rejtett csatorna alkalmazásával oldottuk meg, azonban nem terveztünk függőleges, a falak előtt megjelenő

17. kép A híd a kaszárnyaépület bejáratával. Fotó: Máté Zsuzsanna

18. kép A régészeti bemutatótér galériájáról feltáru-
látvány. Fotó: Máté Zsuzsanna

19. kép Átjáró a régészeti bemutatótérből.
Fotó: Fülöp András

lefolyókat. Az esővizek elvezetését részben a várfalakon kívül, egy esetben az alsóvári udvaron kiköpök biztosítják (16. kép). A terület nem rendelkezik áramszolgáltatással, így a kialakított terek világosságát a tetősík ablakok biztosítják, amelyeket a tetősíkon a fölöttük elfutó lécezés jótékonyan takar. A lécváz burkolat csak a feltételezett bejáratok helyén szakad meg, amelyek függőleges deszkázatát, az egyetlen táblára égetett, az épület funkcióját jelölő felirat töri meg mind a kaszárnya (17. kép), mind a sütőház esetében.

A korábbi épület első járószintjének helyreállítását a fennmaradt sérült téglaburkolat és az erősen romos válaszfalban lévő küszöbök tette lehetővé. A valamikori földszinti betöltés feletti földémszintet csak részlegesen jeleztük. Ennek oka a régészeti feltárás alatt előkerült, a vár első korábbi építési periódusához tartozó kis épület volt, amely magasan álló falaival, és megmaradt nyílásaival igazi kuriózumnak tekinthető, rom a romban szituációt eredményezett. A kis épületmaradvány megtekintésére keskeny, „L” alakú galériaszint került megépítésre a valamikori földémerendák fölött (18. kép). Ez a korábbi földszinti tér ugyanakkor belső, „szabadtérsi” kötárként is hasznosításra került, a felsővárból lehozott faragott kövek számára, gazdagítva a látnivalókat.

A küszöböt is magába foglaló, a helyiséget határoló törtkő válaszfal a valamikori padlástéri födém zárószintjéig került megépítésre. Ebben az új falazatban jelenítettük meg a helyiség körkeretes ajtajának rekonstrukcióját (19. kép). A mögötte húzódó téglaburkolatú másik két helyiség elválasztó válaszfalát lépcsőzetes magasságban építettük ki, szintén a zárófödém szintjéig. A tervezés egyik szempontja volt a kialakított belső terek egybefüggő látványa a tetőszerkezet szintjén. Ezért nem építettük ki az épülettörésnél feltételezett padlástéri falat sem. A másik szempont pedig a romfalak helyiségeken belüli romfal jellegének minél teljesebb megtartása, az azokon fennmaradt építési lenyomatok későbbi megfigyelhetőségének biztosítása volt. Így a kaszárnyaszárny déli-, délnyugati szárnyának utolsó helyiségeiben a padlástéri zárófödém szintén egy keskeny galériaszint megépítésével került bemutatásra, a födém fogadására kialakított kiugrás maradványainak felhasználásával. A galéria a végfalon, egy karcsú, újonnan felfalazott törtkő pillére ül fel. A galériára a részben új válaszfal mellé helyezett kényelmes lépcső biztosítja a feljutást. Konzolos üvegkorlátja belesimul a térbe. A galériák biztonságos közlekedését szolgáló korlátok minél hangsúlytalanabb megjelenését a folyamatos alátámasz-

tású, külön kapaszkodó nélküli üvegkorlátok tették lehetővé.

A helyiségek attrakciója az előző ütemben kiépített padlástéri lőrésen át feltáruló kitekin-tés a környező tájra, míg az előző helyisége a ko-rábbi épület maradványa. Nem is kis felületen maradt fenn a helyiségek belső vakolata, rajtuk a korábbi „látogatók” felirataival.

A valamikori alsó és felső vári épületek meg-közelítését biztosító hídpillér jelentős mértékű felfalazását a felsővári kapu fennmaradt persely-köve, illetve a „kaszárnya” belső falazatán meg-maradt gerendafészek magasságok határozták meg. A hídpillérre felvezető lépcső sziklába vé-szett indítása megkönnyítette annak kiszerkeszt-hetőségét, szélességét a tervezett forgalom igé-nye is befolyásolta. A pofagerendára ültetett akácfa lépcsőfokokat a fokkal egybeszerkesztett, egyedi rajzolatú korlátelelemek kísérik, amelyek a hídon is megjelennek. A különálló korláteleme-ket keményfa fogódzó fogja össze. A kaszárnya bejárat előtti szakasza ritkított akácpalló burko-lattal, és enyhe lejtéssel készült, a földemgeren-dákra ültetve.

Az alsó várudvar első építési periódusához tartozó sütőház kemencéjének régészeti feltárá-sát egyszerű védőtető fedte. A zárt tér létrehozá-sával a kemence részleges rekonstrukciója is le-hetővé vált. A padlástéri földem beépítését lehetővé tevő falazati kiugrásra és a falak közé ültetett kortárs védőépület logikája követi a ka-szárnyaszárnyon alkalmazott módszert. Azonban ebben az esetben nem törekedtünk tömegre-konstrukcióra, az új védőépület alacsony tetőhaj-lásszöggel készült. Az alkalmazott többrétegű szerkezeten kialakított erőteljes lécvázburkolat itt is különálló „síkként” egészíti ki a megtartott magasságú romfalak látványát (20. kép). A ke-mence maradványainak részleges rekonstruk-ciója, a tüzelőnyílás és a kéménykürtő kis sza-kaszának megépítésével, gazdagítja a belső tér megjelenését. A kemencén kisebb területen meg-tartottuk és konzerváltuk a középkori vakolatot. Ide került a felső várból lehordott faragott épület-szerkezet maradványok egy része, mint kisebb kőtári kiállítás.

A kaszárnya délkeleti szárnyának bemutatá-sát nem terveztük. Az udvari kiromlott falszakasz befalazása és kisebb magasítása készült el csupán az udvar felőli falazatnak. Tetején a fűvesített te-rület látványa kiemeli a fennmaradt hátsó romfal egykori nyílásainak korábbi bemutatását.

A falszoros alsóvárra vezető bejáratának nem volt erős védelmi szerepe, ezt a csapóhíddal far-

kasveremmel ellátott külső kapu töltötte be. Az alsóvári kapu két szárnya befelé nyílt, rögzítés-re tológerenda szolgált. A nyíláskeretező ács-to-kok és áthidaló gerendájának fészke a nyílásban fennmaradt. Habár az építés korában ez a nyílás nyilván tömör fa kapuszárnyakból állt, a várud-var látványának feltáruklása érdekében még zárt állapotban is, vegyes szerkezetű, fémrácsotat és tömör faelemeket tartalmazó szárnyak kerül-tek beépítésre. Zárszerkezetét a tolózárak fo-gantyúja rejtí (21. kép). Az alsóvár udvarán a ter-mészetes sziklafelszín több helyen is a járószint fölé emelkedik, maga a terület pedig erős lejtés-sel tart a várudvar bejárata felé. Feltételezhető, hogy építéskorabeli állapotaiban sem rendel-kezt semmiféle burkolattal gazdasági, alárendelt funkciója miatt. Ennek következtében, a táj-és kertépítészeti tervezés csak az adott „eszközök-kel” dolgozott. Az épületfalak mentén, a szikla-felszín fölötti földréteg rendezésével felszíni mélyvonal került kialakításra. Mindössze két burkolt felület jelenik meg a várudvaron: az egyik a sütőház előtti törtkő burkolat, a másik az alsóvári nagykapu közvetlen környezetében, la-pos kövekből kialakított szilárd felület. A várud-var esővizeinek elvezetésére a falszorosban zsomp készült, mely a rajta átszivárgó felszíni vi-zeket a falszoros külső falazatában meglévő víz-köpőhöz továbbítja. Az alsóvári épületekkel egy időben a felsővár is új, erőteljes egyedi tervezésű korlátokat és tömör hatású ülőpadokat kapott (22. kép). A fejlesztés szabadtéri és belső kiállí-tással gazdagodott, mind az alsóvár, mind a fel-sővár területén. Az időtálló fémszerkezetű térbeli

20. kép A sütőház. Fotó: Fülöp András

21. kép Az alsó várba vezető kapu.
Fotó: Fülöp András

22. kép Pad a felsővárban.
Fotó: Máté Zsuzsanna

kiállítási táblók egyedi grafikai és színtervvel készültek, megléttük nemcsak információt ad, de egészíti a romok üzenetét (23. kép).

SZAKIRODALOM

- Alföldy Gábor: *A Doba–sömlővári Erdődy-kastély-park*. Forster Központ, Budapest 2015.
- Bukits Zoltán: *Statikai szakvélemény. Sömlő vár állagvédelmi felülvizsgálata*. Pannon Archikon Kft., Budapest 2004.
- Darnay-Dornyay Béla – Zákonyi Ferenc: *Sömlői útikalauz*. Veszprém Megye Tanácsának Idegenforgalmi Hivatala, Budapest 1964.
- Engel Pál: *A királyi hatalom és az arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977.
- Ferenczy Károly – Kozák Károly: *Doba, Sömlővár. Állagbiztosítási terv*. Országos Műemléki Felügyelőség, Budapest 1961. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK), Tervtár Itsz. 8750.
- Fülöp András: Ásatások Sömlő várában. Kutatási helyzetkép. *Műemlékvédelem* 51 (2007) 1. 23–27.

- Fülöp András: Sömlő vára az első ásatások tükrében. In: *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk. Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Castrum Bene Egyesület–Historiaantik Könyvesház Kiadó, Budapest 2006. 119–128.
- Fülöp András – Horváth Richárd: Sömlő vára. A történeti források és az alsó várban folytatott régészeti kutatások eredményei. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26. Szerk. Rainer Pál. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém 2011. 43–59.
- Galambs István – Koppány Tibor – Csoma Zsigmond: *Sömlő-hegy. Tájvédelmi Körzet*. Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 497. TKM Egyesület, Budapest 1994.
- Gál Tibor – Gerák Miklós – Fejes Béla – László Csaba: *Doba, Sömlővár. Állagvédelmi engedélyezési és kiviteli tervdokumentáció*. Állami Műemlékhelyreállítás és Restaurálási Központ (ÁMRK), Budapest 1999. MÉM MDK Tervtár Itsz. 50021.
- Gál Tibor – Gerák Miklós – Fejes Béla – László Csaba: *Doba, Sömlővár, Állagvédelmi munkák II. ütem. Engedélyezési és kivitelezési tervdokumentáció*. ÁMRK, Budapest 1999. MÉM MDK Tervtár Itsz. 37961.

Gál Tibor – Őrsi Károly – László Csaba – Fülöp András: *Somlói vár állagvédelmi és hasznosítási programterve*. ÁMRK, Budapest 2003.

Koppány Tibor: A Közép-Dunántúl reneszánsz építészete. *Ars Hungarica* 12 (1984) 2. 183–232.

Koppány Tibor: A Veszprém megyei Somlyó vára története. *Magyar Műemlékvédelem XIV.* Szerk. Bardoly István. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest 2007. 7–28.

Kubinyi András: A nagybirtok és jobbágysai a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18. Szerk. Töröcsik Zoltán – Uzsoki András. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém 1986. 197–226.

Rainer Pál: Egy spionnak nézett régiségbúvár: Ádám Iván. In: *Aedes jubilat. Tanulmányok a veszprémi székesegyház 1910. évi újraszentelésének tiszteletére*. Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. A Veszprémi egyházmegye múltjából 23. Boldog Gizella Főegyházmegyei Gyűjtemény, Veszprém 2011.

Varga Szabolcs: A devecseri Choronok. *Fons VIII.* (2001) 3. 259–310.

Anjou-kori okmánytár V. Szerk. Nagy Imre. MTA Történelmi Bizottsága, Budapest 1887.

Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890. Összeáll. Váliné Pogány Jolán. Szerk. Haris Andrea – Bardoly István. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest 2000.

JEGYZETEK

- Galambos István – Koppány Tibor – Csoma Zsigmond: *Somló-hegy, Tájvédelmi Körzet*. Tájak, korok, múzeumok kiskönyvtára 497. TKM Egyesület, Budapest 1994. 1.
- Alföldy Gábor: *A Doba–somlói Erdődy-kastélypark*. Forster Központ, Budapest 2015. 40. kép, 27.
- Darnay-Dornay Béla – Zákonyi Ferenc: *Somló útikalauz*. Veszprém Megye Tanácsának Idegenforgalmi Hivatala, Budapest 1964. 48–54.
- Veszprémi Érseki Könyvtár K 7275. 419–420.
- Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890*. Összeáll. Váliné Pogány Jolán. Szerk. Haris Andrea – Bardoly István. Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest 2000. 94. Doba, Somlólóvár 47.1–4.
- Ádám Iván rajza ugyanakkor a felsővár „zárterekélyétől” északi irányban még magasán álló falakat jelöl, vö. még Rainer Pál: Egy spionnak nézett régiségbúvár: Ádám Iván. In: *Aedes jubilat. Tanulmányok a veszprémi székesegyház 1910. évi újraszentelésének tiszteletére*. Szerk. Karlinszky Balázs – Varga Tibor László. A Veszprémi egyházmegye múltjából 23. Boldog Gizella Főegyházmegyei Gyűjtemény, Veszprém 2011. 57. kép
- Ferenczy Károly – Kozák Károly: *Doba, Somlólóvár. Allagbiztosítási terv*. Országos Műemléki Fel-

ügyelőség, Budapest 1961. Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK), Tervtár Itsz. 8750.

- Gál Tibor – Gerák Miklós – Fejes Béla – László Csaba: *Doba, Somlólóvár. Állagvédelmi engedélyezési és kiviteli tervdokumentáció*. Állami Műemlékhelyreállítás és Restaurálási Központ (ÁMRK), Budapest 1999. MÉM MDK Tervtár Itsz. 50021.; Gál Tibor – Gerák Miklós – Fejes Béla – László Csaba: *Doba, Somlólóvár; Állagvédelmi munkák II. ütem. Engedélyezési és kivitelezési tervdokumentáció*. ÁMRK, Budapest 1999. MÉM MDK Tervtár Itsz. 37961.; László Csaba – Gál Tibor – Gerák Miklós – Vándor András – Graffjody Zsuzsa: *Doba, Somlólóvár; Régészeti és építészeti dokumentáció*. ÁMRK, Budapest 2000. MÉM MDK Tervtár Itsz. 50020.; Gál Tibor – Őrsi Károly – László Csaba – Fülöp András: *Somlói vár állagvédelmi és hasznosítási programterve*. ÁMRK, Budapest 2003.
- Bukits Zoltán: *Statikai szakvélemény. Somló vár állagvédelmi felülvizsgálata*. Pannon Archikon Kft., Budapest 2004.
- Gál Tibor: *Doba, Somlólóvár, délkeleti fal statikai megerősítése, III. ütem*. 2006.
- Paál József: *Doba, Somlólóvár külső körítőfa állagvédelmi munkái*. 2011.
- MÉM MDK Tervtár Itsz. 1101, 1844, 39363, 40034, 48770, 48771, 48772, 48873.
- A Somló-vár allagmegóvása. Építető: Magyar Nemzeti Vagyongazdálkodó Zrt.; generál tervezés: GLG Mérnökiroda Kft.; felelős építész tervező: Máté Zsuzsanna (NÖF Nonprofit Kft.); építész tervező: Gerák Miklós; épületkutatás Fülöp András (MÉM-MDK); régész: Pátkai Ádám és munkatársai (veszprémi Laczkó Dezső Múzeum); tartószerkezetek: dr. Vándor András; építési kivitelezés: DAT Építők Kft., projektvezető: Strasszner Anett; műemlék-felügyelő: Hoffmann László.
- A Somló-vár turisztikai célú fejlesztése” című projekt, Építető: NÖF Nonprofit Kft.; generál tervezés: GLG Kft.; felelős építész tervező: Máté Zsuzsanna, építész tervező: Gerák Miklós, Lénárd Márton; épületkutatás Fülöp András (MÉM-MDK); régész: Sebestyén Noémi és munkatársai (veszprémi Laczkó Dezső Múzeum); tartószerkezetek: dr. Vándor András; villamosság: Turi Ádám (HUN-TERV KFT); tájépítész: Szabadics Anita, Németh Zita, Baranyai Emese (NÖF Nonprofit Kft.); turisztikai koncepció: Mészáros Georgina (NÖF Nonprofit Kft.); projektmenedzsment (NÖF Nonprofit Kft.), projektmenedzser: Kincses Zoltán; műszaki ellenőr: Híz Hubert; építési kivitelezés: DAT Építők Kft., projektvezető: Strasszner Anett, felelős műszaki vezető: Jakab Barnabás (FN Group Kft.); műemlék-felügyelő: Hoffmann László; restaurátori munkák: Rákos Péter; kiállítás összeállítása: Fülöp András, Máté Zsuzsanna, kiállítás grafikai tervezése: Schaff Ivett (Pazirik Kft.), audio-guide: Varga Szabolcs (Pazirik Kft.).

23. kép Látkép a várhegyről.

Fotó: Grynaeus András

15. Fülöp András: Somló vára az első ásatások tükrében. In: „*Gondolják, látják az várnak nagy voltát...*” *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk. Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa. Castrum Bene Egyesület–Historiaantik Könyvesház Kiadó, Budapest 2006. 119–128. 120.
16. *Anjou-kori okmánytár V*. Szerk. Nagy Imre. MTA Történelmi Bizottsága, Budapest 1887. 632.; Koppány Tibor: A Veszprém megyei Somlyó vára története. *Magyar Műemlékvédelem XIV*. Szerk. Bardoly István. Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest 2007. 7–28. 12–13.; Fülöp András – Horváth Richárd: Somló vára. A történeti források és az alsó várban folytatott régészeti kutatások eredményei. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 26. Szerk. Rainer Pál. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém 2011. 43–59. 43.
17. Engel Pál: *A királyi hatalom és az arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest 1977. 151.
18. Fülöp–Horváth 2010, 2. ábra.
19. Fülöp 2006, 4–5. ábra, 122.; Fülöp–Horváth 2010, 6. ábra.
20. Fülöp 2006, 7. ábra, 123.; Koppány 2007, 14. kép.
21. Koppány 2007, 12. kép.
22. Kubinyi András: A nagybirtok és jobbágysági a középkor végén az 1478-as Garai-Szécsi birtokfelosztás alapján. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 18. Szerk. Töröcsik Zoltán – Uzsoki András. Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, Veszprém 1986. 197–226.; Fülöp–Horváth 2010, 11. jegyzet.
23. Fülöp–Horváth 2010, 44–45.
24. Fülöp–Horváth 2010, 7. ábra
25. Koppány Tibor: A Közép-Dunántúl reneszánsz építésze. *Ars Hungarica* 12 (1984) 2. 183–232. 197.
26. Fülöp András: Ásatások Somló várában. Kutatási helyzetkép. *Műemlékvédelem* 51 (2007) 1. 23–27. 27.
27. Varga Szabolcs: A devecseri Choronok. *Fons VIII*. (2001) 3. 259–310., 267.; vö. még Fülöp 2006, 125–126. is.
28. Fülöp–Horváth 2010, 10. ábra.
29. Varga 2001, 281., 294.
30. Koppány 2007, 21–22.; Fülöp–Horváth 2010, 34. jegyzet.

A SÜMEG VÁR ÉPÍTÉS-, ÁTÉPÍTÉS-, PUSZTULÁS- ÉS HELYREÁLLÍTÁS TÖRTÉNETE ÉS A NEMZETI VÁRPROGRAM KERETÉBEN MEGVALÓSÍTOTT REKONSTRUKCIÓS HELYREÁLLÍTÁSA

Koppány András

Régész, műemléki szakértő, falkutató. 1996 óta műemlék épületek és környezetük helyszíni kutatását és háttérkutatását végzi jogosult szakértőként. Szakterülete a műemlékvédelem, műemlék épületek és környezetük történeti, művelődéstörténeti építés- építészettörténeti, régészeti kutatása; falkutatások és régészeti feltárások irányítása. E tudományos tevékenysége kiterjed Magyarország középkori és 16–19. századi építészeti, anyagi és szellemi kultúrájára.

E-mail: koppany.andras@mma-mem.hu

Albert János Attila

Építész, legutóbbi műemlékekkel kapcsolatos munkái: 2013-2014 között a szászvári vár műemléki rekonstrukciós helyreállítása (munkatársak: Mersits Ildikó és Dr. Szabó Éva), 2017-2018-ban a sümegi vár keleti szárny és várfalak műemléki rekonstrukciós helyreállítása, 2019-ben a cseszneki vár alsó és felső vár műemléki helyreállítása (Partiné Samu Viktóriával), 2020-ban a gödöllői királyi kastély kerítés helyreállítása.

E-mail: janos.albert@gmail.com

THE HISTORY OF THE CONSTRUCTION, REBUILDING, DESTRUCTION AND RESTORATION OF SÜMEG CASTLE AND ITS RECONSTRUCTION AND RESTORATION CARRIED OUT WITHIN THE FRAMEWORK OF THE NATIONAL CASTLE PROGRAM

On the eastern side of the protruding rock boulder of the Sümeg Castle hill, the fortification was built in the second half of the 13th century, consisting only of a tower and a palace wing at that time. The castle, owned by the bishopric of Veszprém, was further developed during the 15th century, at which time a long process began, at the end of which the complex acquired its layout still known today. As a result of the Turkish conquest, Sümeg became a border castle, and after the occupation of Veszprém by the Turks, the episcopal seat was also moved here. At the beginning of the 17th century, it was occupied by István Bocskai's armies, but the castle soon returned to the possession of the bishopric and remained in bishop's hands until the end of the Turkish era. When it was necessary, the castle buildings were renovated and rebuilt again and again. At the end of the 17th century, an imperial guard was placed in the castle, which became more and more dilapidated and damaged during the war. Then during Rákóczi's War of Independence, the fortification functioned as a local center and barracks of the Kuruc army.

The history of the castle's destruction began in the 1730s and lasted almost 220 years until 1954, followed by a period of restorations in the last seventy years. The article describes the main milestones of this era, the archaeological research results of the 1960s, the related architectural restoration, and the interventions of the 2000s. Also, it explains in detail the elements and main programmatic objectives of the development implemented in the framework of the National Castle Program launched in 2016.

The development of the castle between 2018-2022 was based on the available historical knowledge, the built reality of previous restorations, the state of the castle's masonry and built details, and the architectural concept prepared for the entire area of the castle on basis of the utilization and operation ideas. As the first phase of this, the reconstruction of the row of buildings and ramparts bordering the castle courtyard from the east, as well as the preservation of the condition of the entire outer castle wall plane, which was in a very poor condition in some places, was carried out within the framework of the National Castle Program. The intention of the architects was to depict the former spatial walls of the castle courtyard, and to present the castle's most complete period, i.e. its state at the end of the 17th

century. With the reconstruction of the building mass of the eastern wing, which had a ground-floor mass at the time of planning, this era of the castle has become presentable to the visitor, and high-quality, modern exhibition spaces were created by building the upper floors, where an exhibition showing the construction history of the castle is housed.

ÉPÍTÉS ÉS ÁTÉPÍTÉSTÖRTÉNET

A sümegi vár története a 13. század második felében kezdődött, amikor a várhegy kiugró sziklatömbjére, annak is keleti felén toronyból és palotaszárnyból álló várat építettek. A vár a veszprémi püspökség birtokában volt egész használati ideje alatt. Az okleveles említések a 14. század elejétől kezdik egyre többször említeni a várat és az alatta fekvő települést. Mindenkorai várnagyai egyben a vár tágabb környezetében fekvő püspöki birtokok birtokigazgatói is voltak. A 15. század trónharcaiban, az 1439-ben elhunyt *Habsburg Albert király* utódlása körüli konfliktus során érte eddigi ismereteink alapján először ostrom a várat, amely azonban továbbra is maradt a püspökség birtokában. A 15. század folyamán, talán éppen a viharos idők elmúltával épült ki a teljes várhegyet övező fal, a kaputorony, a palotaszárny és kezdődött el az a hosszú folyamat, amelynek végén a vár épületegyüttese elnyerte ma is ismert elrendezését. A vár szerepe és fontossága alapvetően megváltozott a török hódítás következtében, végvárak vált és Veszprém török általi elfoglalását követően pedig püspöki székhellyé. A városban ettől kezdve állandó és növekvő számú katonaság állomásozott. Az épületek egy része püspöki lakóreszként is szolgált, más részek pedig a katonaság igényeit szolgálták ki. A várat övező védműveket átépítették hiszen a tűzfegyverek – ágyuk és szakállaspuskák – ezt megkövetelték. A külső várfalak mögé földtöltés került, ágyú lövelléseket építettek. E munkálatok, egy a kutatások során talált, latin nyelvű és datált felirat alapján *Kövessey András* püspök nevéhez köthetők 1554-ből. Ismert egy 1572-ben készült *Giulio Turco* olasz hadmérnök által készített rajz és alaprajz a várról (1-2. kép), amely eddigi ismereteink alapján hiteles ábrázolásnak tekinthető.¹

A 17. század elején *Bocskai István* seregei elfoglalják a várat, ami azonban hamar visszakerült a püspökség birtokába. A vár a török kor végéig püspöki kézen maradt, épületeit, ha kellett újból és újból renoválták, átépítették az aktuális igények szerint. 1664-ben a visszavonuló török sereg sikertelenül ostromolta. A 17. század végén

császári őrség került az egyre inkább lelakott és a háborús események során sérült várba. A Rákóczi szabadságharc alatt komoly szerepet töltött be az erődítés a kuruc hadsereg egyik helyi központjaként és hadtáráként.

PUSZTULÁSTÖRTÉNET

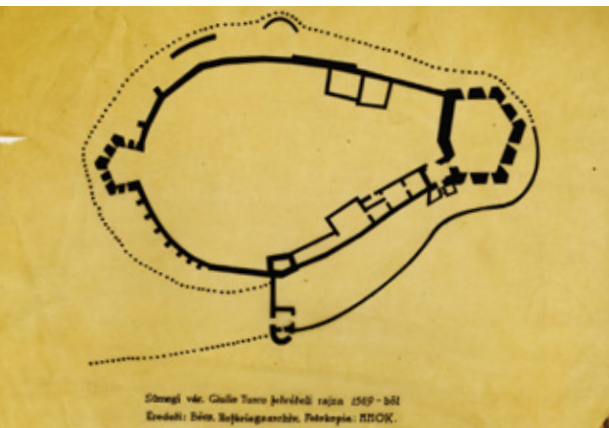
A szatmári béke után a 18. század 20-as éveiben a várat kiürítették, tetőzeteit lebontották és magára hagyták, robbantásnak a nyomát sem a régészeti, sem a falkutatás nem találta. Az ezt követő korszak a vár pusztulástörténete, amely az 1730-as évektől 1954-ig közel 220 évig (!) tartott. Ez idő alatt az épületek falai leomlottak, saját maga törmelékével elfedve a romokat. Tanulságos, hogy még a 19. század végén a 20. század elején is omlottak le jelentős falmaradványok.²

HELYREÁLLÍTÁS-TÖRTÉNET

Az elmúlt hetven év pedig a sümegi vár legújabb kori története, a helyreállítás(ok) korszaka. Ez idő alatt megkezdődő majd kisebb nagyobb kihagyásokkal folytatódó építészettörténeti kutatások és az egymást követő helyreállítások és állagmegóvások egyben látleteleként szolgálnak az ezen időszak műemléki és hasznosítási elképzeléseinek. Modern kori „periódusok” ezek, amelyek egymáshoz való viszonya töredezett, és sokszor pusztán a használhatóság, a turisztikai célok megvalósítása érdekében tett építések és bontások.

A vár épületegyüttesének az évtizedek folyamán újból és újból romló, sérülő állapota, az eredeti középkori falak és a későbbi helyreállítások és épített modern kiegészítések, rekonstrukciók folyamatos pusztulása, roncsolódása újból és újból szükségessé tette a vár épületegyüttesének állagmegóvását.

Ugyanakkor a műemlékekkel szemben támasztott követelmények, a turisztikai hasznosítás szándékai, változásai egyaránt igénylik a funkciókkal való bővítést. Ezért is került sor végül az elmúlt években a Nemzeti Kastély és Várprogram keretében a kutatásra, a koncepcióalkotásra, egy állagmegóvást, helyreállítást és kiegészítést tartalmazó terv készítésére majd a kivitelezés elvégzésére.

1. kép Giulio Turco olasz hadmérnök által készített alaprajz a várról. Másolat, MÉM MDK tervtárának gyűjteményében található ltsz. 57.288N.

Az egész felvázolt közel hetvenéves folyamat egy, a várhegy alatti városrész házait is elérő omlás nyomán 1954-ben kezdődött. Először állagmegóvónak nevezhető munka az akkor még feltáratlan rom területén, majd 1956-ban megindulhatott a vár első részletesebb építészeti felmérésére, s végül 1957-ben a vár kutatása és helyreállítása, mintegy egymásra épülő hosszú folyamatként. A feltárás majd azt követő állagmegóvás, helyreállítás és rekonstrukció egymást követő fázisai 1965-ig tartottak, amikor az Országos Műemlékvédelmi Felügyelőség akkori

2. kép Giulio Turco olasz hadmérnök által készített rajz a várról. Másolat, MÉM MDK ltsz. 57.288N.

vezetése a munkafolyamatot leállította, jöllehet sem a vár teljes régészeti feltárása, sem a helyreállítási munka nem fejeződött be. A vár kutatását *Kozák Károly* régész irányította, vezető tervező *Koppány Tibor* építész mérnök volt, mindketten az akkori OMF munkatársai voltak.

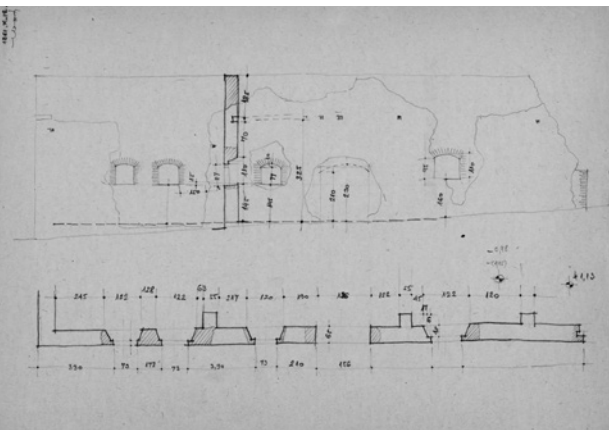
Az akkor elvégzett kutatói munka során a vár teljes épületegyüttese minden épületével, építményével együtt döntő többségben felszínre került.³ A helyreállítási munkák eredményeképpen

3. kép A keleti szárny emeleti járásintje 2016-ban. Fotó: Albert János

4. kép A keleti szárny 2016-ban a fejlesztést megelőzően. Fotó: Albert János

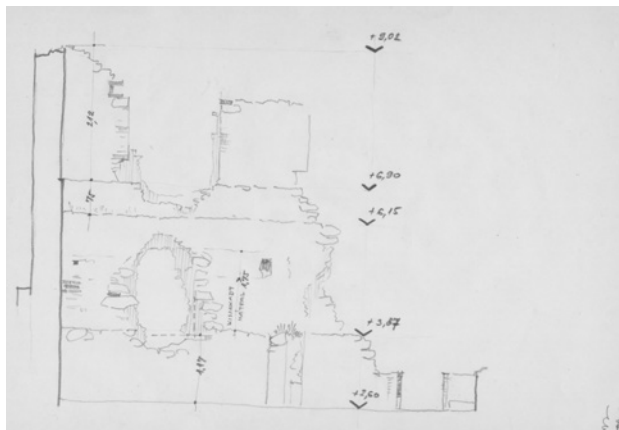
5. kép Koppány Tibor manuáléja az egykori istálló faláról. dr. Koppány Tibor hagyatéka, feldolgozás alatt

egy átgondolt koncepció alapján a vár egésze, valamint az egyes épületrészek igen jelentős és karakteres kiegészítést kaptak.⁴ A vár ekkor nyerte el a megjelenését hosszú évekre meghatározó, sokak által ismert formáját. Néhány épületre új tető (védőtető) került, így a vár öregtornyára és az egykori várkapolna épületszárnyára a belső várban, az ún. Kövessy-bástyára a vár északkeleti csúcsán és a külső kaputoronyra a vár déli oldalán. Az udvart övező egyes épületekben, ahol azt az előkerült maradványok (konyha, tűzelőberendezések) indokolták a fennálló falazatok közé épültek faszerkezetű védőtetők.

Ezt követően a várban évtizedekig – egészen az 1980-as évekig – nem történt állagmegóvás vagy helyreállítás, az épületegyüttes magára maradt.

A folyamatosan romló állapot került ezt követően újabb és újabb kiegészítésre, amelyet egyrészt az időjárás által okozott sérülések kijavítása, másrészt a megújuló üzemeltetés igényei indokoltak. Ezek a Papp Imre várkapitány által végeztetett munkák egyrészt elősegítették a vár turisztikai fejlesztését, másrészt megóvták a vár épületegyüttesét az erőteljesebb pusztulástól.

2010-től kezdődően volt lehetőség komolyabb beavatkozásra a vár területén, egyrészt a leromlott állapotú addigi helyreállítások újabb javítására, átépítésére, falszigetelési munkákra; másrészt új védőtetők, kiegészítések kialakítására. Mindez legkarakteresebben a palotaszárny

6. kép Koppány Tibor manuáléja, a sütőház nyugati falának belső nézete. dr. Koppány Tibor hagyatéka, feldolgozás alatt

földszintjén jelent meg, ahol megújuló falazatok és belső terek felépítésére került sor. Új kiállítási koncepció is készült, amely az egész épület-együttes területén egységes grafikai formában mutatta be a vár történetét és egyes részeit.⁵

Lefedésre került síkfödémrel a várudvart északról határoló épületszárny jelentős része, éppen úgy, mint az egykori palotaszárny földszintjének egykori pincéi és az azok előterében húzódó lakó és kiszolgáló helyiségek. Tető került a belső kaputoronyra, gyilokjáró imitáció épült a palotaszárny vége és az úgynevezett Rendeki torony közé. A vár épületegyütteséhez tartozó épületgépészet azonban nem újult meg, hanem megmaradt a '60-as évek állapotában.

A 2010-es évekre így létrejött egy modern helyreállítási állapot, amely összességében a '60-as évek helyreállítására alapul, miközben annak az egész várra kiterjedő egységes koncepcióját különböző okok miatt nem tudta követni.

NEMZETI KASTÉLY- ÉS VÁRPROGRAM KERETÉBEN MEGVALÓSÍTOTT FEJLESZTÉS

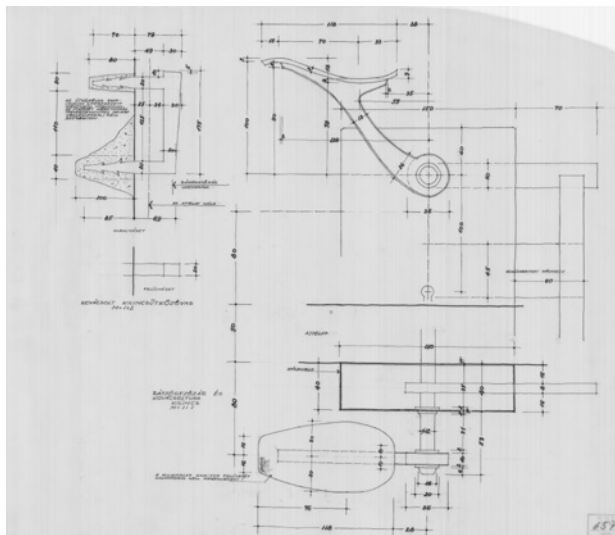
A 2016-ban elindult Nemzeti Kastély- és Várprogram (továbbiakban: NKVP), amelynek fejlesztett helyszínei közé az 1773/2016. Kormányhatározat alapján a sümegi vár is bekerült, így a Gazdaságfejlesztési és Innovációs Operatív program által biztosított forrásból a műemlék újabb helyreállítására kerülhetett sor. A progra-

mot a NÖF Nemzeti Örökségvédelmi Fejlesztési Nonprofit Kft., a vár vagyongazdálkodója valósította meg. „A sümegi vár turisztikai fejlesztése” című projekthez⁶ NOF Nonprofit Kft. a várról rendelkezésre álló ismeretek, valamint a pályázati köztétességek figyelembe vételével összeállította a fejlesztés tervezési programját, amely igyekezett a rendelkezésre álló források ismeretében behatárolni a beavatkozási zónákat és az elhelyezendő funkciókat.

A tervezési koncepciót *Albert János* építész és *Buzás Gergely* régész gondolták tovább. A rendelkezésre álló kutatási anyagok alapján pontosították a vár periodizációs alaprajzait, elkészítették azok modelljeit. Javasataikat a teljes várra kidolgozták, és a megvalósíthatóság érdekében ütemekre bontották. A terv komplexen kezelte a várat, mint műemléket, mint megóvandó épületet, figyelembe vette és kezelni igyekezett folyamatosan romló és rossz állapotú falait, beázó födémeit és a teljes várra kiterjedően javaslatot tett a kiállítási koncepcióra is.

Mindez szükséges is volt, hiszen miközben – ahogy azt fentebb leírtuk – újabb és újabb építési rétegek kerültek a már korábban helyreállított falrészekre is, volt olyan falszakasz, amelyhez nem nyúltak 1965 óta. Problémát okozott az is, hogy a 2010-es évek kivitelezési munkálatai során kialakított egyes részletek igen hamar leamortizálódtak, használhatatlanná és életveszélyessé váltak.

Az NKVP keretében készült új építészeti koncepció és a tervek készítéséhez szükséges volt, hogy elkészüljön a vár egészére kiterjedő Építéstörténeti Tudományos Dokumentáció értékleltárral és egy azt követő „falkutatás” a 68/2018-as Kormányrendeletben foglaltak szerint.⁷ E tudományos háttéranyag alapján az a két igen részletes összefoglaló adta, amelyet a korábbi tervező, Koppány Tibor készített, és amely egyrészt összefoglalta a vár történetét, másrészt részletesen leírta az ’57-’65 között zajlott kutatás és helyreállítás menetét és elvégzett munkáit.⁸ Ezt felhasználva készítettük el a vár értékleltárát, helyiségről helyiségre megpróbálva megkülönböztetni az in situ középkori részleteket a helyreállítások periódusaitól, amelyek részben elfedik a középkori falmaradványokat. A mára romossá vált egykori épületek térelosztásának megismerését, az értékleltárba vett helyiségek egykori funkciójának meghatározását az eredeti részleteken túl nagyban segítették azok a késő középkori inventáriumok, amelyek a 16. századtól kezdve rendelkezésünkre állnak.⁹

7. kép Koppány Tibor részletterve, Sümeg vár, Darabontsoba ajtajának lakatosmunkái. OMF, Magyar Építészeti Múzeum és Műemlékvédelmi Dokumentációs Központ (MÉM MDK) Irtsz. 6577-20080410-0001. Emléke előtt tisztelve a kilincsek a sütőház és a konyha ajtajához ez alapján készültek

A tervezési munka keretében elkészült a vár teljes elméleti rekonstrukciója is, amely felvázolta a jelenleg látható épületek, épületrészek viszonyait, kapcsolatait, térstruktúráját. Ennek során a tervezési munka első fázisaként igen részletes szkennelés történt a vár területén, és az ennek eredményeként létrejött állomány a konkrét tervezési feladatok hátterén túl kutatói megfigyelésekre is lehetőséget adott, hiszen a vár teljes falazott struktúráját olyan helyeken is elmentshettük, ami a valóságban lehetetlen. E metszetek segítettek értelmezni a falszöveget és az archív ábrázolásokon, fotókon megfigyelhető jelenségeket az egyes „zsúfolt” egymásra és egymásba épült részleteknél.

A történeti ismereteink, a korábbi helyreállítások épített valósága, a vár falazatának és épített részleteinek állapota, azok említett felmérése – szkennelése –, a hasznosítási (turisztikai) és üzemeltetési elképzelések együtt adták a vár teljes területére készülő építészeti koncepció alapját.

Ezek határozták meg a konkrét tervezést is, amely egyrészt a várudvart északkeletről határoló épületsor és falszoros rekonstrukcióját, helyreállítását, másrészt a néhány helyen igen rossz ál-

8. kép A 1958-as feltárás és helyreállítás, régész: Kozák Károly, építész/épületkutató: Koppány Tibor, MÉM MDK Fotótár ltsz. 54953. Látható a kötélpálya, amelyen az építőanyagot szállították

lapotú teljes külső várfalsík állagmegóvását kívánta megvalósítani.

A konkrét tervezési koncepció az épület-együttes keleti szárnyának helyreállítására, tömegrekonstrukciójára irányult.

9. kép A vár kivitelezési munkái a hatvanas években. MÉM MDK Fotótár ltsz. 47583. A fotó hasznos előkép volt a konyha boltozatának építésekor is

A keleti épületszárny

Maga a várudvart északkeletről határoló épületsor egyemeletes, több periódusban, a várfallal párhuzamosan épült fel, az épületek hátfala falszorost alkot magával a külső várfallal, a belső várat leválasztó, a kápolnát is magába foglaló épülettől egészen a Kövessy-bástyaig.

A várfal mentén gyilokjáró futott végig, amelynek vonalát két részre osztotta egykor az ún. Csabi torony, amely egy viszonylag kis alapterületű „lépcső torony” volt. A torony kötötte össze a falszorost és a két gyilokjáró szakaszt, amelyek közül a belső vár felé eső szakasz járószintje majd fölemelnyivel magasabban helyezkedett el a Kövessy-bástya felé esőnél.

Az épületsor a belsővár felé egy kovácsműhellyel kezdődik, amelynek kemencéje in situ előkerült a régészeti feltárás során¹⁰, egybeépítve a műhellyel tovább nyugat felé egy kétszintes kéttengelyes ház állt, amelynek földszintjén a ma is látható hatalmas kenyérsütő kemencével ellátott pékműhely és egy hozzátartozó szoba helyezkedett el. Az emeleten nagyméretű lakóhelyiség lehetett két nagyméretű faragott kőszekeretes ablakkal a várudvar felé. A sütőházhoz azzal egybeépített, egy építési periódushoz tartozó konyhaépület csatlakozott, amelynek emeletén szintén szobák helyezkedtek el. A földszintjén volt a

vár nagyméretű konyhája, két ajtóval az udvar felé. Ez az épületrész a 16. században már állt. Ehhez toldották hozzá a 17. században azt a hosszú, egészen a Kövessy-bástyaig tartó épületet, amelynek földszintjén a konyha felé további sütőkemencéket is tartalmazó szobák (kamrák) találhatók, tovább pedig egy nagy belméretű istálló. Az emelet kaszányaként szolgált. Az emelti rész megközelítését a várudvar felől egy a konyharész oldalában induló lépcső jelzi, amelyhez faszerkezetes a homlokzati sík elé kiugró közlekedő tartozott. A tetőzetre az ásatások során feltárt zsidó és tetőcserép maradványok utaltak. Említésre érdemes, hogy az egész épületegyüttes hétköznapi voltára jól utal, hogy a környezetében végzett régészeti feltárások leletanyaga igen nagy mennyiségben használati kerámia és állatsont volt.

A VÁR REKONSTRUKCIÓS HELYREÁLLÍTÁSA – 2018

Koncepció

A Nemzeti Kastély és Várprogram keretében nyílt lehetőség arra, – hogy az eddigiektől eltérően – a teljes várra készítsünk egy kutatással és elméleti rekonstrukcióval alátámasztott építészeti helyreállítási, és kiállítási koncepciót, majd ennek első üteméhez az engedélyezési és kiviteli tervek. A program a helyszínt kutató régészek, művészettör-

ténészek, és a NÖF Nonprofit Kft. részéről kijelölt belső építész szakértők, és menedzserekkel folytatott egyeztetések során véglegesedett.¹¹

Az inventáriumok, feltárási dokumentációk és egyéb kutatási anyagok feldolgozása után a rendelkezésre álló információkat összevetettük a vár akkori állapotával. Vizsgáltuk a műszaki állapotot, átépítettséget, a működő kiállításokat azok kialakítása és a bemutatott tartalom szempontjából.

A projekt indulásakor az alábbi Koppány András idézet írta le legjobban a helyzetet:

„A vár jelen állapotában többszörösen helyreállított épületegyüttes, ahol az egymást követő történelmi periódusok in situ falazataira rá és mellé épültek a helyreállítások...”¹²

A vár nagyon vegyes képet mutatott, a különböző koncepciók mentén végzett helyreállítások a látogatók számára nehezen érthetővé tették az épületegyüttest (3-4. kép).

Kiállítótereket ott alakítottak ki, ahol arra helyet találtak. Példaként említeném az öregtoronyt, amelyet az inventáriumok „szalonnás ház” elnevezéssel említenek, de ott soha nem volt püspöki étkező és háló enteriőr rekonstrukciók kaptak helyet (5-7. kép).

Munkánk során kiindulási alpnak tekintettük a Kozák Károly és Koppány Tibor készítette felmérési- és fotódokumentációt, elsősorban az ebben rögzített állapotból nyerhető adatokra támaszkodtunk (8-9. kép).

10. kép Az épület tervezett homlokzata, az eredeti falazatok és a kiegészítések jól látható és értelmezhető elkülönítésével. Látványterv: Albert János

11. kép A keleti szárny megvalósult rekonstrukciója, 2023. Fotó: Pazirik Kft. – Gál Tamás

Ahol lehetőség volt rá, bemutattuk az eredeti, 1950 után megtalált falakat, tereket, épülettömegeket. Ahol nem volt teljességgel bizonyítható egy-egy szerkezet, tér, épület megléte és állapota, ott a visszaépítést kerültük. Korok ütközése esetén a 17. század végi állapotot tekintettük megvalósítandónak.

A keleti szárny tömegrekonstrukciója

A helyreállítás végső célja a váruddvar térfalainak helyreállítása, a vár legteljesebbnek tekinthető, 17. század végi időszaknak bemutatása volt. A tervezés időpontjában földszintes keleti szárny épülettömegének megépítésével a látogató számára bemutatathatóvá vált a vár ezen korszaka. Az emelet megépítésével pedig jó minőségű, modern kiállító tereket nyertünk.

Lényeges szempont volt, hogy a korábbi helyreállítások során a félreértelmezett, vagy kényszerűségből kialakított – a történelmi tényekkel nem egybevágó – átalakításokat jelenlegi tudásunknak megfelelően módosítsuk.

Koncepcionális kérdés volt, hogy a látogató információt kapjon arról, melyek az eredeti fal-

romok, és mi a kiegészítés. Ennek érdekében az eredeti romfal kontúrt a homlokzaton és a belső terekben is szeretnénk volna megjeleníteni. A köféléletek és a kisméretű téglák kiegészítései habarcsmeszelést kaptak volna, így az egységes tömegen csak az eltérő textúrával jeleztük volna azt, mely falrészek eredetiek és melyek kiegészítések. Végül a kivitelezés technikai nehézségek miatt más megoldást kellett keresnünk, és a felületek vakolása mellett döntöttünk¹³ (10-11. kép).

A vár építészeti koncepciója

A várat négy egységre bontottuk:

- a) Öregtorony, kápolna és környezete,
- b) Palota a kaputoronnyal,
- c) keleti épületegyüttes,
- d) északi és északkeleti várfalszoros és épületek.

A koncepció javaslatot tett az egyes egységek helyreállítására, hasznosítására. Egyensúlyt teremtett a látogatókat kiszolgáló funkciók elhelyezése és az épület kiemelt tereinek értékei között (például vizesblokk áthelyezése a püspöki

12. kép Drón fotó a keleti szárnyról. Fotó: Pazirik Kft. – Gál Tamás

szárny alól). Javaslatot adtunk a még szükséges feltárások helyére, és lefektettük – az elméleti rekonstrukciók alapján – a vár esetleges további egységeinek helyreállítási programját.

Keleti épületegyüttes

A keleti szárny épületei a feljegyzések alapján kétszintesek voltak. Az egykori emeleti kaszárnya-szintre, a sütőház és történelmi konyha feletti szintekre az épületmaradványokból és inventáriumokból lehetett következtetni.¹⁴ A földszinti falakat az 50-es években egészítették ki.

Az egykori kaszárnya-szint alatti helyiségeket bordás vasbeton lemez födémmel, a sütőházat dongaboltozattal fedték le, melyeken terasz-tetőt alakítottak ki.¹⁵

A történelmi konyha fölé fatartószerkezetű félnyereg tető épült. Az egykori istálló falai között kávézó és várshop üzemelt, amihez csatlakozóan egy konyha is kiépült.

Feladatunknak tekintettük, hogy a keleti szárny belső udvari épületsorának tömegrekonstrukciójával bemutassuk a korabeli kétszintes

épülettömegeket. Koncepcionális okokból elbontottuk a történelmi konyha fölött megépült félnyereg tetőt. Ezt követően az emeleti szint megépítésével a már korábban említett új kiállítótereket alakítottunk ki.

Az épület elvi tetőformája konty nélküli oromfalas nyeregtető. A héjazat kiválasztásával jeleztük, hogy az emeletráépítés csak tömegrekonstrukció, modern belső terekkel. A gyilkjárók a főépülettől eltérő anyagú zsindeley fedést kaptak (12. kép).

Az épület földszintje szinte teljesen épen megmaradt. A korabeli kenyérsütő kemence fele még állt, ez alapján rekonstruálhatóak voltak a kiegészítések. A funkciók ismeretében nem volt akadálya történelmi enteriőrök kialakításának (13-14. kép).

Rekonstruálandónak tekintettük az udvar-színti sütőház belső terét, kemencéjét, és kéményének visszaépítésével az egykori funkció működőképes visszaállítását terveztük. A kivitelezés közben sajnálatos módon a kemence végül megsemmisült, a kéményeket nem sikerült használható módon kivitelezni.¹⁶

13. kép A várkonyha már a kiállítási installációval berendezve. Fotó: Pazirik Kft. – Gál Tamás

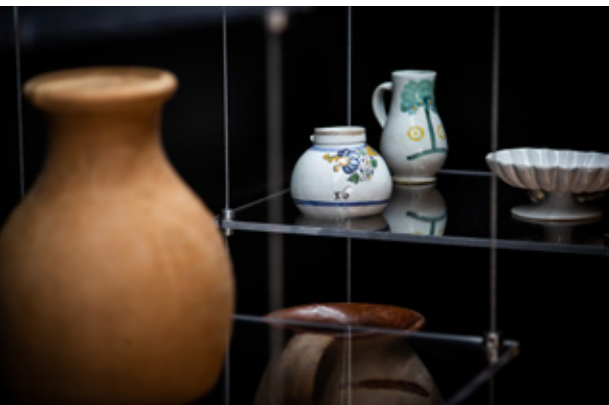
14. kép Lovászfű szobája, részlet a kiállításból. Fotó: Pazirik Kft. – Gál Tamás

15. kép A vár építéstörténetét bemutató emeleti kiállítótér. Fotó: Pazirik Kft. – Gál Tamás

16. kép Az 1900-as évek időszakát ismertető helység. Fotó: Pazirik Kft. – Gál Tamás

17. kép Részlet a tárlatból. Fotó: Pazirik Kft. – Gál Tamás

Az emeleten az enteriőr rekonstrukciót elvettük. A korabeli tábori ágyak bemutatása helyett modern kiállító teret alakítottunk ki. A térszerkeztúra követi az épület eredeti alaprajzát.

Határozott elképzelésünk volt arról, hogy az emeleti modern kiállító teret nem hagyományos módon, falak előtt lógatott tablókval képzeljük el. A falakat nem a kiállítás körítő szerkezeteként, hanem annak szerves részeként kezeltük. Erre tökéletes megoldást jelentett az IFresco technológia, amivel a falakat infografikákkal és egyéb grafikai elemekkel láthattuk el. A fal mélykék színe lehetővé tette, hogy a fényt, mint tekintet irányító, kiemelő hatást használjuk. A vilá-

gos padozat és az azonos anyagú ajtónyílás keretek ebben a környezetben biztonságot adnak a közlekedő látogatóknak, és kijelölik az áthaladás irányát (15-20. kép).

Komoly kihívás volt ebbe az enteriőrbe beilleszteni az ablakokat. A homlokzaton szükség volt az ott megjelenő modern formájú keskeny nyílásokra, azonban a belső terekben átlátszósággal lerombolták volna az általunk elképzelt hatást. Értelmszerűen nem burkolhattuk el a nyílásokat, az esetleges javítások és takaríthatóság miatt. Megoldásként feketére festett üvegeket terveztünk, amelyek a kivitelezés során feketé kissé átlátszó fóliákká változtak.

Csabi torony bemutatása

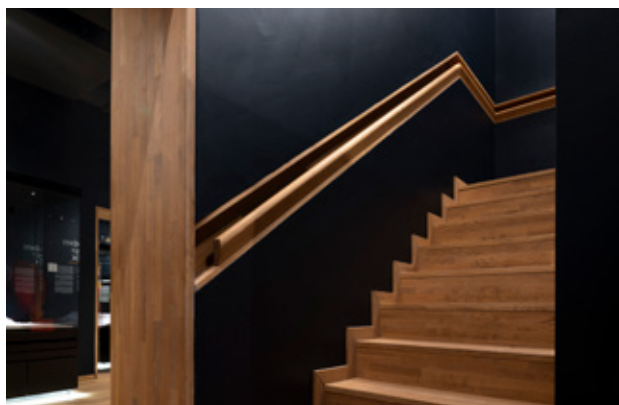
A „Csabi torony” látványa meghatározó a vár keleti látképében, funkciója: őrtorony (figyelő). Az építmény a külső várfalra épült rá. A várfalon látható gerendafészekből kikövetkeztethető volt, hogy a csatlakozó gyilokjárók különböző szinteken kapcsolódtak a toronyhoz. Valószínűsíthető volt, hogy a torony függőleges közlekedési kapcsolatot is biztosított az eltérő magasságú járószintek között. A torony pontos magassága nem volt ismert, visszaállításának módját elméleti modellek, közlekedési útvonalak és a kutatások során azonosított szintmagasságok alapján határoztuk meg (21-24. kép).

Keleti falszoros

A tervezési program szerint kiépítésre kerültek a keleti várfalakon a gyilokjárók. A Csabi toronytól délre lévő szakaszon a falban megtalálható

18. kép Emeleti kiállító térbe felvezető belső lépcső. Fotó: Albert János

19. kép Anyagok és színek jelentősége a kiállításvezetésben. Fotó: Pazirik Kft. – Gál Tamás

20. kép Emeleti kiállítótér a várhegy 16. századi állapotát bemutató makettal. Fotó: Pazirik Kft. – Gál Tamás

lőrészek határozták meg a járószintet, amelynek ismeretében meg lehetett szerkeszteni a szerkezetet. A Csabi toronytól északra lévő szakaszon a falakban megtalált gerendalyukak szintén meghatározták a padozat magasságát (25. kép). Problémát jelentett, hogy ez a magasság a tervezés időpontjában látható terepsíkhöz képest átlagosan 20 cm-el volt feljebb. Az északi várfalszoros járószintjét a rétegszelvényekben megtalált – korban a gyilokjárókhoz köthető – szintre súlylyesztettük (26-27. kép).

Veszélyes állapotú várfalak javítása

A külső várfalak műemléki látvány szempontjából fontos elemek, továbbá a fejlesztések során megvalósuló épített elemek (tornyok, gyilokjárók) fogadására alkalmassá kellett tenni azokat. Állapotukat az előkészítés fázisában helyszíni szemlével, statikus kíséretében vizsgáltuk. A szemle csak a külső falköpenyre terjedt ki, ezek nagy felületen felújítást igényeltek (28. kép).

Nagy segítségünkre volt itt is a lézer szkennelés felmérés, amelynek a segítségével – a fal síkjára merőlegesen felvett metszetek segítségével – pontosan meg lehetett állapítani a fal károsodásának a mértékét.

A helyenként előforduló régi vakolatmaradványokat festőrestaurátor közreműködésével konzerváltuk.¹⁷

21. kép Csabi torony a várfalszorosokkal.

Fotó: Pazirik Kft. – Gál Tamás

22. kép A Csabi toronyban kialakított kilátóhoz vezető lépcső. Fotó: Albert János

Előre tekintés

A sümegi várban még számos feladat várat magára a komplexebb turisztikai élmény, ezzel építészeti beavatkozások véghezvitelére. Nagyszerű lenne, ha bemutathatóvá válna az északi várfal-szorosban lévő – még feltáratlan – két középkori lakóépület. A palota sorsának rendezését is szükségesnek tartjuk, jelenleg ez, azaz a vár legértékesebb szárnya ad helyet a látogatói vizesbloknak, amelyet az épület boltozott pincéje helyén alakítottak ki. Szerencsétlen megoldás a „halaspult”, ami a püspöki hálósoba közepére került, és a földszinti vizesblokk megvilágítását szolgálja. Nem kevésbé fontos a kápolna és az öregtorony folyamatos beázásának a megszüntetése. A kapu nélküli kaputorony hibáinak javítása is része lehetne egy – koncepcionálisan már végig gondolt – következő ütemnek.

A mostani ütemben megvalósult fejlesztés jelentős mértékben és kiemelkedő igényességgel

23. kép Anyagok és szerkezetek a Csabi toronyban. Fotó: Albert János

nyújt élményorientált és egyszerre tudományos igényességű bemutatást. A keleti szárny elkészültével gazdagabb lett a vár egy modern kiállítóterrel, és több korabeli enteriőrt bemutató helyiséggel. Az épület tömege, a lemélyített északi várfal-szoros, a visszaépített Csabi torony, valamint a várfalrekonstrukciók és a gyilokjárók utalnak a korabeli épületszárny tömegére (29. kép).

SZAKIRODALOM

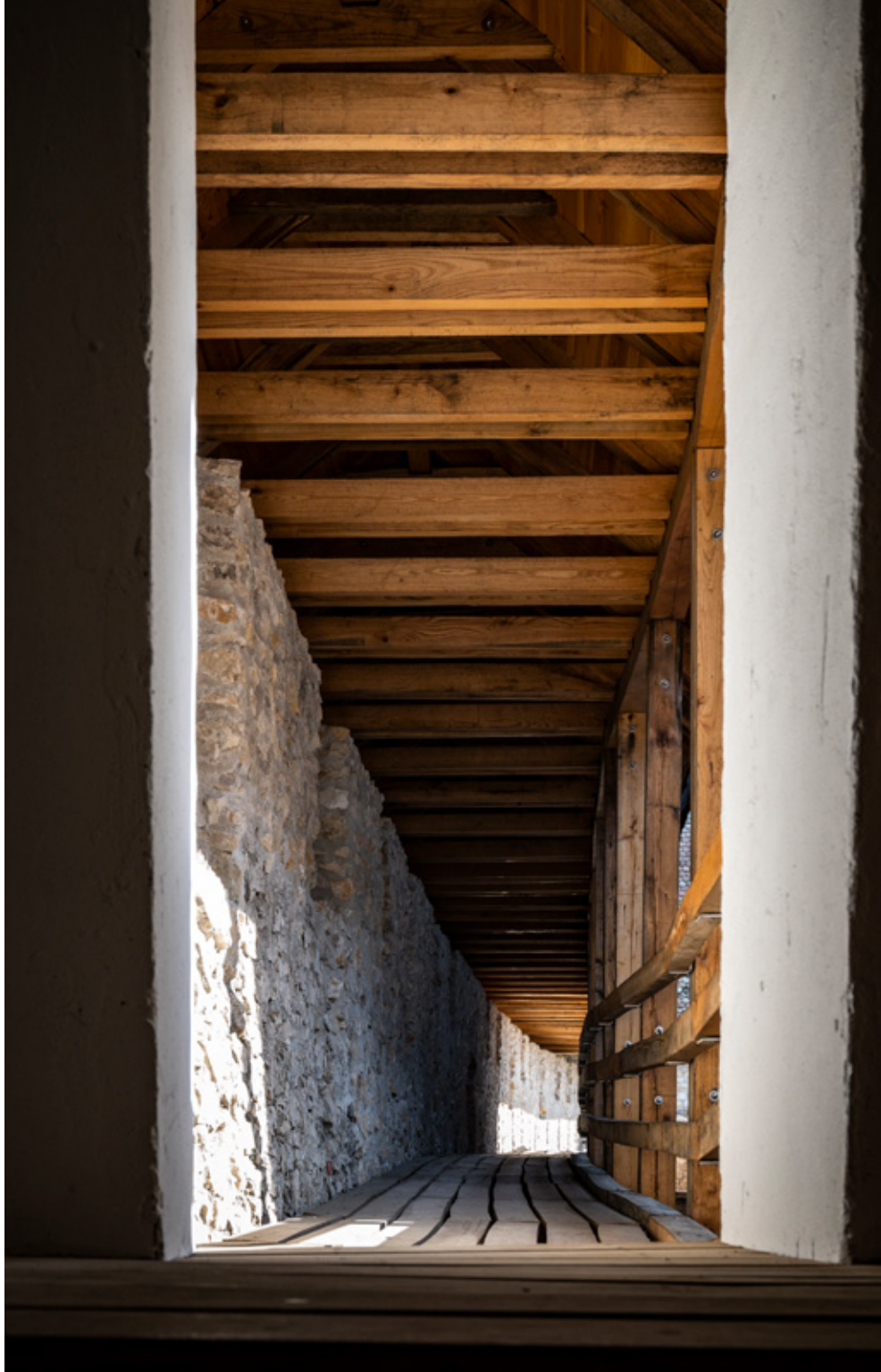
- Koppány András: Helyreállított várromok értékleltár-készítésének sajátosságai és a sümegi vár. In: *Az értékleltár szerepe a műemlékvédelemben*. Szerk. Bardoly István – Haris Andrea. Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete, Budapest 2018. 39-46.
- Koppány Tibor: *Lapidárium Hungaricum 7. Veszprém megye I. A sümegi vár és a devecseri kastély reneszánsz kőfaragványai*. Szerk. Lővei Pál. (Lapidárium Hungaricum. Magyarország építészeti töredé-

26. kép Az északi várfalszoros a helyreállítást követően. Fotó: Albert János

27. kép A várfalszoros a Csabi torony felé. Fotó: Albert János

28. kép A gyilokjáró folyosó. Fotó: Albert János

29. kép A keleti palotaszárny átnézete a helyreállítást követően.

Fotó: Pazirik Kft. – Gál Tamás

- delmi Tervező és Szolgáltató Kft., M. 2009, Sümeg Város Önkormányzata, irattár
6. GINOP-7.1.1-15-2016-00012 azonosítószámú, „A sümegi vár turisztikai fejlesztése” című projekt, Generáltervező/építészeti tervezés: 225D Építész Iroda Kft., felelős építész tervező: Albert János, építész munkatárs: Cseh Balázs; Belsőépítészeti tervezés: Horváth Dezső (Horváth Dezső and Partners); ERD: Hegyi Dóra (Budavári Nonprofit Kft), Megelőző régészeti feltárás: Pátkai Ádám Sándor, Györffy-Villám Zsombor (Lackó Dezső Múzeum); Műemléki épületkutatás: Koppány András (MMA-MÉM MDK); Tartószerkezeti tervezés: Dr Metzinger Ferenc (LM&M Kft.); Épületgépészeti tervezés: Csígyó Balázs; Erős- és gyengeáram: Vass Tibor (ELVÉ2004 Kft.); Tűzvédelem: Lipinka Zsolt; 3D scan: Greypixel Geometrics; Restaurátor (vakolatok): Szentirmai Boglárka (NÖF Nonprofit Kft); Műemlék-felügyelő: Bódis Péter, Hoffmann László (Veszprém Megyei Kormányhivatal Építésügyi és Örökségvédelmi Osztály); Kurátor: Buzás Gergely; Építész szakértő: Ráth Miklósné Tóth Ibolya (NÖF Nonprofit Kft.); Projektmenedzser: Pozsonyi Ákos, dr. Szabó Zoltán (NÖF Nonprofit Kft.), műszaki menedzser: Darabos Kornél (NÖF Nonprofit Kft.), turisztikai menedzser: Princz Diána (NÖF Nonprofit Kft.); Kivitelező: Pesti Építő Zrt. és EB Hungary Invest Kft. Konzorcium, projektvezető: Szalai Gergely, felelős műszaki vezető: Kontor Erika, műszaki ellenőr: Metrőber Kft. / Kató András, Bán Róbert.
 7. Koppány András: *Sümeg, vár: A védett műemléki érték egészére kiterjedő roncsolásos kutatás bejelentése, és annak mellékletei – Építéstörténeti Tudományos Dokumentáció – a 496/2016.(XII.28.) Kormányrendeletben foglaltak (9. és 10. melléklet) alapján.* 2017.; valamint u.ő. *Sümeg, vár. Építéstörténeti Tudományos Dokumentáció és annak mellékletei – a 68/2018. (IV. 9.) Kormányrendeletben foglaltak alapján (az 5. és 12. mellékletben felsoroltak alapján).* 2018.
 8. Az összefoglaló kézirat a 2010-ben meginduló helyreállítás háttér dokumentációjaként készült. Lásd még: Koppány 2009.
 9. Koppány András: Helyreállított várromok értékleltár-készítésének sajátosságai és a sümegi vár. In: *Az értékleltár szerepe a műemlékvédelemben.* Szerk. Bardoly István – Haris Andrea. Régi Épületek Kutatóinak Egyesülete, Budapest 2018. 39-46.
 10. Kozák Károly Ásatási dokumentációi 1957-1963 között a MÉMMDK Tervtárában vannak.
 11. Ráth Miklósné Tóth Ibolya, Szabadics Anita, Vágó Margit
 12. Koppány 2018, 34.
 13. A kivitelezés során a még megmaradt emeleti kőfalakat kivitelező visszabontotta a falak nem megfelelő állékonyságára hivatkozva, így annak kontúrja a látogatók számára elveszték, emellett a kiegészítés falazatainak falazási minősége sem szólt amellelt, hogy a habarcsmeszeléssel ellátott téglafelületet mint textúrát alkalmazzuk, így más megoldást keresve a felületek vakolása mellett döntöttünk. Így is számolni kellett a modern fém eszközök, zsákos anyagok alkalmazásából és a hagyományos vakolási technikákat ismerő szakemberek hiányából adódó nehézségekkel.
 14. Buzás Gergely 2020.07.06-ai szíves adatszolgáltatása alapján.
 15. Sümeg vár rekonstrukció 2009, lásd 6. jegyzet
 16. A kemence bemutatás végül eltért a tervtől, búboskemencét formáz, a kemény kifalazott nyílását fémlemez takarás fedi.
 17. Restaurátor: Szentirmai Boglárka (NÖF Nonprofit Kft.)

„KÖRNYEZETTUDATOS” VÁRHELYREÁLLÍTÁS A SZŐGLIGETI SZÁDVÁRON

Gál Viktor

2004-ben a Miskolci Egyetem BTK-n történészként, illetve 2008-ban az ELTE BTK-n népvándorlás koros és középkoros régészként diplomázott. 2006-tól a miskolci Herman Ottó Múzeum munkatársa régésztechnikus majd régész beosztásban. Kutatási területe Északkelet-Magyarország középkori és késő középkori anyagi kultúrája valamint Borsod-Abaúj-Zemplén megye egyes várainak vizsgálata. 2009-2015 között ásatásvezetője a Füzeri Alsó- és Felsővár kiépítését megelőző feltárásoknak, illetve 2010-2011-ben Komlóska-Pusztavár részleges konzerválását megelőző régészeti kutatásoknak. 2008-tól koordinálja Szádvár állagvédelméhez kapcsolódó régészeti megfigyeléseket, majd 2010-től folyamatosan zajló szondázó jellegű tervásatását és 2018-ban a Nemzeti Várprogramban foglalt célokat megelőző feltárást irányította. Tagja a Castrum Bene Várkutató Egyesületnek, valamint rendszeres hazai előadói és publikációs tevékenységet folytat.

E-mail: viktor.gal@gmail.com

Kelemen Bálint Zoltán

2006-ban diplomázott a BME Építészmérnöki Karán, 2010-ben műemlékvédelmi szakmérnök diplomát szerzett. 2008-tól KÖZTI Zrt. munkatársa, 2021-től vezető tervező és projektvezető építész. Számos jelentős épület tervezésében vett részt Skardelli György munkatársaként, illetve létesítmény felelősként. Fontosabbak ezek közül a KÖZTI székháza, a Füzeri Alsóvár rekonstrukció, a Puskás Ferenc Stadion és az MVM dóm. Jelentősebb önálló megvalósult munkája a 2021-ben ICOMOS díjjal elismert Szádvári romvár helyreállítása. Kerületi küldötként részt vesz a Budapesti Építész Kamara munkájában. Rendszeres hazai és nemzetközi előadói és publikációs tevékenységet folytat.

E-mail: kelemen@kozti.hu

ENVIRONMENTALLY CONSCIOUS CONSERVATION OF SZÁDVÁR CASTLE AT SZŐGLIGET

The conservation project took place in 2018-2020, funded by the National Castle Program. It had been preceded by the salvage activities of the Friends of Szádvár association, founded in 2006.

Designs for the intervention were essentially determined by the research of the historical and natural characteristics of the site. A 3D model of the theoretical reconstruction had been made as part of the scientific documentation, to help the design. The 3D site survey by laser scanning, the archeological research of the ruins, a structural survey and a survey for restoration had also preceded the design phase and influenced the preliminary concept.

The most important features of the heritage protection and touristic development were the establishment of a safe route for the visitors and the stabilization of the castle walls. When conserving the walls, the methods used earlier were followed to achieve a unified look, so the past and present interventions form an organic unit and present an orderly image. Only those trees were removed, which endangered the walls. The dominant wooded grove character of the site has been deliberately preserved and even strengthened.

The new walkway and stairs for the visitors have put the so far neglected Lower Castle on the tourist route within the ruins and they connect those parts of the castle which can be visited. The stairs, benches, information boards and flagposts, the lapidarium, the rain shelter and the walkway on the top of the wall are all new elements in the wooded grove of the ruin area. Their installation is justified by the modern function of the castle: it is not a structure of defense any more, but a ruined monument accessible for tourism and the new installations serve the visitors. These new elements have been built reversibly of traditional materials, but their design is deliberately contemporary, so it is easy to distinguish the new from the old, in line with the principles of monument protection. The present intervention in Szádvár Castle has strived to combine the unquestionable results of classic monument protection with the elements of 21st century architecture.

The widespread civil and professional cooperation that has developed for the preservation of the ruins and the uncompromising, yet harmonious realization of the aspects of both the touristic development and monument protection is unique and exemplary. Owing to this conservation, our knowledge of archeology and the number of visitors in the castle and its surroundings have greatly increased.

A „környezettudatosság” Szádváron sokrétű, amely ugyan úgy magában foglalja rom és természet viszonyát, mint a tudományos, társadalmi, kulturális, szociális környezettel való sokrétű interakciót.

Az oklevelekben először 1268-ban említett Szádvár kezdetben királyi vár, később megfordult több jelentős főúri család, így a Bebek, Szapolyai, Esterházy-család kezén is. 1567-ben *Bebek György* felesége, *Patócsy Zsófia* feladni kényszerült a várat ostromló, túlerőben lévő Habsburg/cászári csapatoknak. A 17. században a török hódoltság idejében a végvári rendszer második vonalába tartozott. A Thököly-féle felkelés során 1682-ben a kurucok elfoglalják. A vár három évvel későbbi visszafoglalása után azért, hogy az ne kerüljön többet a szabadságharcosok kezébe, a császári udvari haditanács 1686-ban (több más magyarországi várral egyetemben) az erősség elrontásáról dönt. Ezt követően a falak mintegy 320 éven át pusztultak. A 2006-ban megalakult Szádvárért Baráti Kör civil egyesület tevékenysége nyomán egy széleskörű társadalmi és szakmai összefogás alakul ki a rom megmentésére. Ennek az értékmentő tevékenységnek köszönhetően a vár bekerült a Nemzeti Kastélyprogram és Nemzeti Várprogramba. A projekt kapcsán lehetőség nyílt egy nagyobb léptékű helyreállításra, a tervezés előkészítéseként pedig az eddigi legnagyobb léptékű régészeti és építéstörténeti kutatásra. A tervezés (építész tervező: *Kelemen Bálint Zoltán* – Közti Zrt., tájépítész tervező: *Németh Zita* – NÖF) és régészeti kutatás (régész: *Gál Viktor* – Herman Ottó Múzeum) 2018-2019-ben, a kivitelezési munkák (Salisbury Kft. és Nova-Alpin Kft.) 2020-ban zajlottak.

Szádvár romja Szögliget külterületén a hrsz. 076/5 számú telken, a településtől északra kanyargó Ménes-patak völgye fölött, egy átlag 455-460 m abszolút magasságú kelet-nyugati irányú mészkőhegy tetején helyezkedik el. A várhegy relatív magassága a környező völgyektől mérve átlag 150-260 m. A várfalakkal kerített terület keleti és északi oldala erősen meredek, természetes sziklakibúvással tagolt, nehezen járható. Nyugati és déli oldala valamivel lankásabb, míg maga a felvezető út dél és nyugat felől közelíti meg

az erősséget. Ennek alsóbb szakaszát a modern korban alakították ki, de felső, rétegvonalakat követő nyomvonala már a középkor óta használatban van. Erre utalnak a természetes sziklafel-színeken megfigyelhető, befékezett székérek okozta kopásnyomok is.

A rom egy 178 hektáros telek része, Natura 2000 terület, és az Aggteleki Nemzeti Park részeként (magyar-szlovák UNESCO világörökségi helyszín, az Aggteleki – és a Szlovák-karszt határokön átnyúló területének közvetlen közelében) fokozottan védett természetvédelmi terület, a romvár telke ma erdőgazdálkodási művelés alatt áll.

A Szádvárért Baráti Kör megalakulásával elindult a vár rendszeres régészeti kutatása és állagmegóvása, Nemzeti Kulturális Alap pályázati forrásból 2008-2018 között 3 bástya és 6 falszakasz állagvédelmét végezték el (amely a jelenleg látható falak kb. 15%-a). Tagjai folyamatosan gyűjtik és deponálják az állagmegóvási munkáikhoz a szétszóródott kőveket, a növényzetet karban tartják, ami által a vár területe rendezett, ligetes-parkos jeleket mutat. Évente több alkalommal érkeznek az általuk rendezett várműntő eseményekre (terület karbantartása, régészeti feltárások) várbarátok és szakemberek az egész országból és határon túlról is. Szoros kapcsolat alakult ki külföldi várműntő egyesületekkel (Chastrum Thorna – Szlovákia).

A vár regionális szinten egyre jelentősebb helyet foglal el, tagja a Felső-magyarországi Várak Egyesületének, egykori birtokosai (Esterházy család) révén pedig nemzetközi történelmi és kulturális kapcsolatrendszerbe is illeszthető (Fraknó – Ausztria). A vár uradalmához tartozott a mára elnéptelenedett lengyel nemzetiségű Derenk falu. A lengyel-magyar kapcsolatok fennmaradtak, évente megrendezésre kerül a lengyel-magyar derenkai búcsú.

A 2 nagyobb egységre osztható erősség mintegy 10.670 m² alapterületen helyezkedik el, amivel hazánk egyik legnagyobb alapterületű hegyi romvára. A közel 200 m hosszúságú és észak-déli irányban maximum 85 m széles Felsővár, az északi oldalon hozzá csatlakozó, 50-70 m-rel mélyebben elhelyezkedő Alsóvár (0) várfalainak a hossza több mint 1000 m, ezek magassága a

1. kép Szádvár, 2021. Fotó: Pazirik Kft.

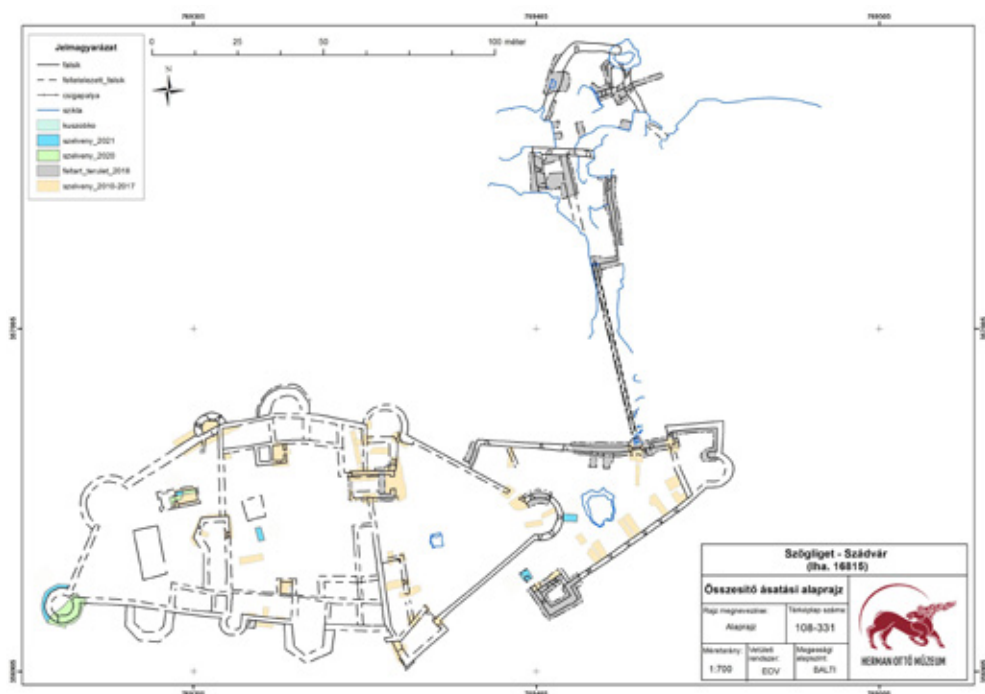
plató külső szélében átlag 3-4 m, de helyenként elérhetik a 8-12 m-t is. A védművekkel szemben a belső épületek túlnyomó részt elpusztultak, több helyen még omladék alatt találhatók, felmenő faluk (nyílással, gerendalyukkal) csak helyenként maradt fenn (1. kép).

TÖRTÉNETI KUTATÁSOK

A 2004 előtti határterületnek számító vár első tudományos publikációját *Détshy Mihály* készítette 1969-ben¹. Détshy a kétezres évek elején egy hosszabb kismonográfiában² foglalta össze a vár történetét, munkájában számos írott és képi forrást közölt. A Szádvárért Baráti Kör tevékenységével párhuzamosan 2008-tól rendszeres régészeti kutatások és megfigyelések indultak Szádváron, a régészeti eredményeket évente publikációk³ formájában is megjelent. 2014-ben a „*Szime3D projekt, 3D AR alprojekt*” keretében megvalósult egy jelentősebb történeti és elméleti rekonstrukciós kutatás is⁴, amelyhez elkészült a Külső vár térszcennelése⁵, 3D gömbpanoráma fotósorozat. A kutatás eredményeiből egy rövid

publikáció is napvilágot látott. A szádvári vár kutatási eredményei rendszeresen bemutatásra kerülnek hazai és nemzetközi szakmai konferenciákon.

A feltárások eredményei alapján újra megvizsgáltuk és forráskritikai módszerrel elemeztük a jelenleg ismert 21 db inventáriumot (1570-1731), a 21 db levelet (1567-1686), 12 db urbáriumot (1570-1686), 5 db történeti térképet (1784-1941), 6 db történeti alaprajzot (1573 körül), 12 db vedutát (1639-1686), illetve az 1965-től rendelkezésre álló archív fotókat. A tervezést előkészítő régészeti feltárás során nyitott 26 db kutatóárok (Alsó vár, a Csiga nyomvonal, a Külső vár Főkapuja (A1), a Német bástya (B), a Lisztes bástya (C), a Külső vár északi várfal (B-C/E), a belső vár Kaputornya (F) területén) a vár feltárt területe közel a duplájára nőtt (2. kép). A kutatási eredmények alapján először tettünk kísérletet egy periodizációs alaprajz elkészítésére, illetve frissítettük az 1686-os (pusztulás előtti) állapotot bemutató 3D elméleti rekonstrukciós tömegmodellünket a hiteles helyreállíthatóság/kiegészítés mértéknek eldöntéséhez.⁶

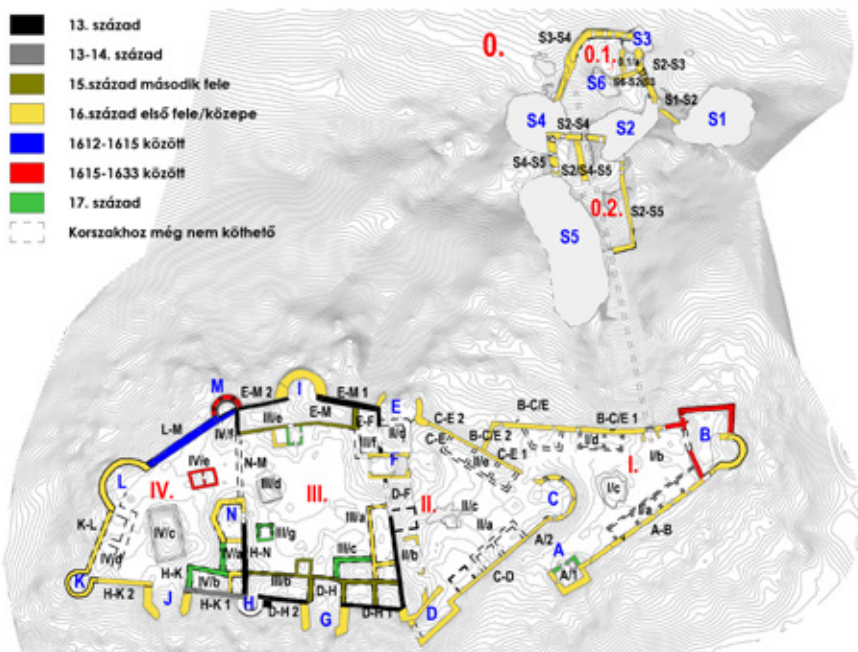

2. kép Összesítő ásatási alaprajz. Rajz: Gál Viktor, Herman Ottó Múzeum

A SZÁDVÁRI VÁRROM

A várhegy északi oldalában, 50-70 m-rel a Felsővár alatt található, a 65×40 m kiterjedésű, kétszintű Alsó vár (0.). Monumentális, részben a természetes sziklatömböket is magába foglaló, a 16. század első felére datálható falai még romjaiban is komoly hatást gyakorolnak a látogatókra. A természetes sziklatömbök közé épült Alsó vár falai két udvart zárnak közre, amelyek egykor a vár egyetlen friss vizet adó kútját védhették, illetve gazdasági-logisztikai szerepet tölthetett be. A szabálytalan alaprajzú Alsó várudvar (0.1) kb. 30×30 m kiterjedésű, a négyzetes Felső várudvar (0.2) 33×21 m kiterjedésű. A várrész építésének pontos ideje még bizonytalanságokat hordoz magában, írott forrásokban első ízben 1570-ben szerepel. A várrészt a keleti falban (S2-S3) kívülről nézve egykor magasan elhelyezkedő (de a belső udvarhoz szintben csatlakozó) gyalogkapun lehetett megközelíteni, amelyhez kívülről feltehetően fászerkezetű lépcső csatlakozott (a fászerkezetet tartó konzolkövek fészke, illetve a kapu kökeret fészke előkerült a kapu feltárása során).

A várba itt jelenleg szintben, omladék tetején jutunk be. Ledentu ábrázolásáról ismert nagyméretű nyugati kaput a régészeti feltárások nem igazolták. A gyalogkapu mellett osztófal (S6-S2/S3), e mögött egy épület (0.1/a.) omladéka található. Az Alsó vár felső várudvarába egy még mindig álló, boltíves átjárón (amely nem volt zárható) keresztül lehetett feljutni (S2-S4), amelyet a nyugati oldalon egy széles fal (S2/S4-S5), míg a keleti oldalon a megmunkált és részben kőfalazattal megerősített sziklafelszín határolt. Az Alsó vár falkoronáin számos in situ lőrés, illetve kihullott, de egykor ezekhez a nyílásokhoz tartozó ún. kulcslyuk alakú lőrés kötödredéke került elő. Feltárássra került még Felső vár irányába nyíló déli felső kapu faragott szárköve is. Történeti adatokból és a terepjelenségekből ismert, hogy az Alsó vár területéről a külső várba vezetett fel Szádvár különleges, egyedülálló tartozékának számító felvonószervezet, a „Csiga”, amely a kút vizét, és egyéb alapanyagokat, szállíthatta a Felső várba. A Felső várba felvezető meredek, mintegy 100 m hosszú egykori nyomvonal mentén jól kivehetők azok a kopásnyomok, melyeket a

0. Alsó vár: S1/S6 Sziklótörök; 0.1. Alsó vár északi (alsó) váruddar; S1-S2 Keleti alsó zárófal; S2-S3 Keleti várfal; S3-S4 Nyugati várfal; S6-S2/S3 Udvari osztófal; 0.1/a Keleti épületrész; 0.2. Alsó vár déli (felső) váruddar; S2-S4 Északi várfal; S2-S5 Keleti felső záróvárfal, S4-S5 Nyugati felső zárófal; S2/S4-S5 Udvari zárófal

I. Külső vár: A Főkapu; B Német bástya; A-B Déli várfal; B-C/E Északi várfal; B-C/E1 Északi várfal; B-C/E2 Északnyugati várfal; I/a Déli épületrész; I/b Felvonó (Csiga); I/c Ciszterna; I/d Északi épületrész

II. Középső vár: C Lisztes bástya; D Bebek kapu; E Lakatos bástya; C-D Déli várfal; C-E Északi várfal; C-E1 Északi várfal; C-E2 Északi várfal; II/a Déli épületrész; II/b Délnyugati épületrész (Porkoláb ház); II/c Ciszterna; II/d Északnyugati épületrész (Tömlőc); II/e Északi épületrész

IV. Belső vár (nyugati rész): J Veres bástya; K Délnyugati bástya; L Sybilla bástya; M Szabó ház melletti bástya (korábbi dokumentációkban: Csonka bástya); N Belső bástya; H-K Déli várfal; H-K 1 Déli várfal; H-K 2 Déli várfal; H-N Belső várfal; N-M Belső várfal; K-L Nyugati várfal; L-M Északi várfal; IV/a Keleti épületrész (Palota); IV/b Déli épületrész (Palota); IV/c Sybilla pince; IV/d Nyugati épületrész; IV/e Pince; IV/f Északnyugati épületrész

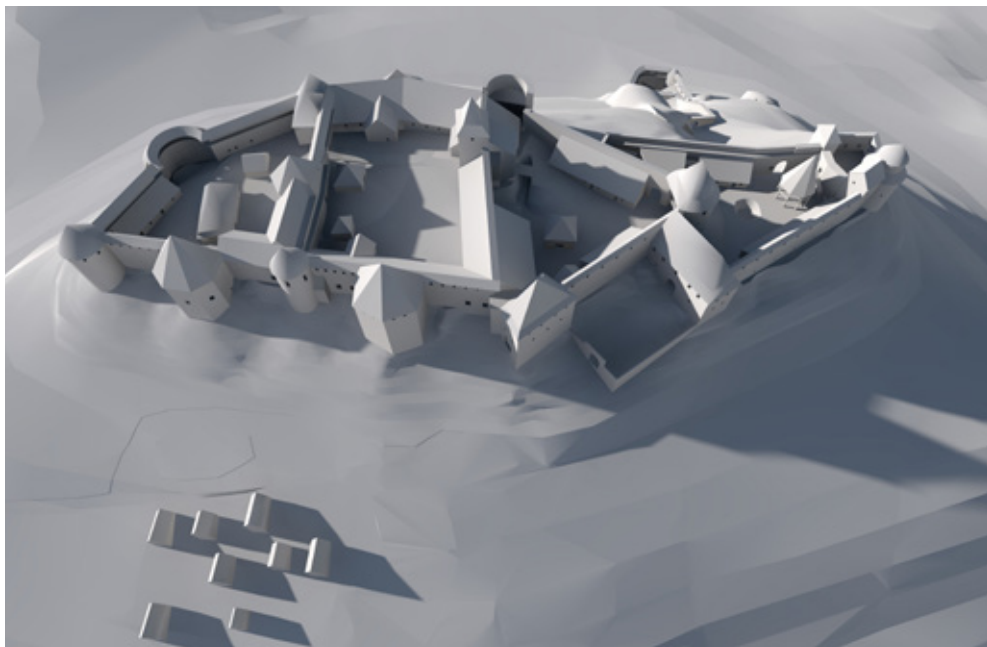
III. Belső vár (keleti rész): F Belső vár kaputorony; G Új bástya; H Kerek bástya; I Konyha bástya; E-F Tömlőc fal; D-F Porkoláb fal; D-H Déli várfal; D-H 1 Déli várfal; D-H 2 Déli várfal; E-M Északi várfal; E-M 1 Északi várfal; E-M 2 Északi várfal, III/a Keleti épületrész; III/b Déli épületrész; III/c Belső épületrész; III/d Pince; III/e Északi épületrész; III/f Északkeleti épületrész; III/g Udvari épület

3. kép Periodizációs alaprajz, elnevezések. Készítette: Gál Viktor, Kelemen Bálint Zoltán

„Csigához” használt szekér vagy kisméretű kocsi kerekai mélyítették a sziklába, illetve egy rövid szakaszon a felvonót kísérő, sziklába faragott lépcső is előkerült (3. kép).

A 40×50 m kiterjedésű külső vár (I.) kiépítése a tűzfegyverek nagyobb elterjedésének idejére (16. század első fele) vagy az utánra tehető. Keleti végében a 16. század utolsó harmadában még két kerek torony emelkedett, melynek helyére az 1633 körül egy nagyméretű ágyúbástyát, a Német bástyát (B) emelték. A várrész délnyugati

sarkán nyílt a vár felvonóhidassal főkapuja (A), melynek előterét egy eddig még ismeretlen szélességű, és mélységű szárazárok védte, illetve az 1673-as nézetrajz szerint fa palánk is húzódott az előterében. A főkapu déli traktusának (A/2) falmaradványai között egy kívülről (a kapualjából) fűthető kemence platnija és kürtőjének maradványa is előkerült. A külső vár területén épületeknek nyomait is fel lehet felfedezni. A várra vonatkozó írott forrásokból és részleges régészeti kutatásokból tudjuk, hogy a déli fal men-

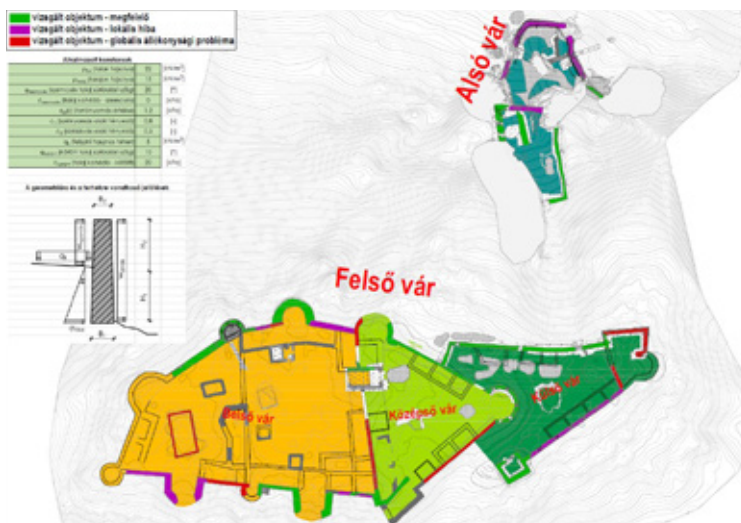
4. kép Elméleti rekonstrukció, 1686. Készítette: Kelemen Bálint Zoltán

tén a magyar hajdúk szállásai (I/a), a Német bástya (B) előterében sütőházak, míg az északi fal mentén istállók és serfőző ház (I/d) állhatott. Az északi falban nyílt az Alsó vár irányából érkező „Csiga” kapuja, míg a még feltáratlan, lovak hajtottá, talán szárazmalomra emlékeztető formájú, fa felvonószerkezete (I/b) a Német bástya előterében állhatott. A várudvar közepét egy nagyméretű ciszterna foglalta el (I/c).

A külső vártól nyugatra elhelyezkedő, csúcsával keletre néző, háromszög alaprajzú középső vár (II.) 65×55 m kiterjedésű. Építésére feltételezhetően a külső várral egy időben vagy azt közvetlenül megelőzően kerülhetett sor. Megközelítése a külső vár irányából egy nagyméretű, a kőmaradványok alapján, felvonóhidas szekérkapun történt. A várudvar délnyugati sarkán egykor egy további nagyméretű kapu nyílt, kerékvető köve és elszedett szárkövei in situ helyezkednek el. A 16. század folyamán e fölé többszintes szögletes bástyát (Bebek kapu/bástya (D)) építettek. A várrész északi oldalán nagyméretű ágyútoronnyal (Lakatos bástya (E)), keleti csúcsán lőrésekkel ellátott rondellával (Liszes bástya (C)) védett várrész területén épületek nyomai ma már nem érzékelhetők. A középső vár nyugati olda-

lát egy még mindig 8-10 m magasan álló fal, az ún. Porkoláb-fal (D-F) zárja le, amely előtt helyezkedett el egykor a vár katonaságát irányító tisztnek, a porkolábnak a háza (II/b). A várudvar közepébe egy ismeretlen mélységű ciszternát (II/c) véstek, a várrész északi falai előtt az 1630-as években katonaházakat (II/e) emeltek, udvarán fából ácsolt malmot építettek, déli fala előtt istállót, kovács- és lakatos házakat (II/a) említenek forrásaink. A külső várat a belső várral egy háromszintes, két traktusos, felvonóhidas kaputorony (F) kötötte össze, amely mellett északról az egykori tömlőc helyezkedett el (II/d).

A morfológiailag 4 nagyobb egységre osztható Felső várnak – az eddigi régészeti kutatások alapján – legkorábbi magját alkotja, a plató nyugati felét elfoglaló 85×60 m kiterjedésű belső vár keleti traktusa (III.). A 13. talán 14. századi datálás alapja az északi várfal (E-M 2) habarcsában talált (azaz az építések orokerült) kerámia. A korai vármagot a legújabb feltárási eredmények alapján a 16. század első felében, azaz a Bebek birtoklás idején bővíthették nyugati irányba. (belső vár nyugati udvar (IV.)) A 13-14. századi várat a 15. században, a Bebek család birtokszerzését követően reprezentatív és gazdasági épüle-

5. kép Állóképesség vizsgálat. Készítette: Dr. Armuth Miklós, Dr. Ther Tamás

tekkel bővíthették, melyek a déli és az északi várfalak belső oldala mentén álltak. A déli oldal közepén emelkedő Kerek bástya (H) kora és kapcsolata a várfalakkal még ismeretlen, míg a vár-rész délnyugati végében (Dél-nyugati bástya (K)) elhelyezkedő kerek alaprajzú védmű a 16. századi periódushoz tartozik.

A tűzfegyverek rohamos fejlődése indukálhatta a belső vár nyugati oldalán (IV) elhelyezkedő nagyméretű védmű, talán rondella (Sybilla bástya (L)) megépítését. Az ostromtechnika 16. századi átalakulása miatt emelhetők a század közepő harmadában a déli oldal két nagyméretű, szögletes védműveit (Veres bástya (J), Új bástya (G)). A vár középpontjában elhelyezkedő hasonló szerkezetű védmű (Belső bástya (N)) funkciója még pontosan nem tisztázott. A várat északról egy további nagyméretű, majd 2 méteres falvastagsággal rendelkező kerek védmű, a Konyha bástya (I) is védte. Ettől nyugatra található a korábban Csonka-bástyaként azonosított, de a legújabb kutatásaink alapján inkább a Szabó ház melletti bástyával (M) azonosítható 6 lőréses ágyútorony, amely 1633 körül épült, Pethe László zálogbirtokossága idején.

A belső vár keleti udvarán (III) egykor emelt, és írásos forrásokból ismert épületeknek ma már csak igen kevés felszíni nyomai maradtak meg, ezek elsősorban törmelékhalom formájában érzékelhetők. Az eddig ismert inventáriumok elemzése alapján a keleti várudvar déli oldalán húzódhattak a régi palota reprezentációs épületei

(III/b), északi oldalán pedig a sütőházak, pékség, a Szabó ház és a Sáfárház (III/e), amelyek építése a vagyonos, országos méltóságokat betöltő családok birtoklásának idejére (Bebek család 1406/1409-1470, után a Szapolyai család 1470-1526) esik. Az udvar keleti oldalán az udvarbíró háza és pincéje (III/a) állhatott. A két várudvar között keresztben futó törmelékhalom jelzi a 17. századi új palotát (IV/a), ahol a kápolna is állhatott a káplán lakoszobájával. Külön említést érdemel a nyugati várudvaron (IV) elhelyezkedő, igen jó állapotban lévő, több mint 100 m² alapterületű, északi oldalán pedig a sütőházak, pékség, a Szabó ház és a Sáfárház (III/e), amelyek építése a vagyonos, országos méltóságokat betöltő családok birtoklásának idejére (Bebek család 1406/1409-1470, után a Szapolyai család 1470-1526) esik. Az udvar keleti oldalán az udvarbíró háza és pincéje (III/a) állhatott. A két várudvar között keresztben futó törmelékhalom jelzi a 17. századi új palotát (IV/a), ahol a kápolna is állhatott a káplán lakoszobájával. Külön említést érdemel a nyugati várudvaron (IV) elhelyezkedő, igen jó állapotban lévő, több mint 100 m² alapterületű,

6. kép Alsó vár, kapu. Fotó: Kelemen Bálint Zoltán

7. kép Tereplépcső. Fotó: Kelemen Bálint Zoltán

rületű, kétszintes ún. Sybilla pince (IV/c), melynek egykori szerkezetére, megjelenésére vonatkozóan igen jó történeti és régészeti adatokkal rendelkezünk. Itt a Sybilla pincén kívül még a kétszintű Rostélyos pince (IV/e) azonosítható, míg a keleti várudvar (III) belsejét ismeretlen funkciójú udvari épület (III/g) és az ún. Profónt pince (III/d) foglalta el.

Az 1608-tól kezdődően (1650, 1674, 1703, 1731) rendelkezésünkre álló összeírások alapján a vár körül egykor intenzív mezőgazdasági termelői tevékenység folyt, amely a vár elpusztítása után is hosszú időn át megmaradt. Az objektumok régészeti kutatása még nem történt meg, egykori létükre leírásokból, várábrázolásokból és terepi megfigyelésekből következtethetünk. Szőlőliget felől érkezve a völgyben először halastavat malommal, majd, káposztás és veteményeskertet találhattunk a 17. században. Az egykor a Ménes patak felduz-

8. kép Információs tábla és pihenőpad.
Fotó: Kelemen Bálint Zoltán

asztásával létrehozott tó mellett tovább haladva széna kaszálót, komlóskertet és sörfőző házat találhattunk. Ezt követően már a vár előterében, a Veres bástya alatt helyezkedett el a méhes kert, a Főkapu felé haladva pedig további kertek sora: veteményeskert, hagymás kertek, petrezselymes kert meggyfákkal, szőlőskert, később káposztás kert került említésre. A vár előterében feltételezhető egy majorság is létezett. Ezeket a kerteket, illetve a vár előtt lévő épületeket a leírásokon túl Ledentu 1639-es ábrázolásából is ismerjük. Több inventáriumban is szerepelnek a vár oldalán „körös-körül” megtalálható gyümölcsfák (dió, alma, szilva), amelyek magoncái még ma is láthatók a várhegy felső, déli oldalán. Találunk utalást további objektumokra vonatkozóan is, mint a derenki majorság. A ma „várkertnek” nevezett területet a hajdani „Vadkerttel” azonosíthatjuk (4. kép).

FELMÉRÉSEK, SZAKVÉLEMÉNYEK

A vár első „modern” felmérését 1965-ben készítették el a Borsod Megyei Tanácsi Tervező Iroda munkatársai. Ezt követően a Szádvárért Baráti Kör kezdeményezése nyomán 2007-2008-ban *Takács Bence* (Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem) vezetésével készült egy több ezer pontból álló geodéziai felmérés a vár teljes területére kiterjedően, amely során a jellegzetes építészeti részek (falegyenek, gerendafészkek) is rögzítésre kerültek. A felmérés nyersanyaga hozzáférhető a Herman Ottó Múzeum adattárában⁷, az építészeti feldolgozása azonban csak részben készült el, és nem hozzáférhető. Helyreállító munkák eddig NKA pályázati forrásból, a Szádvárért Baráti Kör kezdeményezésére történtek. A munkák célja veszélyelhárítással összefüggő állagmegóvások voltak, amelyek a vár egy-egy, rövid időn belül pusztulással fenyegetett, veszélyes objektumának megmentését, stabilizálását célozta. A tervet először *Fülöpp Róbert*, *Klein György*, később Kelemen Bálint Zoltán készítette. 2007-ben *Kulcsár Béla* statikai előkészítő tervet készített, amelyben feltárta a várrom veszélyes voltát. Az egyes állagmegóvási munkákhoz (2012 után) *Szakáts Miklós* statikus készített tartószerkezeti szakvéleményt és tervet.

Jelen helyreállítás-tervezés alapját a teljes romterület 3D térszkenneléses felmérése (2018 tavasz) adta. Ezzel a technikával lehetőségünk nyílt a más módszerrel fel nem mérhető, magasan vagy veszélyes helyeken lévő részek megismerésére (pl. Alsó vár falkorona lőrésai, a félig

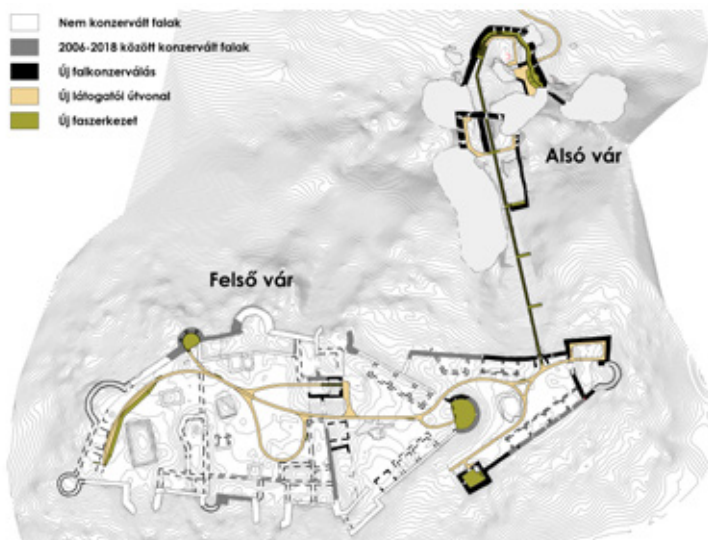
9. kép Alsó vár, várudvar, gyilokjáró, esőbeálló. Fotó: Kelemen Bálint Zoltán

falon ülő egykori gyilokjáró maradványainak az azonosítása), valamint a régészeti „alaptérkép” kiegészítésére is. A felmérésnek köszönhetően a tartószerkezet tervezők (Dr. Armuth Miklós és Dr. Ther Tamás) pontos képet kaphattak a falak esetleges geometriai torzulásairól. Ez alapján egy, az egész várra kiterjedő tartószerkezeti „veszélytérképet” készítettek, amelynek az eredmé-

nye alapjaiban határozta meg a fejlesztési területeket (5. kép).

A laboratóriumi vizsgálatok alapján a falazókövek anyaga (csakúgy, mint a hegy anyaga) mészkő, a kötőanyaga mészhabarc. A kőfalak állapota meglehetősen vegyes képet mutatott:

- a már megóvott falazatok általában jó állapotúak voltak, kivéve a külső vár déli fal

10. kép Áttekintő alaprajz. Készítette: Kelemen Bálint Zoltán

11. kép Főkapu – pihenőterület. Fotó: Kelemen Bálint Zoltán

(A-B) Német bástya melletti szakaszát, ahol a konzervált falkorona valószínűleg a kivitelezői technológiai utasítás be nem tartása miatt megbillent,

- a Porkoláb-fal (D-F), a Német bástya (B), a Lakatos bástya (E) és a középső vár déli fal (C-D) állékonysága nem volt igazolható,
- a föld alól frissen kitakart falak esetén a külső vár Főkapu (A1) falai meglepően jó állapotban maradtak fenn, de a belső vár kaputorony (F) felszínre került falairól ez már nem volt elmondható,
- az évszázadokon át az időjárásnak kitett falkoronák kötőanyagukat elvesztették, a falazókövek instabilak, helyenként mállottak is voltak,
- több helyen a falköpenyek leomlottak, vagy jelentősebb lyukak, kiomlások keletkeztek,
- legújabb falkonzerválásoktól eltekintve szinte minden falból lágyszárú növények, több esetben fás szárú növények nőttek ki.

A romterületen nagyszámú faragott köelem (elsősorban az egykori felvonóhidak kapuk maradványai) hevertek. Ezek számbavételét, elméleti rekonstrukcióját, konzerválási tervét Kovács István kőszobrász-restaurátor készítette el.

ÉPÍTÉSZETI RÉSZLETEK, KARAKTEREK

A várfalakon még romos állapotukban számos értékes építészeti részletet figyeltünk meg:

- a fennmaradt falmaradványok elsősorban védműhöz (rondella, bástya, várfal) köthetők, amelyek még töredékes formájukban is magukon hordozzák építési koruk jellegzetes építészeti megoldásait. Az épületek jelentősebb mértékben elpusztultak, túlnyomó részt omladékkal fedettek,
- várfalokon a több sorban futó (egymás fölött hozzávetőleg 1,30-1,50 méterre elhelyezkedő) falegyenek, illetve az ezekhez kapcsolódó kör keresztmetszetű állványgerenda fészkeket,

12. kép Látogatói ösvény. Fotó: Kelemen Bálint Zoltán

- a magasan álló várfalakon – ahol ahhoz épület csatlakozott – négyzet keresztmetszetű földemgerenda lyukakat,
- magasabban fennmaradt várfalak esetén több helyen nyílásokat (ajtók, kapuk, lőrés),
- a nyílásokhoz sok esetben faragott kőkeretek tartoztak. In situ faragott kőkeret figyelhető meg:
 - kulcslyuk alakú lőrés az külső vár déli várfalában (A-B), a belső vári Belső bástya (N) falában, a Szabó ház melletti bástyában (M) és az Új bástyában (G),
 - faragott kapukeret kövek a belső vári kaputoronyban (F) és a középső vár Bebek kapuban (D),
- kőkeret/tok nélkül fennmaradt nyílások: Alsó vár S2-S3, S2-S4 és S4-S5 várfalainak lőrése, Alsó vár S2-S5 fal déli fal kapukeret; külső vár északi várfal (B-C/E 1) nyílásai (lőrés és várkapu); külső vár várkapu (A/2) ajtó és lőrés; a külső vár déli várfal lőrés (A-B), Német bástya (B) lőrés; Lisztes bástya (C) lőrés; Konyha bástya (I) lőrés; Szabó ház melletti bástya (M) felső lőrés; belső vár északi (III/e) és déli (III/b) épületcsoport pitvar ajtó és ablak; a belső vár Veres bástya (J) kiomlott lőrés,
- az Alsó vár és a középső vár területén szét-szórva fennmaradt több faragott kőelem, amelyek ún. kulcslyuk alakú lőréshez, illetve kapuhoz tartoztak,
- több nyílás jelenleg még ismeretlen (omladékkal fedett, feltáratlan falban található; a fal a nyílás alsó kávája/küszöbszintje alá pusztult). Ezek meglétére a 17. századi várbrázolások és várléltárak alapján, az 1965. évi felmérés alapján, valamint funkcionális összefüggések, szabályszerűségek alapján következtethetünk,
- eredeti nyílászáró szárnya nem, azok tartozéka, vasalata közül egyelőre a külső vár Csiga kapu előteréből előkerült elő 40 cm hosszú kapupánt, és egy kb. 6 cm átmérőjű sarokvas ismert,

- a díszítőkövek köréből in situ faragott félköríves osztópárkány ismert a Szabó ház melletti bástya (M) külső falában,
- néhány helyen (Alsó vár S3-S4 fal, Felső vár Porkoláb fal, Szabó ház melletti bástya stb.) in situ eredeti vakolatfoltok,
- a vár területén számitani lehet jelenleg még nem ismert, de a történeti források alapján feltételezhetően létezett fa anyagú épületek maradványának előkerülésére ((I/b felvonó, II/b ciszterna felépítménye, IV/c Sybilla pince felépítménye stb.),
- a romfalakon egyéb in situ díszítmény (fém díszek, festések-színezések, vakolat-architektúrák stb.) nem figyelhetők meg. Ezek egykori meglétére a 17. századi várábrázolások és várleltárak alapján következtethetünk, illetve vörössel és feketével festett vakolatdarabok kerültek elő a déli palotaszárny előtti kisméretű boltozott helyiség omladékából 2016-ban,
- a tető mindenütt elpusztult. A tető meglétére és formájára a 17. századi várábrázolások alapján következtethetünk. Ez alapján a vár épületei, illetve bástyáinak túlnyomó többsége magastető volt (nyeregtető oromzattal vagy konttlyal, illetve sátoztető), illetve a falak jelentős része (a gyilokjárókkal együtt) szintén fedett volt. A fedés anyaga a korabeli anyaghasználat, várleltárak és analógiák alapján fa zsindely lehetett,
- Az eddig ismert padlók döngölt földpadlók, illetve terrazzó jellegű habarcsos öntött padlók,
- bútor a vár területén nem maradt fenn, azokat csak leírásokból ismerjük,
- cserépkályha töredékek kerültek elő a legtöbb, feltárással érintett területről (pl.: I/a épületcsoport, I/d épületcsoport).

A vár több környékbeli várunkkal szemben (Szendrő, vagy a kissé távolabb fekvő Regéc, Boldogkőváralja, Füzér) őrizte (és a helyreállítás után is őrzi) a pusztulással fennmaradt naturalisztikus romjelleget, amit az elmúlt évek régészeti feltárásai és lokális falkonzerváló munkái sem változtattak meg. A korábbi helyreállítások azonos technikával készültek, így egységes építészeti arculatot mutattak. Ezt a „romantikus” rom jellegét erősítette a terület parkos, fás-ligetes megjelenése is: fakivágás csak a kidőléssel fenyegető fák esetén, illetve a régészeti feltárással és a falkonzerválással érintett objektumok közvetlen környezetében történt. A nagyszámú meg-

őrzött fa védi a romokat az időjárás (csapadék, szél) erodáló hatásától. A Nemzeti Várprogram keretében 2018-ban történt régészeti feltárás során újabb jelentős falmaradványok előkerülése erősítette a fent leírt romkaraktert, illetve a műszakilag szükséges fakivágásnak köszönhetően a korábban fával sűrűn benőtt Alsó vár impozáns falai – és a falakat felszakaszoló hatalmas méretű sziklák – láthatóvá váltak, amelyek pusztta méretűknél fogva jelentős érzelmi hatással bírnak (6. kép). A Szádvárért Baráti Kör rendszeres évi terület-karbantartó tevékenységet végez: fűnyírás, falakból kinőtt lágy szárú növények eltávolítása, kiomlott falazókövek depóniákba gyűjtése, amely nagyban segíti a helyreállító munkákat. A fentieknek köszönhetően kialakult egy egységes és rendezett arculatot mutató ligetes-parkos romterület, amelynek megőrzése jelen helyreállítás során elsődleges szempont volt (7-8. kép).

„KÖRNYEZETTUDATOS” FEJLESZTÉS

A vár eredeti, hadászati jelentősége és funkciója a 17. század végi lerombolásával megszűnt, épített és természeti környezete is átalakult. Az I. világháborút lezáró Trianoni békekötés után a vár határhozvetbe kerül, így eleinte nem, később is csak korlátozottan volt látogatható egészen Magyarország és Szlovákia 2004-es Európai Unióba való belépéséig. A Szádvárért Baráti Kör tevékenysége nyomán 2006-tól elindult a rom szélesebb körben történő megismertetése, kutatása, lokális konzerválása, azonban vár legnagyobb része továbbra veszélyes volt.

A Nemzeti Kastélyprogram és Nemzeti Várprogram célkitűzései voltak:

- a romfalak minél nagyobb mértékű, tudományosan hiteles és megalapozott konzerválása/stabilizálása (a leginkább veszélyeztetett falszakaszok végső pusztulástól való megmentése), a romterület minél nagyobb mértékben történő biztonságos bejárhatóságának és bemutatásának biztosítása,
- a meglévő építészeti és természeti adottságok maximális kihasználása, minimális kiegészítésekkel. Az épített és (védett) természeti környezet egyensúlyának, harmóniájának fenntartása,
- a várra vonatkozó tudományos ismereteink bővítése és dokumentálása (újabb ré-

13. kép Szabó ház melletti bástya – kilátópont. Fotó: Kelemen Bálint Zoltán

gészeti és történeti kutatások a tervezés előkészítéseként),

- látogatószám (célközönség a bakancsos turisták) és a vár ismertségének növelése, minimális attrakciófejlesztés.

Az eredeti tervezési program elképzelései a tartószerkezeti vizsgálat és a régészeti feltárás alapján módosultak a tervezés során. Az omladék alatt található Dél-nyugati bástya (K) kilátóponttá fejlesztése helyett az instabil Német bástya (B) stabilizálása és kilátó ponttá történő fejlesztése valósult meg, játszótér helyett kőtár létesült (9-10. kép). A kőfalak stabilizálása alapvetően a kihullott építőkövek újbóli felhasználásával történt, az ily módon történő újrahasznosítás egyúttal rendezte is a romterületet. A falazás az eredeti falszövet tulajdonságai szerint történt, az óhatatlanul szükséges kiegészítő megerősítő szerkezeteket rejtetten alakítottuk ki. A falazó habarcs kiválasztása laboratóriumi vizsgálat és a több, mint tíz éves helyszíni tapasztalat alapján történt. A falakat a biztonságos használat és a ku-

tatások által igazolható minimális mértékben egészítettük ki, megőrizve a pusztulással előállt romkontúrt (11. kép). A megmaradt vakolatok a restaurátori felmérés alapján jó állapotúak voltak, külön beavatkozást nem igényeltek. A nagyméretű, esetenként 500 kg-os faragott kövek restaurálását, tisztítását a helyszínen végeztük el, figyelembe véve, hogy egyes mérgező komponensű konzerváló szerek a természetvédelmi területen nem használhatók. Az értékes faragott köveket egy speciális kőtárban helyeztük el, amely egyúttal védőkorlát szerepét is betölti.

Látogató ösvényt a megóvásra nem kerülő falaktól, pincéktől a biztonságos védőtávolságon túl jelöltünk ki (12. kép). Az új funkciót szolgáló elemek (lépcső, esőbeálló, kőtár, információs táblák, padok, zászlótartók) reverzibilis kialakítású, megkülönböztethetően kortárs formavilágú, de tradicionális anyaghasználatú tölgyfa szerkezetek. Ezek kézzel mozgatható elemekből állnak, megkönnyítve az extrém építési helyszínen való szerelést és a későbbi karbantartást.

14. kép Kőtár. Fotó: Kelemen Bálint Zoltán

A rom és természet kapcsolatát erősítik a kilátópontok és a lombkoronaszint közelében elhelyezkedő alsó vári gyilokjáró, az információs táblákon bemutatásra kerültek a vár története mellett a környék természeti értékei is (13. kép). Mai tervezési gyakorlatunknak egyre inkább része és követelménye a környezettudatosság, amely egykor természetes módon a mindennapok része volt. Gondoljunk csak a helyi építőanyagok felhasználása: a várat egykor a várhegyből kitermelt kőanyagból építették, minimálisan szállítottak más-honnan építőanyagot. Szádvár esetében az extrém (településtől távol eső és nehezen megközelíthető), egyúttal gyönyörű és védett természeti környezetben megvalósuló kivitelezés óhatatlanul magával hozta az alábbi „környezet-tudatossági” szempontoknak az érvényesítését.

– **Kőfalak:**

- falazókő: a kihullott falazókövek felhasználása (nincs előállítási és szállítási energia, ezzel járó környezetszennyező hatás) – újrahasznosítás (amely hozzájárul

mind a szükséges energia, mind pedig a munkálatok okozta karbonlábnyom csökkentéséhez),

- víz: a vár közvetlen közelében lévő kútból (aminek eredményeképpen a vízhasználattal kapcsolatos energia-használat és szennyezés is alacsonyan tartható, emellett a tiszta ivóvíz-használat is mellőzhető volt),
- falazóhabarcs előregyártott anyagból:
 - anyagtakarékos, kisebb ökológiai lábnyom,
 - nagyobb technológiai pontosság, hosszabb élettartam.

– **Új fa szerkezetek:**

- tölgyfa: tartós és természetes anyag, amely megújuló és tartós nyersanyag, ellenálló tulajdonságokkal, ellenőrzött erdőgazdálkodási forrásból származó, a hatályos jogszabályok szerint,
- kis elemméret, csavározott kapcsolatok: kis építési, karbantartási energiaigény;

- olcsó, gyors átalakítás (adaptív hasznosítás),
- a középkorban is használt nyomvonal használata a lépcső esetén, talajból kiemelt szerkezettel (kis ökológiai lábnyom, a 110 méter hosszú szerkezet így nem képez akadályt a természetes víz- és anyagáramlások, a növények növekedése és a talajlakó állatok mozgásának útjában),
- reverzibilitás: könnyen átalakítható, bontható (újrahasznosíthatóság), természetes lebomló anyag.
- **Életciklus költségelemzés:**
 - az értékvédelem költségéhez (85-90% – kőfalak állagvédelme) képest alacsony az időszaki/kisebb élettartamú kortárs kiegészítése bekerülési költsége (10-15% – fa elemek).
- **Használati komfort növelése:**
 - kijelölt útvonalon (zúzott mészkő, természetes építőanyag), biztonságosan bejárható műemlék (élővilág megőrzése, látogatók biztonsága, az eredeti talajtakaráshoz hasonló mértékben vízáteresztő burkolatok).
- **Szociális, gazdasági hatás:**
 - helyi munkaerő a kivitelezéskor – megélhetés javítása,
 - növekvő látogatószám – falusi turizmus,
 - munkahely-teremtés által az elvándorlás megakadályozása.
- **Kulturális hatás:**
 - identitástudat erősödése, történeti ismeretek bővülése.
- **Egészségvédelem:**
 - kirándulóhely fejlesztés.

„MÉRHETŐ” EREDMÉNYEK

A felújított romvár átadása – 2021. május – óta eltelt egy évben számos, mérhető eredményt hozott a fejlesztés.

- Örökségvédelem, természetvédelem
 - jelen helyreállítással jelentősen, 440 folyóméterrel nőtt a stabilizált falak hossza,
 - a több száz éve szétszórva heverő értékes faragott kőállomány összegyűjtése, katalógizálásra, bemutatásra és megővésre került,
 - az eddig nem látogatható és elfeledett Alsó vár újra a várkomplexum része lett, 334 év után újból megvalósult az összeköttetése a Felső várral,

- a 3D lézerscennelés 5 mm pontossággal rögzítette a beavatkozás előtti állapotot, így ez a dokumentum a jövőbeli kutatók számára elsődleges forrásértékkel bír,
- a történeti és régészeti ismeretek rendszerezése, a vár teljes körű építéstörténeti kutatása számos ponton bővítette történeti ismereteinket, amelyet több fórumon igyekeztünk megismertetni, publikálni⁸,
- a romterület komplex tartószerkezeti vizsgálata egyúttal a további beavatkozások irányát is kijelöli.
- Közösségre gyakorolt hatása a vár megmentésére már korábban kialakult széleskörű társadalmi és szakmai összefogás a Nemzeti Várprogram során tovább erősödött. A közösségi média „várbarát csoportjaiban” folyamatos érdeklődésre tartott számot a vár helyreállítása, pozitív visszhanggal,
 - a helyreállítás eredményessége, társadalmi elfogadottsága szélesebb körben ismertté tette a romot, és a hozzá tartozó települést (Szögliget), a turistaforgalom jelentős mértékben nőtt regionális szinten, illetve a közeli Szlovákia irányából,
 - a látogatók számának és az itt eltöltött időnek az érezhető növekedése a környékbeli települések turizmusára és gazdaságára is jó hatással van (multiplikatív hatás),
 - a vár alkalmassá vált hagyományőrző (ostromnapok, várjátékok) és sportesemények (terepijász versenyek), nagyobb rendezvények (falunapok) megvalósítására, amely a helyi közösségi összetartó erőt is nagymértékben segítheti.

A Nemzeti Kastély és Nemzeti Várprogramban megvalósult szádvári helyreállítás hazánk klasszikus, 1950-es évekre kialakult műemlékvédelmi elveinek és gyakorlatának harmonikus ötvözése a kortárs építészeti szemlélettel, amelyet megalapozott a fejlesztési program nem túlzó, a történeti ismeretek szintjéhez igazodó kiírása. A nemrég elkészült fejlesztés eredményessége a látogató szám növekedés és a közösségi média felületein megjelenő számos pozitív komment mellett rangos hazai építészeti és műemlékvédelmi díj elnyerésében is mérhető (ICOMOS 2021, Média építészeti Díja épített környezet kategóriában 2021).

Szádvár modern kori történetének egy újabb fejezete valósult meg, az elkészült fejlesztés azonban korántsem tekinthető végállomásnak, sokkal inkább egy jelentős előrelépés a vár meg-

mentése irányába. A jövőbeli beruházói szándékokat nem ismerjük, de a további fejlesztések során – legyen szó hiteles rekonstrukcióról vagy kortárs jellegű, kisebb vagy nagyobb léptékű helyreállításról – a műemlékvédelmi szempontok mellett szem előtt tartandó, hogy minden ütem lezárulta után a romvár, mint építészeti mű harmonikus egészet alkosson szűkebb és tágabb, természeti és társadalmi környezetével (14. kép).

IRODALOMJEGYZÉK

- Détshy Mihály: Egy ismeretlen magyar vár - Szádvár. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII.* Szerk. Komáromy József. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1969. 143-186.
- Détshy Mihály: *Szádvár*. Galyasági Településszövetség – Dominium Könyvkiadó és Marketingkommunikációs Bt., Perkupa-Miskolc 2004.
- Gál-Mlakár Viktor: Komlóska-Pusztavár, Szádvár, Füzér. Régészeti kutatásaim Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban. *Castrum* 13 (2011) 1. 72-78.
- Gál-Mlakár Viktor: Régészeti kutatás Szádvár keleti várrészében, 2011. *Castrum* 15 (2012) 1-2. 80-87.
- Gál-Mlakár Viktor: Szádvár 2012. évi kutatásáról. *Castrum* 16 (2013) 1-2. 132-135.
- Gál-Mlakár Viktor: Szögliget-Szádváron végzett állagvédelmi munkák módszerei és tapasztalatai. In: *Várak nyomában – Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. Szerk.: Terei György – Kovács Gyöngyi Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim. Castrum Bene Egyesület – Cívertan Grafikai Stúdió, Budapest 2011. 63-72.
- Gál Viktor: Adatok Szádvár 1567-es ostromához – „Ilyen módon az ágyúk erejétől négy napig veretve...”. In: *Várak, Kastélyok, Tempлом, Évkönyv, 2016*. ZIMédia Kiadó, Kőkény 2016. 80-85.
- Gál Viktor: Jelentés Szádvár 2014. évi régészeti kutatásáról. *Castrum* 18 (2015) 1-2. 119-122.
- Gál Viktor: Szádvár 2013. évi régészeti kutatásának eredményei. *Castrum* 17 (2014) 1-2. 110-114.
- Gál Viktor: Szádvár 2017. évi régészeti kutatásának eredményei. *Castrum* 21 (2018) 1-2. 141-148.
- Gál Viktor: Szádvár 2020. évi régészeti kutatásának eredményei. *Castrum* 24 (2021) 1-2. 133-148.
- Gál Viktor: Szögliget-Szádvár régészeti kutatásának újabb eredményei. *Castrum* 19 (2016) 1-2. 139-146.
- Gál Viktor: Szögliget-Szádvár 2016. évi tervátvitelének eredményei. *Castrum* 20 (2017) 1-2. 123-130.
- Gál Viktor: Szögliget – Szádvár 2018. évi régészeti kutatásainak eredményei. *Castrum* 22 (2019) 1-2. 189-212.
- Farkas Roland – Gál Viktor: *Természet a történelemben, történelem a természetben – avagy egy több ezer éves kapcsolat epizódja az Aggteleki Nemzeti Park szívében*. In: *Túramagazin* 2015.
- Gál Viktor – Kelemen Bálint Zoltán: Ledentu 3D-ben – Szádvár tömegrekonstrukciós kísérletének forrásai

és látványvilága. *Archeologia – Altum Catrum Online*, A Magyar Nemzeti Múzeum Visegrádi Mátyás Király Múzeumának Középkori Régészeti Online Magazinja. 2014. (<http://archeologia.hu/content/archeologia/257/szadvaar-kelemen-gal-2.pdf>)

- Gál Viktor – Koleszár Krisztián: Szádvár leltárjellegű összeírásai (1570-1685). Forrásközlés. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve LX.* Szerk.: Tóth Arnold. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 2021. 183-233.
- Gál-Mlakár Viktor – Sárközy Sebestyén – Szörényi Gábor András: Füzér, Szádvár, Cserépvár, Dédes – Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2009. *Castrum* 11 (2010) 1. 64-75.
- Halász Ágoston: Szögliget – Szádvár. *Castrum Bene Egyesület Hírlevele* (2004) 47-50.
- Joó Tibor: Az alig ismert Szádvárról. *Borsodi Szemle* 8 (1964) 1. 33-38.
- Juhász Árpád: Szádvár falainál. *Természet Világa* 100 (1969. június 1.) 6. 257-258.
- Kelemen Bálint Zoltán: Állagmegóvási munkák Szádváron. In: *Várak, Kastélyok, Tempломok Évkönyv, 2017*. ZIMédia Kiadó, Kőkény 2017. 110-111.
- Kelemen Bálint Zoltán: Ligetes várrom – Szádvár a Nemzeti Várprogamban. *Várak, Kastélyok, Tempломok* 15 (2019) 1. 4-7.
- Kelemen Bálint Zoltán: Szádvár – Tiéd a vár! / Szádvár – The Castle is Yours. *Transsylvania Nostra* 13 (2019) 2. 2-13.
- Komjáti Zoltán Igor: „...Isten tudja, leszen-e ebből a nyavajából valagha felvirradásunk...” (Terbóts István szádvári tisztartó levelei Koháry István füleki várkapitánynak 1678-ban) *Castrum* 16 (2013) 1-2. 79-95.
- Puruczki Béla: Szádvár. Szép hazánkat járva. Élet és Tudomány 27 (1972. december 29.) 52. 2478-2481. Szögliget-Szádvár In: *Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig. Magyarország várainak topográfiaja* 1. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 5.) Szerk.: Nováki Gyula – Sárközy Sebestyén – Feld István. Castrum Bene Egyesület – Herman Ottó Múzeum, Budapest-Miskolc 2007. 118-120.

JEGYZETEK

1. Détshy Mihály: Egy ismeretlen magyar vár – Szádvár. In: *Herman Ottó Múzeum Évkönyve VIII.* Szerk. Komáromy József. Herman Ottó Múzeum, Miskolc 1969. 143-186.
2. Détshy Mihály: *Szádvár*. Galyasági Településszövetség – Dominium Könyvkiadó és Marketingkommunikációs Bt., Perkupa-Miskolc 2004.
3. Gál-Mlakár Viktor: Komlóska-Pusztavár, Szádvár, Füzér. Régészeti kutatásaim Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban. *Castrum* 13 (2011) 1. 72-78.; Gál Viktor: Szádvár 2020. évi régészeti kutatásának eredményei. *Castrum* 24 (2021) 1-2. 133-148.; Farkas Roland – Gál Viktor: *Természet a történelemben, történelem a természetben – avagy egy több*

- ezer éves kapcsolat epizódja az Aggteleki Nemzeti Park szívében.* In: Túramagazin 2015...; Gál-Mlakár Viktor – Sárközy Sebestyén – Szörényi Gábor András: Füzér, Szádvár, Cserépvár, Dédes – Régészeti kutatások Borsod-Abaúj-Zemplén megye váraiban, 2009. *Castrum* 11 (2010) 1. 64-75.
4. Gál Viktor – Kelemen Bálint Zoltán: Ledentu 3D-ben – Szádvár tömegrekonstrukciós kísérletének forrásai és látványvilága. *Archeologia – Altum Catrum Online*, A Magyar Nemzeti Múzeum Visegrádi Mátyás Király Múzeumának Középkori Régészeti Online Magazinja. 2014. (<http://archeologia.hu/content/archeologia/257/szadvaar-kelemen-gal-2.pdf>)
 5. Készítette a Humansoft Kft. (Jogutódja a Menzor3D Kft.). Nem publikált felmérés.
 6. A bemutatott alaprajzok és 3D tömegmodell a 2021-ig megismert adatokat tartalmazzák.
 7. HOM Régészeti Adattár 4324-2008
 8. Gál Viktor: Szögliget – Szádvár 2018. évi régészeti kutatásainak eredményei. *Castrum* 22 (2019) 1-2. 189-212.; Gál 2021.; Kelemen Bálint Zoltán: Ligetes várrom – Szádvár a Nemzeti Várprogamban. *Várak, Kastélyok, Templomok* 15 (2019) 1. 4-7.; Kelemen Bálint Zoltán: Szádvár – Tiéd a vár! / Szádvár – The Castle is Yours. *Transsylvania Nostra* 13 (2019) 2. 2-13.; Gál Viktor és Kelemen Bálint Zoltán előadása szádvár fejlesztéséről és azt megelőző régészeti kutatások eredményeiről a Castrum Bene Egyesület 2021. október 09-én Visegrádon megrendezett konferenciáján.

**A M. KIR. VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSI MINISZTERNEK
1872. APR. 7-ÉN 5371. SZ. A. Kelt RENDELETE,
a magyarországi műemlékek ideigl. bizottságának felállítása tárgyában.
(Dr. Pauler Tivadar)**

DECREE NO. 5371 OF THE HUNGARIAN ROYAL MINISTER OF
RELIGION AND PUBLIC EDUCATION, DATED APRIL 7, 1872,
regarding the establishment of a Temporary Committee of Monuments in Hungary.

On April 7, 1872, Minister Tivadar Pauler established the first organization for Hungarian monument protection, the Temporary Committee of Monuments. In commemoration of the 150-year history of institutional monument protection in Hungary, the 66th volume of the scientific periodical *Műemlék-védelem* (=Monument Protection) presents the literal text of the original decree.

Minden mivelten nemzet, mely jövőjében bizva a polgárisodás fényes ösvényén törhetlen erővel előre nyomulni kíván, felismervén azt, hogy jelenkori miveltsége az eltűnt nemzedékek százados fáradozásainak gyümölcse, nemcsak kegyelettel viseltetik, de fenállását is biztosítani igyekszik azon műemlékeknek, melyek daczolva a századok viharáival, egyenként művelődési történelmének egy-egy dicső lapját, ősei munkájának egy-egy századokra szóló jelét képezik.

A százados háborúk a török világ és a múlt század korcsműzölése, a nemzeti élet pangásával karöltve járt szellemi közöny, fájdalom, nem csekély részét elenyészni engedő azon építkezési emlékeknek, melyek stilszerű művészetükkel tanúsítják, hogy művészet tekintetében már a középkor századaiban sem volt a magyar barbárnép, hanem művelődés tekintetében Közép-Európa nemzeteivel a versenyt becsülettel megállhatta.

Mindezen pusztítások daczára, melyet a fent ecsetelt körülmények eredményeztek, maradt még elég számos műemlék hazánkban fenn, mely nemcsak a hazai műértők, de a külföldi műtudosok elismerő figyelmét vonta magára, százakra rúgván ezeken felül a kisebb terjedelmű, de gyakran feletébb érdekes régi építmények száma, melyek kevésbbé ismeretesek ugyan, de melyek az ország különböző vidékein elszórtan találhatván, kedvező fényt vetnek hazánk középkori művelődési állapotaira.

A legújabb időkben helyenkint felmerült jelenségeket s a kor egyengető áramlatát tekintve, nem minden alap nélkül tarthatni attól, hogy a mit műemlékekben a gondviselés még megtartott, ha azokra különgond és felügyelet nem fordítatik aránylag rövid idő alatt menthetlenül végkép elfog pusztulni, s vele nemzetünk középkori műtevékenységének fényes jellei örökre elenyészendnek.

A törvényhozás a nemzet és a haza iránti hivatását e téren is felismerve, nemcsak Vajda-Hunyad várának műértő helyreállítását rendelte el, de a műemlékek fenntartására 1870 óta jelentékenyebb összegeket szavazván meg, a kormányra is azon köteleességet róta, a műemlékek fenntartásáról, a mennyire közigazgatási uton eszközölhető, gondoskodni. Az évente eddigelé megszavazott összegek azonban, bármily fényes jelét képezik a törvényhozás érdeklődésének, tekintve műemlékeink aránylag nagy számát és nagy részben roskadozó állapotát, a fennforgó nagy szükséglet fedezésére ugyan, távolról sem elégségesek, s csak úgy fognak a kitűzött célznak megfelelni, ha ezen összegek lehető legnagyobb előrelátással, a lehető több

szükséglet felismerése mellett szakszerű gazdálkodással fognak kezeltetni, illetőleg a meglévő építmények fenntartására fordíthatni.

Más országokban, s jelesen a műemlékekben oly gazdag Franciaországban, hol a műemlékekre nézve a kormány már a polgár királyság korában is beható figyelmét kiterjesztette, azt kellett tapasztalni, hogy az évente e célra megszavazott, a magyarországi ilyenmű javadalomnál jóval bővebb átalány összegek, mindenkor elégtelenek valának, helyes felosztásuk pedig majdnem lehetetlen volt, mert minden vidék első sorban saját műemlékeire gondolván, s a segélyt kizárólag a kormánytól várván, ha óhajai nem teljesítették panaszokra fakadt; melyeket kikerülendő a részletes hitelek (credits speciales) rendszeréhez hajoltak, mely szerint bizonyos átalány mellett egyes nevezetes műemlékek restaurációjára külön javadalmakat vettek igénybe.

Tekintve hazánk műemlékeinek aránylag nagy számát s azon körülményt, hogy számos emlék századokon keresztül minden, tatarozást nélkülözvén végpusztulásához közel áll, bizonyos átalány mellett a különleges hitelek rendszerének elfogadása látszik leginkább célhoz vezetőnek hazánkban is. Nehogy azonban itt is az esetlegesség, az illető vidék érdeklődése vagy egyéb nem kizárólag az ügy valódi érdekének előmozdítására célzó körülmény váljék az egyes műemlékekre adandó összegek engedélyezésénél mérvadóvá, mindenekelőtt mellőzhetlennek mutatkozik, hogy a meglévő anyag minél terjedelmesben és minél pontosabban megismertessék, hogy így a meglévő műemlékek mind általános műbecsüket, mind helyi érdekességüket, mind végre állapotjukat tekintve, rendszeresen osztályoztathassanak, s a beszerzett adatok alapján meghatározathassék, mely építmények lesznek országos költségen helyreállítandók, melyek azok, hol csak fentartásról kell vagy lehet gondoskodni, s végre, melyek azon építmények, melyek egy vagy másik oknál fogva az enyészetnek átengedendők; ez ntőbbiakra nézve a kormány tevékenysége csakis azok alaprajzainak, vázlatainak, s leírásának megőrzésére szorítkozván.

A hazai műemlékek jegyzékbe foglalása, műbecsük felismerése, mikarban létük megállapítása s fentarthatásuk kérdésének szakszerű megbírlása után lehetőndvén csak a fentartásra szükséges összegekre nézve kielégítő alapot nyerni, ezen összeírás és osztályozás céljából, addig is, míg a törvényhozás műemlékekről törvény útján tüzetesebben gondoskodandik, egy külön bizottmányt találtam kirendelendőnek.

Ezen bizottság: „magyarországi műemlékek ideiglenes bizottsága” czime alatt egy elnökből, egy előadóból, egy bizottmányi építészből, és több a régészet terén kellő szakismerettel bíró bizottsági tagokból álland. Első teendője leszen ezen bizottmánynak a meglevő műemlékeknek a bizottmány által nekem javaslatba hozandó vidéki ügybarátok segélyével a % alatt: minta szerint eszközzendő lajstromozása, s azoknak felvétele után osztályozása. Javallatait ezen bizottmány jegyzőkönyvek s a mennyiben szükséges külön jelentések alakjában terjesztendi hozzám, hogy azok alapján általam a szükséges további intézkedések megindíthatassanak.

Minthogy pedig kívánatos, hogy az ügyek administratív állása iránt mindenkor tisztában legyenek, a vezetésem alatti ministerium azon ügyosztályának, melyhez ezen ügyek tartoznak, főnöke is az ülésekben részt veendő, ki az elnök távolléte vagy akadályoztatása esetén a bizottmányi ülésekben az elnököt is helyettesitendi.

A bizottmány feladatához tartozand továbbá a ministerium figyelmét azon egyes esetekre irányozni, melyekben szakértői javaslatuk alapján az illető kegyurak, törvényhatóságok, vagy egyletek, közreműködésének kieszközlése czélszerűnek mutatkoznék, az adandó segélyek magassága iránt véleményesen nyilatkozni, a figyelembe veendő azon körülményt, miszerint kívánatos, hogy a segély rendkívüli érdekes építményektől eltekintve, csak ott nyujtassék, hol az illető kegyúr, község vagy vidék érdekeltségét áldozatkészsége által már tetteleg is tanusítja.

A bizottság elnökének teendőjéhez tartozand az év negyedenként vagy szükség esetén többször is egy behivandó bizottmányi ülésekben elnökölni, a jegyzőkönyvet hitelesíteni s azt vagy a netáni különös előterjesztéseket nekem bemutatni.

Hivatala tiszteletbeli, ha azonban az ügy érdekében utaznia kellend, szabályszerű felszámolásra igényt tarthat.

A bizottmány sokoldalú administratív teendőit a bizottmány rendes előadója végzend, tisztéhez tartozandván az ügyeknek a bizottmányban előadása, a jegyzőkönyv szerkesztése, minden szükséges beadvány s levelezés készítése s a lajstromozás megindultával az országos műemlékek levéltárának megalakítása; végre a netáni conservationalis vagy restaurationalis terveknek a bizottmányi építészszel egyetértőleg előkészítése.

Ezen működéseért havontai 150 ftnyi tiszteltetdíjt huzand, s a mennyiben utaznia kellend, ezen felül a szabályszerű felszámításra (naponta 5 ftt mozgási költségére) tarthat igényt.

A bizottmányi építész teendője, az illető építmények rajzát felvenni, s a restaurationalis vagy conservationalis tervek vázlatának s a költségvetésnek az előadóval egyetértőleg készítése, illetőleg megbirálása, s a külső munkák esetleges megsejmlélése, míg a kivitelek a vidéki erők által, a vidéken eszközöltetnek. Az építmények rajzát a nyári kirándulásoknál – a többi munkákat pedig télen végzend.

A bizottsági építész rendes fizetésben nem részesül, de kirándulásain a szabályszerű illetményeket, valamint terveiért is, ha azok kivitelre alkalmasaknak ítéltetnek, esetről esetre megszabandó tiszteltetdíjban a műemlékek javadalmazásának rovására fog részesítettetni.

A bizottmányi tagok végre, melyek számát előre meghatározni czélszerűnek nem találtam a bizottmány üléseiben résztvevén, az előadót s építészt tudományos tanácsukkal támogatandják.

Budán, 1872. évi april 7-én.

Dr. Pauler Tivadar s. k.

Melléklet a 103. számhoz

A műemlék megnevezése,
v, i. minő név alatt (templom, torony, vár, kápolna, emlékoszlop, ház, sánczolás stb.) ismeretes”

--

Hol létezik?

Egyházmegye	Törvényhatóság vagyis megye, kerületi szék, vidék	Község s utólagos posta	Kinek birtokában van s ki tulajdona? Mi célra használják? Hogy nevezik a dűlőt melyen áll?

Mellékletek.

Folyó szám	Megnevezése (ha ilyen létezik és ismeretes.)	Darab szám
	Okmány Felirat másolata (pacskolás) Térvázlat Alaprajz, átmetszet Rajz Fényképek	

A műemlék leírása.

1. *Minő a műemlék alakja? s minők méretei?* (v. i. minő hossza, szélessége, magassága, falainak vastagsága, mindez 12 hüvelykes lábokban kifejezve.)
2. *Minő anyagból készült?* (faragott, jelesen mész, márvány, homok, kőtégla, vegyes anyag stb. – ha az anyag nem ismeretes, az röviden leírandó.)
3. *Minő építészeti stílusban épült?* (romai építmény, román templom, góth vagy csúcsíves épület vagy emlék.) Főként a beküldött két táblának melyik ábrájához hasonlít leginkább?
4. *Minő karban van?* (ép, rongált, pusztult) tatarozást igényel, vagy helyreállítást, avagy teljesen elhagyott.) Van-e szándék az emléken javítani, és minő terv szerint? (Ha lehetséges ily tervnek beküldése.)
5. *Létezik-e a műemléken valamely felirat? hol és minő?* (A felirat, ha lehetséges, lepacskolandó, *) s a pacskolat – vagy ha ez nem szerezhető, a felirat rajza vagy a felirat i r o t t m á s o l a t a a betűk nemének megjegyzésével külön íven közlendő.)

*) A lepacskolás következőleg történik: kissé nedvesített itató papírt a lepacskolandó tárgy felületére kell tenni s a papírt lágy kefével addig gyöngéden veregetni, míg azon a tárgy képe megjelenik. Ha a papír a tárgyon megszáradt, leveendő.
6. *Találtnak-e az emléken domborművek?* (faragványok u. m. : alakok, szobrok, siremlékek, czimek, régi diszitmények, oszlopfők stb. ezeknek, ha lehet, pontos rajzai, esetleg fényképek beszerzendők, s ez ivhez melléklendők.)
7. *Fordulnak-e elő falfestmények?* (vagy egyéb festmények is, hol, minő karban vannak, nem mutatkoznak-e ilyenek nyomai a lepattogott meszelés vagy vakolat alatt, ezek másolata kéretik.)
8. *Minő történelmi adatok ismeretesek?* (Történelmi okmányok (adománylevelek) egyházi látogatások, határjárásokról kiállított okmányok vannak-e, hol találhatók, ha lehet, ezek m á s o l a t a csatolandó. Mondák, hagyományok, a nép ajkán élő regék, a mennyiben történetre vonatkozó adatokat tartalmaznak, feljegyzendők; nemkülönben a műemlékről nyomtatásban megjelent, vagy kéziratban levő monographiák, ismertetések, alkalmi nyomtatványok stb.) Nevezetes tényezők e tekintetben az egyházi visitatiók jegyzőkönyvei, és az egyházi megyék régibb és újabb schematismusai, melyek a plébániákban találtnak, és régi kalendariumok, kivált ha azokban az emlék másolata fordul elő.

Ismeretesek-e közlő vidékén romok, romok nyomai, vagy oly adatok, melyekből egy hajdani épület föld alatt levő alapzatok fennmaradására következtetést vonhatni?

Külön jegyzetek rovata.

A közlőnek neve, polgári állása, lakhelye (utolsó posta) és a felelet elküldési napja.

MŰEMLÉKVÉDELEM

A MAGYAR MŰEMLÉKVÉDELEM KIADVÁNYA

XLVI. évf.

2022

6. szám

Főszerkesztő: Vukosavljev Zorán
Szerkesztőség: 1055 Budapest, Bihari János utca 5.

REZÜMÉ

Wittinger Zoltán – Jakab Attila – Nádai Zsófia: A Kisvárdai vár helyreállítása

A kisvárdai vár a 15. században épült fel négy saroktornyos téglavárként. Teljes kiépítettségét a 18. század derekára érte el. A téglavár körül több építési korszakban felépült, föld-fa szerkezetű belső és ötszögletű bástyás alaprajzú erődítés épült. A várat az 1780-as évektől kezdve az 1830-as évekre nagyobb részben elbontották, kő és téglá anyaga Kisvárdai épületeinek építési anyaga lett. A fennmaradt déli homlokzati fal és délkeleti torony az 1960-as évekig folyamatosan pusztult, ekkor jelentős mértékű felújításon esett át. A vár egykori kontúrját a terep kiemelésével létrehozott emelt szinttel jelezték. A kétezres években falait tovább magasították. A vár udvarán nyári színházi fesztivál számára nézőteret és színpadot alakítottak ki, ezekhez eső elleni fedést is építettek. Az északi tornyokra az egykori tömegre utaló, de megtévesztő tetőt építettek, majd később a délnyugati torony is fedést kapott.

A Nemzeti Kastély és Nemzeti Várprogram keretein belül 2016-ban megkezdődött felújítás a vár kiállítóterületeinek jelentős mértékű növelését irányozta elő amellett, hogy a színházi fesztivál számára továbbra is helyet kellett biztosítani. A kitűzött célok között szerepelt, hogy a régészeti és műemléki épületkutatásra támaszkodó tervek a meglévő romot a legkisebb mértékben érintsék, ne kelljen a meglévő maradványokra rá- és beleépíteni.

A cikk részletesen bemutatja a vár turisztikai fejlesztését megelőző régészeti feltárásokat, a vár belső területeinek a 2017-ben és 2021-ben végzett ásatait, ismerteti ezek eredményeit, amelyek részben kiegészítettek, részben új eredményekkel gazdagították a vár építéstörténetét. Ismerteti továbbá a vár külső védművét alkotó palánkrendszer régészeti kutatásait, amelyek alapján egyértelműen elmondható, hogy a helyszínen ma is megtalálhatóak a föld alatt a felszínen már elpusztult, sokszor alapjáig kibányászott épületek nyomai és az erődítések fa-szerkezete.

A cikk ismerteti, hogy a helyreállítás tervezése során miért vetették el a historizáló stílusú visszaépítés gondolatát, és miként döntöttek a múzeumi funkcionális igények kielégítésére a várromhoz csatlakozó, az egykori vár kontúrjait és beépítését követő új, kortárs építészeti formálású tömeg építése mellett. Magát, a megmaradt várromot konzervatív megközelítésű restaurátori módszerekkel újították fel. Az egykori külső vár ó-olaszbástyás védmű-rendszerének elmosódott terepalakulatait tájépítészeti eszközökkel tették érzékelhetővé. 309

Jósvainé dr. Dankó Katalin – Ráth Miklósné Tóth Ibolya: Sárospatak, a lőportorony, városfalak és a bástyák helyreállítása

A Sárospataki vár hosszú távú fejlesztése jelentősen hozzájárul majd ahhoz, hogy a látogatók számára érzékelhető legyen a belső és a külső vár kiterjedése, összefüggései és ezeknek a városközpontot egyedülálló módon meghatározó rendszere. A Nemzeti Várprogramban a lőportorony, az ágyúdomb és a Veresbástya részleges helyreállítása; valamint a várfal, a Perényi és az Oroszlán-bástya helyreállításának műszaki és tudományos előkészítése történt meg; ez utóbbiak kivitelezési munkái egy későbbi ütemben valósulnak majd meg.

A külső vár nyugati falának egy szakasza a hozzá csatlakozó telkek hátsó telekhatárán álló támfal kerítésévé degradálódott az elmúlt évtizedek során. A projekt keretében az érintett várfal mentén húzódó magántulajdonú területek megvásárlásával a Szent Erzsébet utca felől megközelíthetővé vált a várfal, a lőportorony és az ágyúdomb, amelyek helyreállítása ismét értelmezhetővé teszi ezek szerepét a település védelmi rendszerében.

A lőportorony 1636-ban épült. Vastag terméskő fala, téglaboltozata és szellőzőnyílásai a lőpor biztonságos őrzésének feltételeit biztosították. A most készülő faburkolatú boltozatok a kiállítási koncepcióba illeszkedve, mintegy installációként jelenítik meg az egykori belső teret. A régészeti feltárások során kiderült, hogy az eredeti terepszint a jelenleginél 1,5 méterrel lejjebb volt.

A helyreállítás célkitűzése ennek minél nagyobb területen történő visszaállítása, hogy az épület és környezete minél inkább eredeti megjelenésében legyen látható. A kitermelt földdel az ágyúdomb déli irányban húzódó szakasza került feltöltésre.

A Veres-bástyánál a műszakilag legszükségesebb beavatkozás – keleti falának helyreállítása – történt meg; a falazat eredeti falsíkon történő visszafalazásával, kváderes lőrészek rekonstrukciójával.

A nyugati városfal a természetes védelem hiánya miatt különösen erősítve épült. Északi és déli sarokbástyáin kívül még két bástya állt; a fal mögött magas sánc, előtte falszoros és 5-6 méter mély várárok húzódott. A 17. század folyamán pedig megépült az ötszögű, nagyméretű, többszintes Oroszlán-bástya. A városfal és a bástyák helyreállítása most nem történik meg, de a program keretében ezek kutatása és tervezése is megtörtént, a cikk ezen eredményeket is ismerteti. 335

Máté Zsuzsanna – Fülöp András: Egy történeti épülettömeg kortárs rekonstrukciója Somló várában

A Veszprém megyében emelkedő, vulkán eredetű Somló-hegy történelmi borvidék. Alacsonyabb ormán emelkedik a vár romja, amelynek első írásos említése 1352-ből származik. Építője feltehetően 1320 és 1350 között Ugodi Csenik mester volt. Ezt követően a vár több átépítésen ment keresztül, közülük is kiemelendő a 15. század második felének periódusa, amikor a felsővár reprezentatív palotaszárnyal és egy konyhával gazdagodott. Utóbbinak látványos kürtője ma is áll, és a romkötür meghatározó eleme.

Az alsóvár a legteljesebb állapotát az 1560-as és 1580-as évek között érte el, a Devecseri Csórón család építkezéseinek köszönhetően. Ekkor épült ki az az L alaprajzú „kaszárnya,” amelynek délnyugati szárnyán az egykori fűdém szerkezet lenyomatai is megmaradtak. A szárny érdekessége, hogy nem voltak földszinti nyílásai, mivel az építéskor ezt a szintet feltöltötték bontási

törmelékkel, és ennek tetején, az első emeleten alakították ki a téglapadlót, amelynek részleteit ásatásokon tárták fel. Az egykori emeleti nyílásrendszer csak nagy kiromlások formájában maradt meg, az ablakok, ajtók kinevezetere, nincs hiteles adat. Ebbe az épületszárnyba az alsóvár szabadon álló, falazott pilléréről vezetett át egy faszerkezetes híd, ugyaninnen lehetett egykor megközelíteni a felsővárat is. Az alsóvár udvarának északkeleti sarkában a 2012. évi régészeti feltárás során egy 15. század második felére keltezhető épület – benne egy sütőkemencével – találták meg.

A 19. század elejére már csak romjaiban maradt fenn a vár. Azóta ismert a tájképet meghatározó látványa, a kiromlott nyílásaival és a konyhaépület magasba törő kürtőjével. Az olyannyira meghatározó romkontúr vált szervezőjévé a dobai kastélypark egyik fő látványtengelyének. Ennek a két évszázada ismert képek a minél teljesebb megtartása határozta meg az alsóvár épületeinek helyreállítási metodikáját. Az ún. kaszárnyszárny részben álló oromfalai lehetővé tették az épület tömegrekonstrukcióját, a falak közé épített, kortárs építészeti eszközöket alkalmazó, félnyeregű védőépület létrehozásával. Ezt a megoldást alkalmazva került bemutatásra a korábbi építési periódushoz tartozó sütőház rommaradványa is. Ezt egészíti ki a kaszárnya szárny bejáratához felvezető hídszerkezet. A helyreállítási folyamat két lépcsőben zajlott. Az I. ütemben a falkoronák állagvédelme, és az elpusztult padlástéri lőrések helyreállítása, a II. ütemben a zárt helyiségeket magukba foglaló védőépületek készültek el. A bemutatás nem foglal állást a nem ismert nagyságú és szerkezetű nyílászárókról azok kiépítésével, valamint tartózkodik a fennmaradt romfalak nagyarányú kiépítésétől. 353

Koppány András – Albert János Attila: A Sümeg vár építés-, átépítés-, pusztulás- és helyreállítási története és a Nemzeti Várprogram keretében megvalósított rekonstrukciós helyreállítása

A sümegi várhegy kiugró sziklatömbjének keleti felén a 13. század második felén épül fel az akkor még egy toronyból és palotaszárnyból álló építmény. A veszprémi püspökség birtokában álló vár kiépítése a 15. század folyamán történt meg, ekkor kezdődött el a hosszú folyamat, amelynek végén az épületegyüttes elnyerte ma is ismert elrendezését. A török hódítás következtében Sümeg végvárrá vált, Veszprém török általi elfoglalását követően pedig a püspöki székhely is ide került. A 17. század elején Bocskai István seregei foglalták el, de a vár hamar visszakerült a püspökség birtokába és egészen a török kor végéig püspöki kézen maradt. Épületeit, ha kellett újból és újból renoválták, átépítették. A 17. század végén császári őrség került az egyre inkább lelakott és a háborús események során sérült várba, majd a Rákóczi szabadságharc alatt a kuruc hadsereg egyik helyi központjaként és hadtáráként működött az erődítés.

A vár pusztulástörténete az 1730-as évektől indult és egészen 1954-ig, közel 220 évig tartott, amit az elmúlt hetven évben a helyreállítások korszaka követett. A cikk ismerteti e korszak főbb állomásait, a hatvanas évek régészeti kutatási eredményeit, az ehhez kapcsolódó építészeti helyreállítást, és a kétezres évek beavatkozásait, majd részletesen kifejti a 2016-ban indult Nemzeti Várprogram keretében megvalósított fejlesztés elemeit, főbb elvi célkitűzéseit.

A vár 2018-2022 között megvalósított fejlesztéséhez a rendelkezésre álló történeti ismeretek, a korábbi helyreállítások épített valósága, a vár falazatának és épített részleteinek állapota, és a hasznosítási és üzemeltetési elképzelések alapján a vár teljes területére elkészített építészeti koncepció szolgált alapul, amelynek első ütemként a várudvart keletről határoló épületsor és falszoros rekonstrukciós helyreállítása, másrészt a néhány helyen igen rossz állapotú teljes külső várfal sík állagmegóvása valósult meg a Nemzeti Várprogram keretében. A tervezők szándéka a várudvar egykori térfalainak érzékeltetése a vár legteljesebbnek tekinthető, 17. század végi időszaknak bemutatása volt. A tervezés időpontjában földszintes keleti szárny épületelemének rekonstrukciós helyreállítással a látogató számára bemutathatóvá vált a vár ezen korszaka, és az emeletek megépítésével jó minőségű, modern kiállítóterek születtek, ahol a vár építéstörténetét bemutató kiállítás kapott helyet. 371

Gál Viktor – Kelemen Bálint Zoltán: „Környezettudatos” várhelyreállítás a szögligeti Szádváron

A Nemzeti Kastélyprogram és a Nemzeti Várprogram keretében 2018-2020-ban megvalósult állagmegóvási munka közvetlen előzményének tekinthető a 2006-ban alakult Szádvárért Baráti Kör értékmentő tevékenysége.

A helyreállítás tervezését alapjaiban határozta meg a hely történeti és természeti környezetének a vizsgálata. A tervezés segédeszközeként a tudományos dokumentáció részeként 3D elméleti rekonstrukciós modell is készült. A tervezést megelőzően 3D térszkennelés, régészeti feltárás, tartószerkezeti és restaurátori vizsgálat készült, amelyek eredményei több ponton felülírták a tervezési program első elképzeléseit.

Az örökségvédelmi-turisztikai fejlesztés gerincét egy látogatói útvonal kialakítása és várfalak stabilizálása alkotta.

A konzerválás során alapvető cél volt a várban korábban is használt állagmegóvási módszer követése, így a korábbi és jelen beavatkozások szerves egységet, rendezett romképet mutatnak. Kíváncsra csak a falakat közvetlenül veszélyeztető fák kerültek, a terület mára kialakult romos, ligetes-parkos jellege, mint domináns karakterjegy szándékoltnak megőrzésre, megerősítésre került.

Új gyalogos útvonal és lépcső bevonta a romvár vértkeringésébe az addig méltatlanul elfeledett Alsó várat és köti össze a vár látogatható részeit. A ligetes-fás romterületen új elemként jelentek meg a lépcső, pihenőpadok, az információs táblák, a zászlótartó rudak, a kőtár, az esőbeálló és a gyilokjáró. Ezek létjogosultságát a „kortárs” funkció indokolta: a váraknak ma már nem védelmi, hanem örökség-turisztikai szerepe van, a fenti elemek az ide látogatók tájékoztatását, kényelmét szolgáló eszközök. Ezeknek az új, reverzibilis módon kialakított elemek anyaghasználatáa tradicionális, megjelenésük azonban szándékoltnak kortárs formavilágú, ami a régi és új elemek közötti megkülönböztetés műemlékvédelmi igényét biztosítja. Szádvár jelen helyreállítása ötvözni szándékozott a klasszikus műemlékvédelem megkérdőjelezhetetlen eredményeit a 21. századi építészeti elemekkel.

Egyedülálló és példaértékű a vár megmentése körül kialakult széleskörű társadalmi, beruházói és szakmai összefogás, a műemlékvédelmi és fejlesztői szempontok kompromisszum mentes és harmonikus érvényesülése. Talán ennek köszönhetően a megvalósulás óta sokszorosára nőtt a nem csupán a tudományos ismeretünk, de vár ismertsége és látogatottsága is. 391

Dr. Pauler Tivadar: A m. kir. vallás- és közoktatási miniszternek 1872. apr. 7-én 5371. sz. a. kelt rendelete

A 1872. április 7-én Pauler Tivadar miniszter létrehozta az első magyar műemlékvédelmi szervezetet, a Műemlékek Ideiglenes Bizottságát. Az intézményes magyar műemlékvédelem 150 éves történelmére emlékezve a *Műemlékvédelem* című tudományos periodika 66. évfolyamát a rendelet szövegűhő leirátával zárjuk. 408

ABSTRACT

Zoltán Wittinger – Attila Jakab – Zsófia Náday: Restoration of the Castle of Kiskivárda

Kiskivárda Castle was built in the 15th century as a brick fortification with four corner towers. It was fully developed by the middle of the 18th century. Around the brick castle, an inner earth-and-wood structure and an outer fortification with a pentagonal bastion plan were built in several construction periods. From the 1780s to the 1830s, the castle was largely demolished and its stone and brick were used as construction material for Kiskivárda's buildings. The surviving southern façade wall and southeastern tower had been continuously deteriorating until the 1960s, when they underwent a significant renovation. The former contour of the castle was outlined with an elevated plane created by raising the terrain, and then the walls were further raised in the 2000s. For the summer theater festival, an auditorium and a stage were installed in the courtyard of the castle, completed with a cover against rain. A roof was built on the northern towers as a reference to the former mass of the building – being rather deceptive – and later the southwestern tower was also covered.

The renovation that began in 2016 within the framework of the National Mansion and Castle Program, aimed at significantly increasing the exhibition areas of the castle, in addition to the fact that space still had to be provided for the theater festival. Among the goals set was that the plans based on archeological and historic building research should affect the existing ruins to the smallest extent, avoiding the need to build on top of or incorporate the existing remains.

The article presents in detail the archaeological excavations performed prior to the touristic development of the castle, the excavations of the castle's inner areas done in 2017 and 2021, and describes their results, which partially supplemented and partially enriched the construction history of the castle with new findings. The essay also describes the archaeological research of the plank system that formed the outer defense of the castle. Based on this research, it can be stated that traces of structures that have already been destroyed on the surface (often mined to their foundations) and the wooden structure of the fortifications can still be found on the site.

The article presents why the idea of reconstructing the castle in a historicizing style was discarded during the planning of the restoration. It also discusses how the architects decided on meeting the functional needs of the museum by building a new mass of contemporary architectural design following the contours and construction of the former castle. The remaining castle ruins themselves were renovated using conservative restoration methods. The blurred terrain structures of the former outer castle's defense system featuring old-Italian bastion were made perceptible with landscape architectural tools. 309

Mrs. Jószyai dr. Katalin Dankó – Mrs. Miklós Ráth, née Ibolya Tóth: Restoration of Sárospatak, the powder tower, the city walls, and the bastions

The long-term development of the Sárospatak castle will significantly contribute to making the extent and connections of the inner and outer castle and their system that uniquely defines the city center perceptible for the visitors. In the National Castle Program, the partial restoration of the powder tower, the cannon hill and the Veres Bastion; and the technical and scientific preparation for the restoration of the castle wall, the Perényi and the Lion's Bastion took place; the construction works of the latter will be carried out in a later phase.

Over the past decades, a section of the outer castle's western wall has degraded into a retaining wall fence on the rear boundary of the adjoining plots. As part of the project, by purchasing privately owned lands along the affected castle wall, the castle wall, the powder tower, and the cannon hill became accessible from Szent Erzsébet utca, the restoration of which makes their role in the settlement's defense system understandable again.

The powder tower was built in 1636. Its thick natural stone walls, brick vault and ventilation openings ensured the conditions for the safe storage of gunpowder. The wooden vaults that are now being built fit into the exhibition concept and present the former interior space as an installation. Archaeological excavations revealed that the original ground level was 1.5 meters lower than the current one. The goal of the reconstruction project is to restore it to the largest extent possible, so that the building and its surroundings can be seen as much as possible in their original appearance. The excavated soil was used to fill the southern section of the cannon hill.

At the Veres Bastion, the technically most necessary intervention – i.e. the restoration of its eastern wall – was carried out by re-wall the masonry to the original wall plane and reconstructing the ashlar machicolation.

The western city wall was built particularly reinforced due to the lack of natural protection. In addition to its northern and southern corner bastions, there were two more bastions; behind the wall was a high rampart, and in front of it was a narrow alley way and a moat with a depth of 5-6 meters. The pentagonal, large, multi-storey Lion Bastion was built during the 17th century. Although the restoration of the city wall and the bastions will not be done in the current phase, but research and planning of them have also taken place within the framework of the program, so the article describes these results too. 335

Zsuzsanna Máté – András Fülöp: Contemporary reconstruction of a historical building mass at Somló Castle

The volcanic Somló hill emerging in Veszprém county is considered a historic wine region. The ruins of the castle, the first written mention of which dates from 1352, rise on the lower peak of the hill. It was built probably between 1320 and 1350 by Master Ugodi Csenik. Later, the castle underwent several reconstructions, among which the period of the second half of the 15th

century should be highlighted, when the upper castle was enriched with a representative palace wing and a kitchen. The spectacular chimney of the latter still stands today, making a defining element of the ruin contour.

The lower castle reached its most complete state between the 1560s and 1580s, thanks to the constructions of the Devecseri Csóron family. At that time, the L-shaped “barrack” was built, on the southwest wing of which traces of the former slab structure have been preserved. The interesting thing about the wing is that it had no openings on the ground floor, as this level was filled with demolition debris during construction, and the brick floor was created on top of it – on the first floor – the details of which were uncovered during excavations. The former fenestration system on the first floor has only survived in the form of extensive damages, there is no authentic data on the appearance of the windows and doors. A wooden bridge led from the free-standing, masonry pillar of the lower castle into this wing of the building, and the upper castle could also be approached from the same place. During the archaeological excavations in 2012, a building (with an oven inside) dating back to the second half of the 15th century was found in the northeast corner of the courtyard of the Lower Castle.

By the beginning of the 19th century, the castle survived only in its ruins. Since then, it has been known for its landscape-defining sight, with its dilapidated openings and the high-rising chimney of the kitchen building. The quite defining contour of the ruin has become the organizer of one of the main visual axes of the castle park in Doba. The restoration methodology of the buildings of the Lower Castle was determined by the aim of preserving this image known for two centuries as completely as possible. The gable walls in the so-called “barrack wing” made the mass reconstruction of the building possible by inserting a protective building with a mono-pitch roof between the walls and using contemporary architectural tools. The ruins of the oven house belonging to the previous construction period were also presented using this solution. This is completed by the bridge structure leading to the entrance of the barrack wing. The restoration process was carried out in two phases. In Phase I, the structural protection of the wall crowns and the restoration of the destroyed attic hatches were done, in Phase II. the protective buildings containing the closed rooms were completed. The presentation does not take a position regarding the doors and windows of unknown size and structure and refrains from the large-scale construction of the remaining ruin walls. 353

András Koppány – János Attila Albert: The history of the construction, rebuilding, destruction and restoration of Sümeg Castle and its reconstruction and restoration carried out within the framework of the National Castle Program

On the eastern side of the protruding rock boulder of the Sümeg Castle hill, the fortification was built in the second half of the 13th century, consisting only of a tower and a palace wing at that time. The castle, owned by the bishopric of Veszprém, was further developed during the 15th century, at which time a long process began, at the end of which the complex acquired its layout still known today. As a result of the Turkish conquest, Sümeg became a border castle, and after the occupation of Veszprém by the Turks, the episcopal seat was also moved here. At the beginning of the 17th century, it was occupied by István Bocskai's armies, but the castle soon returned to the possession of the bishopric and remained in bishop's hands until the end of the Turkish era. When it was necessary, the castle buildings were renovated and rebuilt again and again. At the end of the 17th century, an imperial guard was placed in the castle, which became more and more dilapidated and damaged during the war. Then during Rákóczi's War of Independence, the fortification functioned as a local center and barracks of the Kuruc army.

The history of the castle's destruction began in the 1730s and lasted almost 220 years until 1954, followed by a period of restorations in the last seventy years. The article describes the main milestones of this era, the archaeological research results of the 1960s, the related architectural restoration, and the interventions of the 2000s. Also, it explains in detail the elements and main programmatic objectives of the development implemented in the framework of the National Castle Program launched in 2016.

The development of the castle between 2018-2022 was based on the available historical knowledge, the built reality of previous restorations, the state of the castle's masonry and built details, and the architectural concept prepared for the entire area of the castle on basis of the utilization and operation ideas. As the first phase of this, the reconstruction of the row of buildings and ramparts bordering the castle courtyard from the east, as well as the preservation of the condition of the entire outer castle wall plane, which was in a very poor condition in some places, was carried out within the framework of the National Castle Program. The intention of the architects was to depict the former spatial walls of the castle courtyard, and to present the castle's most complete period, i.e. its state at the end of the 17th century. With the reconstruction of the building mass of the eastern wing, which had a ground-floor mass at the time of planning, this era of the castle has become presentable to the visitor, and high-quality, modern exhibition spaces were created by building the upper floors, where an exhibition showing the construction history of the castle is housed. 371

Viktor Gál – Bálint Zoltán Kelemen: Environmentally conscious conservation of Szádvár Castle at Szögliget

The conservation project took place in 2018-2020, funded by the National Castle Program. It had been preceded by the salvage activities of the Friends of Szádvár association, founded in 2006.

Designs for the intervention were essentially determined by the research of the historical and natural characteristics of the site. A 3D model of the theoretical reconstruction had been made as part of the scientific documentation, to help the design. The 3D site survey by laser scanning, the archeological research of the ruins, a structural survey and a survey for restoration had also preceded the design phase and influenced the preliminary concept.

The most important features of the heritage protection and touristic development were the establishment of a safe route for the visitors and the stabilization of the castle walls. When conserving the walls, the methods used earlier were followed to achieve a unified look, so the past and present interventions form an organic unit and present an orderly image. Only those trees were removed, which endangered the walls. The dominant wooded grove character of the site has been deliberately preserved and even strengthened.

The new walkway and stairs for the visitors have put the so far neglected Lower Castle on the tourist route within the ruins and they connect those parts of the castle which can be visited. The stairs, benches, information boards and flagposts, the lapidarium, the rain shelter and the walkway on the top of the wall are all new elements in the wooded grove of the ruin area. Their installation is justified by the modern function of the castle: it is not a structure of defense any more, but a ruined monument accessible for tourism and the new installations serve the visitors. These new elements have been built reversibly of traditional materials, but their design is deliberately contemporary, so it is easy to distinguish the new from the old, in line with

the principles of monument protection. The present intervention in Szádvár Castle has strived to combine the unquestionable results of classic monument protection with the elements of 21st century architecture.

The widespread civil and professional cooperation that has developed for the preservation of the ruins and the uncompromising, yet harmonious realization of the aspects of both the touristic development and monument protection is unique and exemplary. Owing to this conservation, our knowledge of archeology and the number of visitors in the castle and its surroundings have greatly increased. 391

Dr. Tivadar Pauler: Decree No. 5371 of the Hungarian Royal Minister of Religion and Public Education, dated April 7, 1872

On April 7, 1872, Minister Tivadar Pauler established the first organization for Hungarian monument protection, the Temporary Committee of Monuments. In commemoration of the 150-year history of institutional monument protection in Hungary, the 66th volume of the scientific periodical *Műemlékvédelem* (=Monument Protection) presents the literal text of the original decree. 408

AUS DEM INHALT

Zoltán Wittinger – Attila Jakab – Zsófia Náday: Restaurierung der Burg Kiskivárda

Die Burg Kiskivárda wurde im 15. Jahrhundert als Ziegelburg mit vier Ecktürmen erbaut. Ihre komplette Konstruktion erhielt sie bis die Mitte des 18. Jahrhunderts. Um die Ziegelburg herum wurde eine Verschanzung mit Holz-Erde-Struktur und einem fünfeckigen Bastionsplan erhoben, deren Aufbau in verschiedenen architektonischen Epochen erfolgte. Die Burg war von den 1780er an bis die 1830 Jahre größtenteils abgerissen worden, die Steine und Ziegeln wurden zum Baumaterial der Burg Kiskivárda. Die bestehengebliebene südliche Fassadenwand und der südöstliche Turm waren bis in die 1960er Jahre fortwährend zerfallen, als diese einer umfassenden Renovierung unterzogen wurden. Die einstige Kontur der Burg wurde durch eine Erhebung angedeutet, welche durch das Hervorheben des Geländes entstand. In den 2000er Jahren wurden ihre Wände weiter erhöht. Im Burghof wurden ein Zuschauerraum und eine Bühne für das sommerliche Theaterfestival ausgestaltet, diese erhielten auch ein Regendach. Auf die nördlichen Türme wurden täuschende, die damalige Gewichte beschwörende Dächer gebaut, später bekam auch der südwestliche Turm eine Decke.

Die 2016 beginnende Restaurierung im Rahmen des Nationalen Schlossprogramms und Nationalen Burgprogramms erzielte die wesentliche Vergrößerung der Ausstellungsflächen der Burg daneben, dass sie das Sommer-Theaterfestival weiterhin beherbergen musste. Zu den gesetzten Zielen gehörte, dass die archäologische und bauhistorische Untersuchungen anlehnende Planungen die bestehenden Ruinen möglichst wenig betreffen, damit es nicht nötig wird, etwas auf oder in die verbliebenen Reste zu bauen.

Der Artikel erleuchtet in Details die archäologischen Ausgrabungen vor der touristischen Entwicklung der Burg, die Ausgrabungen des Burginneren in den Jahren 2017 und 2021 und stellt deren Ergebnisse, die Baugeschichte der Burg teilweise ergänzt, teilweise mit neuen Ergebnissen bereicherten, vor. Er informiert weiterhin über die archäologischen Untersuchungen des Palisadensystems, das den äußeren Schutz der Burg bildet, anhand derer eindeutig feststellen lässt, dass Spuren unter der Erde von oft bis auf ihre Fundamente abgebauten Gebäuden, welche an der Oberfläche bereits zerstört wurden, sowie die Holzkonstruktion der Befestigungsanlagen noch auf dem Gelände zu finden sind.

Der Artikel beschreibt, warum die Idee einer Rekonstruktion im historisierenden Stil während der Planung der Restaurierung verworfen wurde und wie es dafür entschieden wurde, die funktionalen Bedürfnisse des Museums zugunsten des Baus einer neuen Masse mit einem zeitgenössischen architektonischen Design zu erfüllen, das an die Burgruine angrenzt und den Konturen und der Konstruktion der ehemaligen Burg folgt. Selbst die verbliebene Burgruine wurde mit konservativen Restaurierungsmethoden erneuert. Die unscharfen Geländestrukturen der altitalienischen Bastionswehr der ehemaligen Vorburg wurden mit landschaftsarchitektonischen Mitteln wahrnehmbar gemacht. 309

Katalin Jósivainé Dr. Dankó – Ibolya Ráth Miklósné Tóth: Die Restaurierung von Sárospatak, des Schießturms, der Stadtmauer und der Bastionen

Die langfristige Entwicklung der Burg von Sárospatak wird wesentlich dazu beitragen, dass die Besucher/-innen die Ausdehnung und die Verbindungen der inneren Burg und der äußeren Burg und deren System, das das Stadtzentrum auf einzigartige Weise prägt, wahrnehmen können. Im Rahmen des Nationalen Burgprogramms erfolgten die partielle Restaurierung des Schießturms, des Kanonenhügels und der Bastion Veresbástya; sowie die technischen und wissenschaftlichen Vorbereitungen für die Restaurierung der Burgmauer, der Perényi-Bastion und der Oroszlán-Bastion fanden statt; die Bauarbeiten an letzteren werden in einer späteren Phase durchgeführt.

Ein Teil der westlichen Mauer der äußeren Burg degradierte sich in den vergangenen Jahrzehnten zu einem Stützmauerzaun an der hinteren Grundstücksgrenze. Im Rahmen des Projekts, durch den Kauf der in Privatbesitz befindlichen Grundstücke entlang der betroffenen Burgmauer wurden die Burgmauer, der Schießturm und der Kanonenhügel von der Szent-Erzsébet-Straße zugänglich, deren Restaurierung ihre Rolle im Schutzsystem der Siedlung wieder sinnvoll macht.

Der Schießturm wurde 1636 erbaut. Seine dicke Steinmauer, Backsteingewölbe und Lüftungsöffnungen sorgten für die sichere Bedingungen zur Bewahrung von Schießpulver. Die zurzeit entstehenden Holzgewölbe fügen sich in das Ausstellungskonzept ein und präsentieren den ehemaligen Innenraum als Installation. Bei den archäologischen Ausgrabungen stellte sich heraus, dass das ursprüngliche Bodenniveau 1,5 Meter niedriger als heute war. Die Restaurierung erzielt seine möglichst großflächige Wiederherstellung, damit das Gebäude und seine Umgebung möglichst in ihrem ursprünglichen Erscheinungsbild zu sehen sind. Mit dem Erdaushub wurde die südliche Strecke des Kanonenhügels aufgefüllt.

Bei der Veres-Bastion erfolgte der technisch notwendige Eingriff, – die Restaurierung ihrer östlichen Mauer, durch den Wiederaufbau des Mauerwerks auf der ursprünglichen Wandebene, durch Rekonstruieren von Quaderlöchern.

Die westliche Stadtmauer wurde aufgrund des fehlenden natürlichen Schutzes besonders verstärkt errichtet. Neben der nördlichen und südlichen Eckbastion stand noch zwei weitere Bastionen; Hinter der Mauer befand sich eine hohe Schanze, davor eine schmale Mauer und ein Wassergraben mit einer Tiefe von 5-6 Metern. Im 17. Jahrhundert wurde die fünfeckige, imposante, mehrstöckige Oroszlán-Bastion gebaut. Die Wiederherstellung der Stadtmauer und der Bastionen wird jetzt nicht durchgeführt, aber im Rahmen des Programms erfolgten Forschungen und Planungen dazu, deren Ergebnisse der Artikel erleuchtet. 335

Zsuzsanna Máté – András Filöp: Die zeitgenössische Rekonstruktion einer Gebäudemasse in der Burg von Somló
Der vulkanische Somló-Berg im Komitat Veszprém zählt als historisches Weingebiet. Auf dem Bergrücken erhebt sich die Burgruine, deren erste schriftliche Erwähnung stammt aus dem Jahr 1352. Der Bauherr von 1320 bis 1350 war vermutlich der Meister Csenik Ugodi. Danach wurde die Burg mehrmals umgebaut, diesbezüglich ist die zweite Hälfte des 15. Jahrhunderts zu betonen, als die obere Burg um einen repräsentativen Schlossflügel und eine Küche bereichert wurde. Der spektakuläre Schlot des Letzteren steht noch heute und bildet wesentliches Element der Ruinenkontur.

Die untere Burg erreichte ihren vollkommenen Zustand zwischen den 1560er und 1580er Jahren, dank der Bauarbeiten der Familie Devecseri Csóron. Derzeit wurde die L-förmige „Kaserne“ gebaut, auf deren südwestlichen Flügel auch die Spuren der ehemaligen Plattenstruktur erhalten sind. Die Kuriosität des Flügels ist, dass er keine Öffnungen im Erdgeschoss hatte, da diese bei seinem Aufbau mit Abrisschutt aufgefüllt und auf diesem, also im ersten Stock ein Ziegelboden ausgestaltet worden war, dessen Spuren bei Ausgrabungen aufgedeckt wurden. Das ehemalige Öffnungssystem im Erdgeschoss ist nur noch in Form von großen Beschädigungen erhalten, und über die Erscheinung der Fenster und Türen gibt es keine verlässliche Information. In diesen Gebäudeflügel führte von dem freistehenden, gemauerten Balkenkopf der unteren Burg eine Brücke mit Holzstruktur, von hier konnte man damals ebenfalls die obere Burg annähern. In der nordöstlichen Ecke des Hofes der unteren Burg wurde bei der Ausgrabung im Jahr 2012 ein Gebäude mit Backofen gefunden, welches vermutlich aus der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts stammt.

Zu Beginn des 19. Jahrhunderts blieb die Burg nur noch als Ruine bestehen. Seitdem ist ihr landschaftsprägender Anblick mit seinen baufälligen Öffnungen und dem hoch aufragenden Schlot des Küchengebäudes wohl bekannt. Die äußerst prägende Ruinenkontur steht im Zentrum einer der primären Blickachsen des Dobaer Schlossparks. Die möglichst vollständige Bewahrung dieses seit zwei Jahrhunderten bekannten Bildes bestimmte die Restaurierungsmethodik der Gebäude der unteren Burg. Die teilweise stehenden Giebelwände des sog. Kasernenflügels ermöglichten die Massen-Rekonstruktion des Gebäudes mit der Erbauung eines halbgiebeligen Schutzgebäudes unter den Wänden, mit der Anwendung von zeitgenössischen architektonischen Mitteln. Ebenfalls mit der Anwendung dieser Lösung wurde die Ruine des Ofenhauses aus der vorherigen Bauzeit präsentiert. Diese wird durch die Brückenstruktur, die zum Eingang des Kasernenflügels hinaufführt, ergänzt. Der Restaurierungsprozess erfolgte in zwei Etappen. In der 1. Phase wurde der Texturschutz der Wandkronen und die Wiederherstellung der zerstörten Schießscharten im Dachgeschoss durchgeführt, in der 2. Phase wurden die Schutzgebäude mit den geschlossenen Räumen restauriert. Die Vorstellung bezieht keine Stellung zu den Türen und Fenstern unbekannter Größe und Struktur mit deren Ausbau sowie verzichtet auf den umfangreichen Ausbau der verbliebenen Mauerruinen. 353

András Koppány – János Attila Albert: Die Bau-, Umbau-, Verfalls- und Restaurierungsgeschichte der Burg Sümeg sowie Rekonstruktion und Wiederaufbau der Burg im Rahmen des Nationalen Burgprogramms

Auf der östlichen Seite des vorspringenden Felsens des Sümeger Burghügels wurde das Gebäude in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts aufgebaut, welches damals nur aus einem Turm und einem Palastflügel bestand. Der Ausbau der Burg im Besitz der Veszprémer Diözese stehenden Burg erfolgte im Verlauf des 15. Jahrhunderts, derzeit begann der lange Prozess, zum dessen Ende der Gebäudekomplex seine heutige Anordnung erhielt. Infolge der Eroberung durch das Osmanische Reich wurde die Burg Sümeg zur Grenzburg, und nach der türkischen Besetzung von Veszprém wurde auch der Bischofssitz dahin umgesiedelt. Am Anfang des 17. Jahrhunderts besetzten die Truppen von István Bocskai die Burg, aber nach einer kurzen Weile geriet sie wieder in den Besitz des Bistums und blieb bis zum Ende der türkischen Ära in den Händen des Bischofs. Seine Gebäude wurden bei Bedarf immer wieder renoviert oder umgebaut. Ende des 17. Jahrhunderts erschien eine kaiserliche Wache in der Burg, die zunehmend heruntergekommen und während der Kriegereignisse beschädigt worden war, und dann, während des Rákóczi-Unabhängigkeitskrieges diente die Festung als eines der örtlichen Zentren und Kasernen der Kuruzen-Armee.

Die Verfallsgeschichte der Burg begann in den 1730er Jahren und dauerte fast 220 Jahre bis 1954, wonach eine siebzehnjährige Epoche von Restaurierungen bis heute folgte. Der Artikel erleuchtet die wichtigsten Stationen der Epoche, die Ergebnisse der archäologischen Forschungen der 1960er Jahre sowie die Eingriffe in den 2000er Jahren, und schließlich detailliert die Elemente der Entwicklung des 2016 begonnenen Nationalen Burgprogramms und dessen wesentlichen Zielvorgaben.

Als Grundlage für die umgesetzte Entwicklung der Burg von 2018 bis 2022 diente das architektonische Konzept, das für den gesamten Bereich der Burg anhand der vorhandenen historischen Erkenntnisse, der baulichen Realität früherer Restaurierungen, des Zustands des Mauerwerks und der gebauten Elemente der Burg sowie der Nutzungs- und Betriebsvorstellungen erstellt wurde, und in seiner ersten Phase erfolgte die Rekonstruktion der den Burghof von Osten begrenzenden Gebäude- und Wallreihen, und im Rahmen des Nationalen Burgprogramms wurde die Konservierung der gesamten äußeren Burgmauerebene, die sich an einigen Stellen in sehr schlechtem Zustand befand, durchgeführt. Die Absicht der Entwerfer war es, die einstigen quadratischen Mauern des Burghofs aus der Blütezeit der Burg, dem Ende des 17. Jahrhunderts zu präsentieren. Zum Zeitpunkt der Planung wurde mit der Rekonstruktion der Baumasse des östlichen Flügels im Erdgeschoss diese Epoche der Burg für die Besucher/-innen zugänglich gemacht und mit dem Ausbau der Obergeschosse hochwertige, moderne Ausstellungsräume geschaffen, wo eine Ausstellung zur Baugeschichte der Burg beherbergt wurde. 371

Viktor Gál – Bálint Zoltán Kelemen: „Umweltbewusste“ Burgrestaurierung der Burg Szádvár in Szögliget

Die Bergungstätigkeit des 2006 gegründeten Freundeskreises für Szádvár kann als unmittelbare Vorgeschichte der Konservierungsarbeiten, die 2018-2020 im Rahmen des Nationalen Schlossprogramms und Nationalen Burgprogramms durchgeführt wurden, betrachtet werden.

Die Planung der Restaurierung wurde grundsätzlich durch die Untersuchung der historischen und natürlichen Umgebung des Ortes bestimmt. Als Hilfsmittel der Planung wurde im Rahmen der wissenschaftlichen Dokumentation ein theoretisches 3D-Rekonstruktionsmodell erstellt. Vor der Planung wurden 3D-Raumscans, archäologische Ausgrabungen und eine Tragwerksystems- und Restaurierungsprüfung durchgeführt, deren Ergebnisse die ersten Vorstellungen des Planungsprogramms an mehreren Stellen übertrafen.

Das Rückgrat der Denkmalschutz- und touristischen Entwicklung wurden durch die Ausgestaltung eines Besucherweges und die Stabilisierung der Burgmauern gebildet. Die Restaurierung hatte grundsätzlich das Ziel, der zuvor in der Burg angewandten staatlichen Konservierungsmethode zu folgen, damit die bisherigen und aktuellen Eingriffe eine organische Einheit und ein

geordnetes Bild der Ruine darstellen. Nur die Mauern unmittelbar bedrohenden Bäume wurden umgehaut, und der ruinöse, hainartige Charakter des Gebiets als dominantes Merkmal wurde absichtlich erhalten und gestärkt.

Ein neuer Fußgängerweg und eine Treppe brachten die zuvor unwürdig vergessene Untere Burg in den Blutkreislauf der Burgruine und verbanden die besuchbaren Teile der Burg. Im hainholzigen Ruinengelände tauchten die Treppe, Rastbänke, Informationstafeln, Fahnenmasten, Steinlager, der Unterstand und der Wehgang als neue Elemente auf. Ihre Daseinsberechtigung wurde durch ihre „zeitgenössische“ Funktion gerechtfertigt: Die Burgen tragen keine schützende, sondern erbe-touristische Rolle, die oben genannten Elemente dienen als Werkzeuge für die Information und den Komfort der Besucher. Die Materialverwendung dieser neuen, wendbaren Elemente ist traditionell, ihr Erscheinungsbild ist trotzdem absichtlich zeitgemäß, was die denkmalpflegerische Abgrenzung zwischen alten und neuen Elementen sicherstellt. Die Absicht der aktuellen Restaurierung von Szádvár war, die unbestreitbaren Ergebnisse des klassischen Denkmalschutzes mit architektonischen Elementen des 21. Jahrhunderts zu kombinieren.

Einzigartig und beispielhaft sind die ausgebreitete Zusammenarbeit der Gesellschaft, Investoren und Fachleuten rund um die Rettung der Burg sowie die kompromisslose und harmonische Durchsetzung der Aspekte des Denkmalschutzes und der Entwicklung. Vielleicht ist all diesen zu verdanken, dass seit der Verwirklichung sich nicht nur unser wissenschaftliches Wissen, sondern auch die Popularität und Besucherzahl der Burg vielfach erhöhte. 391

Dr. Tivadar Pauler: Die Verordnung Nr. 5371 des ungarischen königlichen Ministers für Religion und Volksbildung vom 7. April 1872

Am 7. April 1872 gründete der Minister Tivadar Pauler die erste ungarische Organisation für Denkmalschutz, die Temporäre Denkmalkommission. Zum Gedenken an die 150-jährige Geschichte des institutionellen ungarischen Denkmalschutzes schließen wir den 66. Jahrgang des wissenschaftlichen Periodikums „*Denkmalschutz*“ mit dem textgetreuen Erlass. 408